

355(47.925)

4-18

Հայաստանի Կարմիր բանակ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԸ

Հայաստանի Կարմիր բանակ

1920-1921

ՔԱԿԱՆՆԵՐԻ

ԵՐԵՎԱՆ

355 (47.925)

ԻՐԱՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

9(7)

2-18 Ա. Կ. ԿԱՐԴԱՊԵՏՅԱՆ

Հայաստանի
ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԸ
Հանրապետության
Կոլեկտիվում

1920-1921 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

577

ԻՐԱՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՐԱՎԱՆ - 1930

Պատ. Խմբագիր՝ Դ. Ա. ԱՐՈՒՅԱՄԻԱՆ

Եփեմ Էմ

Հայաստանի սովետական կարգի
հաստատման փառապանծ 40-ամյակին

ՀԵՂԵՆԻ

АРШАК ВАРДОВИЧ
ВАРДАНИЯН

КРАСНАЯ АРМИЯ АРМЕНИИ
В ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЕ
(1920—1921 гг.)

(На армянском языке)
Издательство Ервандского университета
Ереван—1969

Քաղաքացիական պատերազմի զարգաց իգութ չի անցնում ժողովուրդների համար: Այդ մի ծանր դրոշմ է, և ի տա իրականաբար ցուցնում է ԱՆՆՈՒՍՏՈՒՄԻՆԻՆ պատերազմում է իր մեջ կոնսոլիդացիայի հարստացումը, գաղափարական անկայունություններ, ինչպես նաև ինքնապաշտպանության հարցերի նկատմամբ և այլն: Սակայն մյուսը մեծ պեղումներ և խելի կոտորած մասնամասեր կատարել են մեծամեծ ժողովուրդների՝ այդ ժամանակից հետո մեծ խառնուրդով այդ դրոշմը սովորեցնում է ներքին պատերազմի և քաղաքացիական պատերազմի վաղա՛ր, սովորեցնում է հարցադրանքն այլուցիս...:

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆ

ԱՌՈՋԱՐԱՆԻ ՓՈՆՍՐԵՆ

Սովետական պատմաբանները խոշոր աշխատանք են կատարել Հայաստանի սովետական շրջանի պատմության գիտական մշակման բնագավառում: Վերջին տարիներում հրատարակվել են բազմաթիվ գրքեր, բրոշյուրներ և հոդվածներ: Մի շարք պատմաբանները դրադվել են քաղաքացիական կոիվների պատմության հարցերով և այդ ուղղությամբ կատարել են զրական աշխատանք:

Քաղաքացիական կոիվների պատմության ուսումնասիրությանն են նվիրված ու արժեքավոր են Ա. Բաղդասարյանի «Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում», Ա. Հակոբյանի «Քաղաքացիական կոիվները Հայաստանում 1921 թվականին», Ս. Սողոմոնյանի «Քաղաքացիական կոիվները Չանգեզուրում» և արիշ աշխատություններ:

Ոչնչորսով են նաև քաղաքացիական կոիվների ակտիվ մասնակիցներ Գ. Օզանեզովի, Ե. Ամիրխանյանի և արիշների հուշերն ու հոդվածները:

Քաղաքացիական կոիվների մասին արիիվային հարուստ աղյուսներ կան Ա. Մնացականյանի «Посланицы Советской России в Армении» աշխատության մեջ:

Քաղաքացիական կոիվների պատմությունը, քաղաքական գեղերի բազմազանություն և ռազմական գործողությունների հազցվածություն տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և դեռևս կարիք է զգում ուսումնասիրության: Միևի ալմ չի ուսումնասիրված 11-րդ Կարմիր Բանակի հետևական պաշարի պատմությունը Չանգեզուրում՝ 1920 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին:

Քաղաքացիական կոիվների պատմությունն ալևի հանգամանորեն և քստ էություն հասկանալու համար մեծ նշա-

նախօթյուն ունի Կարմիր Բանակի ազատագրական զորքի գիտական պարզաբանումը: Եթե հարցին մտենանք այդ անասկետից, ապա պետք է ասել, որ քաղաքացիական կոլիվների պատմությանը վերաբերող գիտական աշխատություններում հեղինակները այդ կողմի վրա անհրաժեշտ ուշադրություն չեն դարձրել: Պատմագրության կարևոր խնդիրն է ցույց տալ Կարմիր Բանակի ազատաբար գերը, պարզաբանել նրա Անկողնովկաս մտնելու պատճառը: Մինչև այժմ հրատարակի վրա չկա ոչ մի ուսումնասիրություն Հայաստանի Կարմիր Բանակի կազմակերպման, առանձին զորամասերի ձևավորման և նրանց անցած մարտական ուղու մասին:

Ներկա աշխատությունը նվիրված է Հայաստանում քաղաքացիական կոլիվներին և Կարմիր Բանակի զորամասերի համառոտ պատմությանը: Մեր նպատակն է ցույց տալ հայ ժողովրդի, Կարմիր Բանակի հայկական և առասպելական զորամասերի հերոսական պայքարը սովետական կարգերի հաստատման և ամրապնդման համար, ներկայացնել հայկական Կարմիր Բանակի կազմակերպման, առանձին զորամասերի ձևավորման ու նրանց հերոսական կոլիվների պատմությունը:

Աշխատության մեջ ցույց է տրված քաղաքական և զինվորական մի շարք զործիյների խոշոր դերը քաղաքացիական կոլիվներում: Լուսարանված է Սովետական Ռուսաստանի, նրա 11-րդ Կարմիր Բանակի կազմաբանման օգնությունը հայ ժողովրդին և հայկական Կարմիր Բանակին՝ քաղաքացիական կոլիվների ժամանակ:

«Հայաստանի Կարմիր Բանակի քաղաքացիական կոլիվներում (1920—1921 թթ.)» աշխատությունը գրելու համար օգտագործել ենք բազմաապիս արխիվային նյութեր: Գրքում բերված փաստական նյութի մեծ մասը վերցված է ՄՍՄՎ Կարմիր Բանակի Կենտրոնական պետական արխիվից և Հայաստանի արխիվներէց:

Յ. Ի. 60

Ք. Ե՛-ԼԵ՛Ն

1. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԿԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայ ժողովրդի արդարացի պայքարը ներքին և արտաքին հարստահարիչներին դեմ պայակվեց հաջողությամբ միայն ուսա ժողովրդի կազմաբանման օգնության և նրա հետ սերտ համագործակցությունից շնորհիվ:

Հայ ժողովրդը իր անկախության և ազատության համար գարեր շարունակ պայքարել է օտարերկրյա բազմաթիվ նվաճողների դեմ և երբեք չի խոնարհվել թշնամիների առաջ: Ընդհակառակը, շատ անգամ պայքարի մեջ մտնելով ավելի օժեղ պետությունների դեմ, ստրտության է մատնել նրանց:

Սրկար ժամանակ, Ի. Վ. Ստալինի արտահայտությունները, «Հայաստանի դավակները, իրենց հայրենիքի հերոսական պաշտպաններն անձնուրացությամբ պաշտպանում էին իրենց լեռներն ու կիրճերը թշնամիներից: Հայ և առա ժողովուրդները գարերի բննացյում եղել են բարեկամներ, նրանց եղբայրական կապերը շատ հին են: Ռուս մեծ ժողովուրդը միանգամայն զրական ազդեցություն է թողել հայ ժողովրդի վրա:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ կարևոր իրադարձություն էր Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, որով հայ ժողովրդի մի մասը փրկվեց պարսկա-թուրքական րոնակալների բնաքեղուժից և քնդմիշտ կապվեց ուսա ժողովրդի առաջադիմական կուլտուրայի և անտեսության հետ, որը բախտորոշ նշանակություն ունեցավ նրա հետագա զարգացման համար: Սակայն հայ ժողովուրդը մինչև սովետական կարգերի հաստատումը անխնա կիրառվ շահագործվում ու հայաձվում էր ցարիզմի զազուրթային ուժերի և գաշնակների կողմից:

1917 թվականի հոկտեմբերին Ռուսաստանում հաղթանակած սոցիալիստական ռեվյուցիան փրկարար նշանակություն ունեցավ բոլոր ժողովուրդների համար:

Անդրերկրյաի ժողովուրդները, ոգեշնչված Ռուսաստանի աշխատավորների պատմական հաղթանակով, 1917 թվականի վերջերին փորձեցին տապալել շահագործող դասակարգերին և հաստատել Սովետական իշխանություն: Այդ պայքարի ավանդարդում կանգնած էր Բարձրի Հերոսական սրբուհուտարիտար՝ Սա. Եանուսյանի, Ա. Զափարիձեի, Ի. Ֆիդեատովի, Մ. Ազիզբեկովի և օրինիների զինավարութայամբ: Հոկտեմբերյան ռեվյուցիայից հետո Բարձուն զարձավ ռեվյուցիայի միջնաբերդն Անդրերկրաստում: Նրա Հերոսական օրինակին հետևեցին Հայաստանի և Վրաստանի աշխատավորները:

Հայ ժողովրդի և Հայաստանի պատմության մեջ սևով են պատած այն էջերը, որոնք վերաբերում են դաշնակների երկու և կես տարվա (1918—1920 թթ.) տիրապետությանը: Հայաստանը փաստորեն զարձկ էր գաղթականության ու շրջափոխության երկիր, ժողովուրդը զանվում էր անտեսական և քաղաքական ծանր դրության մեջ: Երկրում սկսված սովի և դաժնազան հիվանդությունների պատճառով ժողովրդի զգալի մասը կոտորվում էր:

«Սուրն ու սովն էր թագավորում դաշնակների սկառավաբաձս երկրում»,— գրել է «Պրավդա»-ն 1940 թվականի նոյեմբերի 24-ի համարում: Նույնիսկ դաշնակցական «Աշխատանք» թերթը 1919 թվականին ստիպված էր խոստովանել, որ «Հայ ժողովրդի գրությունը կրքեր ալնջան հուսահատական լի եզրի, ինչպես այսօր» Հայաստանում համատարած մահն է թագավորում, սովն ընդգրկել է ամբողջ երկիրը... Միները, կատունները, շները, արագիլները զարձկ են բնակչության սովորական սնունդը: Սակայն սպառվել են նաև այդ վերջին միջոցները»:

Անկասկած է, որ եթև մի քանի տարի ևս շարունակվեր դաշնակների տիրապետությունը, այդպես հայ ժողովուրդը ֆիզիկապես կրնայնջվեր:

Հայ ժողովրդի համար ստեղծված այդ սոսկալի ծանր ժամանակաշրջանում միակ պարտխան, որ կարողացավ ճիշտ

11-րդ նստաբեր Բանակի մասերը, Երևան:

Պատ. Ա. Քեկուշյանի:

կիրպով արտահայտել և պաշտպանել աշխատավորների շահերը, բուշեիկյան պարտիան էր:

* * *

Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների ռեպուզիտն պայքարի պանծալի զրվագներից է հանդիսանում փառապանծ Մաշխյան ապստամբությունը: Աղեշնչված Սովետական Ռուսաստանի և Ազգրեշանի աշխատավորների հաղթանակով, հայ ժողովուրդը 1920 թվականի մայիսին զինված պայքար սկսեց դաշնակիների տնտրբատական զինտատուրայի դեմ: Մաշխյան ապստամբությունը արագությամբ տարածվեց Հայաստանի համարյա բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում և վերածվեց զինված ապստամբության: Այն իր սուր ծայրով ուղղված էր անգլո-ֆրանս-ամերիկյան զազույթորարների դեմ: Այդ էր պատճառը, որ նրանք աժեն կերպ օգնում էին դաշնակիներին՝ ապստամբությունը արյան մեջ խեղզելու համար: «Մաշխյան ապստամբությունը Հայաստանի աշխատավորության ռեպուզիտն ցատուժի գազաթնակեան էր, որը փաստորեն փորեց դաշնակցության պարտիայի գերեզմանը և նրա վրա հիմք դրեց խորհրդային իշխանության»¹:

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները, սկսած 1920 թվականի ապրիլից, նախապատրաստական մեծ աշխատանք տարան մասսաների մեջ՝ մայիսիկյան խաղաղ ցույցերը զինված ապստամբության վերածելու և Սովետական իշխանություն հաստատելու համար:

Մայիսին աշխատավորները պայքարի ելան ինքնարուխ կերպով, որպեսզի առպալեն դաշնակցական կառավարությունը և հաստատեն Սովետական իշխանությունը:

Ապստամբությունը ավելի վճռական բնույթ ստացավ Այնթապի գրապուլում (այժմ՝ Էնիմալիտն), Ղազախ-Շամշադի-նում, Դիլիջանում, Նոր Քաջաղետում (այժմ՝ Կամո), Զանգեզուրում, Կարսում, Սարիղամիշում, իսկ Ղարաբիլիսայում (այժմ՝ Կիրովական), Կաղզվանում, Սուրմալում նախապարասովոդ ապստամբությունները ճնշվեցին նախօրոք:

Հայաստանի մի շարք շրջաններ (Ալեքսանդրապոլ, Իջե-

¹ Կարմիր սանդղաք, 1925 թ., № 11:

լան), որոնք սերտ կերպով կապված էին Անդրհովհասի արդյունաբերական կենտրոնների հետ, որտեղ և ավելի զարգացած էր բանվոր դասակարգը իր քաղաքական ինքնագիտակցությամբ, գործան ևնույնցիտն շարժման հիմնական օջախներ և օրինակ հանգրտան մյուս շրջաններին:

Ապստամբության ծավալման համար վճռական նշանակություն ունեցավ 11-րդ Կարմիր Բանակի մտերի գումկերը Հայաստանի սահմաններին:

Հայ ժողովուրդը անհամբերությամբ սպասում էր աշատար Կարմիր Բանակի զգույն, քանի որ, ինչպես իրավացի կերպով ասել է Ս. Մուսալիսյանը, ավյալ մոմենտին, 1920 թվականի մայիսին, հայ աշխատավորության փրկությունը միայն Մոսկուայի իշխանության մեջ էր և միակ ուժը, որ կարող էր փրկել նրան, ռուսական ևնույնցիտն պրոլետարիատն էր: Ապստամբությունն ավելի ուժեղ էր և ցնցեց զաշտանցական կառավարության հիմքերը Այկրանդրագույում, որտեղ երկաթուղային բանվորների ապստամբության հարեց նաև կառավարության զորքի ևնույնցիտն մասը, անզական կաշտգործ:

Ապստամբության ավանդորդում էին գտնվում Վարդան զորավարն զրահագնացող՝ Ս. Մուսալիսյանի ղեկավարությամբ, և հայկական ասպեին հենյալ գնդի ևնույնցիտն գինավորները (չեղազրոնի հրամանատար՝ Հ. Բաղդամյան):

Այկրանդրագույում ևնույնցիտն ղեկավորը սկսվեցին նրանով, որ գուեզը մայիսինկյան տանի օրը վճռահանպես անցավ Երկաթուղային բանվորների և ցուցաբարների կողմը: «Կաշտգործի այլ մասերին գնդի կողմից ուղղված հեղափոխական կոչը,— գրում էր Հ. Բաղդամյանը,— հեղափոխության կողմը քաշեց կաշտգործի համարյա րոլոր զորամասերին: Չինված կույրը անդի ունեցավ մայիսի 9-ին: Գնդին հրամայված էր հրետանային Երկու մարտկոցի հետ մայիսի 9-ի առավոտյան կովով գրավել քաղաքը: Իշխանության զրավման օրից մինչև ապստամբության մնչումը գունդն ամբողջ ժամանակ ժանր ու մարտական աշխատանք էր կատարում քաղաք իր ձեռքում պահելու համար»¹:

Մայիսի 10-ին Հայաստանի Թագաւ-ևնույնցիտն կոմիտեն, որը ստեղծվել էր մայիսի 7-ին, Այկրանդրագույոյի, Կարմիր, Սարիզամիշի, Գիլիջանի, Քալվառուլի բուշեղիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությամբ, հասուկ կոչով հուշակեց Մոսկուային իշխանության հաստատումը Այկրանդրագույ թաղաքում և ամբողջ Հայաստանում:

Մայիսին Գիլիջանի և Ղաղախ-Շամշադինի աշխատավորների ևնույնցիտն մուտը նույնպես ոտքի կանգնեց՝ Մոսկուային իշխանության հաստատման համար և հասավ լուրը հաշտությունների:

Մայիսի 13-ին այդ շրջանների բուշեղիկները աշխատավորների անտնից գիմեջին Բարս, 11-րդ բանակի հրամանատարությամբ և խնդրեցին նրա օգնությունը: Այդ գիմուսի մեջ ասված էր. «...Ղաղախի հայկական լեռնային մասում զաշտակցության իշխանությունը տապալված է և նրա տեղը հաստատված է Մոսկուային իշխանության Այկրանդրագույում, Կարսում, Սարիզամիշում նույնպես ապստամբության գրոշ է բարեբացված, ձերբակալվել են կառավարության ցաշտանյանները: Այժմ գիմում ենք Կարմիր Բանակին և խնդրում ենք ուղարկել մեղ նյութական և ուղղման օգնություն: Խնդրում ենք 11-րդ Կարմիր Բանակի շտաբին, որ Իշխանի թեկամի տրամադրության տակ գիմ մասնագիտ գինավորականեր՝ ղեկավարելու Ղաղախի ապստամբությունը, նրանց պահար զգալի և Ղաղախում»:

11-րդ Կարմիր Բանակի շտաբը, ընդատազ գնալով Հայ աշխատավորների գիմումին, ապստամբությունը կազմակերպելու և մաստանների մեկ ևնույնցիտն ակտիվ աշխատանքներ տանելու համար ղեկավարման մասնագետներ ուղարկեց: Բազմից Հայաստան գերադարձան բազմաթիվ ևնույնցիտն բանվորներ, կոմունիստներ: Մայիսի 14-ին Շամշադինի շրջանի Մոսկու, Կարմիր Աղբյուր, Նորաշեն, Գորթան, Ղուլախ, Գինարի, Քառուզ և Բերդ պրոլետարատեղի ունեցուս միտնգներ (Ա. Բերդբյանի ղեկավարությամբ), որտեղ աշխատավոր

¹ «Առաջին մասնական հեղափոխության շարժումները Հայաստանում», Նրեան, 1932, էջ 312:

¹ «Կարմիր գինավոր», 1927 թ., № 35:

գյուղացիութիւնն իր գալուցիքը հայտնեց տիրող կառավարութեան զեմ և պահանջեց երկրում Սովետական իշխանութիւն հաստատել: Միտինգներում փայլուն ճառերով հանդես եկաւ 11-րդ բանակի ներկայացուցիչ Սոկոլովսկին. նշելով Ռուսաստանի Կարմիր Քանակի ապամ ապամական խոշոր հաղթանակները բազաբացիական կոմիւնիստ օգտաճանկաւեներում, նա կոչ արեց Հայաստանի աշխուստավորներին՝ զօժ շղատնայ իմպերիալիզմի դործակալները գաշնակներին, շարունակել պայքարը նրանց դեմ: Իր կոչիքի վերջում Սոկոլովսկին հայտարարեց, որ Սովետական Ռուսաստանի Հերոսական բանակը եկել է կեղեքված գյուղացիներին զորս կորցրելու Անդրկովկասի ու Արևելքի միջազգային քաղաքացիական իմպերիալիստական շերտներին¹:

Միտինգի վերջում բնօրինակը հետևյալ որոշումը. «Ի նկատի ունենալով այն հանդամաները, որ հայկական զորամասերը բերես գանձում են Ղազախի շրջանում և Ռուսաստանի Կոմունիստական պարտիայի հսկողութիւնն ներքո, բայց հրամանատարական կազմի բացակայութեան պատճառով շնկ կարող շարժումը ղեկավարել, օտար այնտեղ ուղարկել պատասխանատու աշխատողներ՝ Կոմիւնիստներին — հեծնազանգի կոմիսարի օգնական, Բուրիսին, Զանինին, Կարբաննիկովին, Պանկովին, Կարապետյանին և Սոկոլովսկին»²:

Փանի որ պատասխանութիւնն ետնի շրջանում պահանջվեց ավելի մեծ օգնութիւն, մայիսի 18-ին Հայաստանի Ռազմա-ակտիւցիոն կամիսեն պատվիրակութիւնն ուղարկեց Արատա-ֆա, որտեղ կանգնած էր 32-րդ ղեկավարին և օգնութիւն խրդ-րեց: Պատվիրակութեան կազմից 11-րդ բանակի շտաբին ներկայացված զիմումում սոված էր. «Լեկներն՝, սպորիի 28-ին, Կապիտն մեզ ուրախ լուր հաղորդեց Ազրբեջանի բնկերի և խաների հակահեղափոխական կառավարութեան անկման և մեն կոմունիստ ընկերների կողմից իշխանութեան գրավման մասին: Այդ ուրախալի լուրը տարածվեց ամբողջ Հայաստանում: Հայաստանի բանկորներն ու գյուղացիներն իմանալով այդ մասին, հրձվանքով իրենք են սկսեցին պատրաստվել

գաշնակ հակահեղափոխական կառավարութիւնը տապալելու համար և մայիսի 14-ին սպասամբութեան դրոշ վարդեցին:

Հայաստանն սպասում է Ռուսաստանի կարմիր մարտիկներին, և Հայաստանի սահմանը ստոր դնելու դիպում ոչ մի հայ ղեկավոր չի ցանկանա նրանց դիմավորել գնդակով³:

11-րդ բանակի շտաբի կարգադրութեամբ, մայիսի 20-ին Ազրբեջանից օուսական մի ջոկատ մտավ Քարվանսարաւ:

Կարմիր Բանակի մարտիկները երևալով Հայաստանի հողի վրա տալը բերեց մեծ ոգևորութիւն, մասսաների ցնծութեան մեջ էին: Գյուղացիները աչ ու հաջով, օւրախութեան արցունքն աչքերին բնօրնեցին Կարմիր Բանակի ջոկատին:

Մայիսի 19-ին Քարվանսարայի Ռեկոմը հռչակեց Սովետական իշխանութիւնը Այդ առթիվ Գ. Կ. Օրբոնիկեանն Վ. Բ. Լեկներին և Բ. Վ. Սաակիին ուղարկած հետազոտմ գրում էր.

«Բարկանսարայում մայիսի 21-ին հայտարարված է Սովետական իշխանութիւնը: Հայկական 6-րդ զնդի կանոնավոր զորամասերը անցան պատասխանների կողմը: Ռեկոմը ղեկել է մեզ օգնութեան, ենզորում եմ ձեր անմիջական ցուցումները»⁴:

Մայիսի 21-ին 11-րդ Կարմիր Բանակի օգնութեամբ սպասամբները իշխանութիւնն իրենց ձեռքը վերցրին Դիլիջանում: Բայց հաղթանակը կարճ տևեց: Այդ պատմական ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի համար ստեղծված ներքին ժամանակաշրջանները ստիպեցին, որդեկող Կարմիր Բանակը կենտրոնանա՝ թշնամուն շարքային ու համար Կարմիր Բանակը շարքայացավ՝ անհրաժեշտ ազդեական օգնութեան ցուց տալ Հայաստանի աշխատավորներին Մայիսյան սպասամբութեան ժամանակ:

Մայիսյան սպասամբութեանը անվելի երկար և համաօրնոյթ ստացավ Զանգեզուրում: Զանգեզուրի գլավատում էին կենտրոնացել նեղեհի բռնկութեան ցուցանները, որոնք արշունալի գոտաստան կազմակերպեցին կոմունիստների և սպասամբութեանը հարած գյուղացիների նկատմամբ:

Զանգեզուրի աշխատավորների պայքարը գաշնակներ

¹ Տե՛ս «Կոմունիստ», 1929 թ., № 5.

² Նույն տեղը, № 4.

³ ՍՍԳԳ կենսկոմԿԵ կից Մարտիզմ-լեկնիկզմի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 863, թ. 2.

⁴ Նույն տեղը, ֆ. 32, գ. 2, թ. 2:

զմն զհեկալարեց Զանգեզուրի գավառային պարտիական կոմիտեան 1920 թվականի մայիսի սկզբներին այդ կոմիտեանի նախագահութեամբ հրավիրվեց խորհրդակցություն, որտեղ բննարկվեցին ընթացիկ մոմէնտը և այլ հարցեր: Խորհրդակցությունում քննարկեց գավառային կոմիտեան նոր կազմ՝ Հակոբ Կամարու նախագահութեամբ, որը ՌԿ(Բ)Պ Կովկասյան երկրային Կոմիտեան հանձնարարութեամբ զետ 1919 թվականին սկսույցիտն աշխատանքի համար տեղափոխվել էր Դարաբազ, այնուհետև Զանգեզուր:

Զանգեզուրի աշխատակիցների պաշտոնը իրենց գտակարգային կեղեքիներին զմն ավելի սուր բնույթ ստացավ 1920 թվականի մայիսի վերջերին՝ Խնձորեակի, Քարահունչի, Բնտկոթի, Շաղաթի և այլ գյուղերում: Հատկապես աչքի ընկան Խնձորեակի ապստամբ շոկաանները, որոնք Ռազմա-նեղույցիտն կոմիտեանի կողմից ստաշտարանք էին ստացել զաշնակներին թույլ շտալ մտնելու Խնձորեակի Առաջադրանքը կատարվեց ժամանակին և ճշտորեն: Կարմիր զորամասերի հուսկու հարվածների շնորհիվ Նոյեմբերի և Դրոյի զորամասերը նահանջեցին Դարաբազի:

1920 թվականի մայիսի կեսերին ապստամբության դրոշ պարզեցին Սիսիանի շրջանի աշխատակիցները՝ «Կարգի» զաշնակական կառավարությունը, «Կենցեղ» խորհրդային Աղբրեշանքը լուղունգներով: Մայիսի 24—25-ին Սիսիանում ստեղծվեց Ռազմա-նեղույցիտն կոմիտեան, որի կազմի մեջ ընդգրկեցին Քոփմաս Աղունքը, Հակոբ Գևորգյանը (Տախին), Միքայել Գեփորդյանը:

Մայիսի վերջերին Սիսիանի շրջանի ապստամբներից արդեն կազմակերպվել և զաշնակների զմն գործում էին մի քանի զինված շոկաաններ՝ անվտի կոմունիստ Նեղիա Բականգարյանի հրամանատարութեամբ:

Մայիսի 28-ին զինված ապստամբություն բռնկվեց Խնձորեակում: Ապստամբությունը հաջող ավարտելու համար Զանգեզուրի գավառային կոմիտեան հատուկ նամակով զիմեց Աղբրեշանում գտնվող 11-րդ թանկանի շտաբին, խնդրելով

«զեմբյուն»: Սակայն այդ ժամանակ բանակի թիկունքում Մովսեսական Աղբրեշանի կառավարության զմն սկսված մուսավաթական խռովությունների պատճառով Կարմիր Բանակի զորամասերը չկարողացան ակտիվ օգնություն ցույց տալ Զանգեզուրի ապստամբ զուղացիներին: Հենց դա էլ վճռեց ապստամբության ելքը Զանգեզուրի գավառում:

Մայիսի 27—28-ին զաշնակցական զինված բանախները Դրոյի հրամանատարութեամբ մտան Խնձորեակի Քիսիոնե Ռազմա-նեղույցիտն կոմիտեանի շոկաանները ուժեղ զիմազրութեան ցույց տվեցին թշնամուն, բայց ուժերը անհավասար էին, և վերջ է վերջը, ապստամբները թողեցին զուղու և հեռացան: Դաշնակ Դրոն իր շոկաաններով շուտացեց զեկի Սիսիան, ճնշեց այնտեղի ապստամբությունը և ստանջամահ արեց զուղացիներին, հատկապես ձերբակալված կոմունիստներին: Այսպես զազանաբար պատնեկեցին բուշեխի Ե. Բականգարյանը, Բ. Հարությունյանը, Ա. Մայրաբյանը, Ա. Զանունցը և ուրիշներ:

Անգլո-ամերիկյան խոյերիտիտանների օգնությամբ և աջակցությամբ զաշնակները զամանորեն ճնշեցին Մայիսյան ապստամբությունը: Հայաստանի բոլոր շրջաններում շատ զուճեր եղան:

Դաշնակները զեզակահարեցին ապստամբության անկուն զեկալայները, կոմունիզմի գործի համար մարտնչող անվիճեր մարտիկներ Սա. Ալավերդյանին, Ղ. Ղուկասյանին, Ս. Մուսայիլյանին, Բ. Ղարիբջանյանին, Հ. Սարոխանյանին, Ե. Միքաուսյանին, Ե. Սեյախին, Բ. Բաաիկյանին, Ա. Փանյանին, Վ. Անիսանին և շատ ուրիշներ:

Ճիշտ է, Մայիսյան ապստամբությունը ճնշվեց, բայց վիթխարի նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի հետագա պայքարի համար: Ապստամբությունը հանգիստացավ ըստ թացիական կոիներին լավագույն դպրոց, որից շատ բան սովորեցին թե՛ կոմունիստները, թե՛ աշխատավորական լայն մասսաները: Ապստամբությունը արմատապես խախտեց զաշնակների սիրապետության հիմքերը: Մայիսյան ապստ-

¹ Տե՛ս Ա. Գ. Սոցոմոնյան, «Բազաբաշխական կոիները Զանգեզուրում», Երևան, 1938, էջ 38:

¹ Տե՛ս ՍՄԳՊ կենտրոնին կից Մարտի-մայիսի թնամբումի Զաչական թիկունքի արխիվ, Գ. 31, Գ. 1, Բ. 11:

տամբուսթյանը նորից հաստատեց այն ճշմարտութիւնը, որ հայ ժողովրդի շահերի միակ արտահայտիչը և լավագույն քարկամը բոլշևիկներն են, որ առանց Ռուսաստանի օգնութեան, հնարավոր չէ երկիրն ազատագրել օտարերկրյա զաղութարարներից և հաստատել Սովետական իշխանութիւնը:

11-րդ Կարմիր Բանակի փոքրամիջ զորամասերը (որոնք ապստամբների խնդրանքով եկել էին Քարվանսարա և Ղազախ-Շամշազին) մայիսի 22-ին, զիջերը ետ քաշվեցին Հայաստանի տերիտորիայից: Դա, իհարկե, ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները:

Սովետական Ռուսաստանի ներքին ու միջազգային դրութիւնը հարկադրեց Անգրիովիտսի սահմաններում կանգնած 11-րդ բանակի զորամասերին՝ անցնել Հյուսիսային Կովկաս, (ենթրան ու Գանձակ (այժմ՝ Կիրովարսդ), ճաշել Սովետական իշխանութեան դեմ սկսված կոտորածայուցիւն խռովութեանները:

Անկասկած՝ եթե Կարմիր Բանակը կարողանար անհրաժեշտ ռազմական օգնութիւնը ցույց տալ հայ ժողովրդին, ապա 1920 թվականի մայիսին հնարավոր կլիներ Հայաստանում հաստատել Սովետական իշխանութիւն, որովհետև դրա համար կային բոլոր պայմանները:

Գաշնակները ապստամբութիւնը ճնշելուց հետո, շարունակեցին սեռորի քաղաքակախութիւնը՝ դատաստան տեսան ապստամբութեանը մասնակցած բանվորների, զլուղացիների, կոմունիստների նկատմամբ: Այդ բանը ավելի լիտի կերպով արտահայտվեց Զանգեզուրի գավառում:

11-րդ Կարմիր Բանակի հրամանատարութիւնը տեղիակ լինելով դաշնակցական դիմում բանդաների զազանութիւններին, հատկապէս Զանգեզուրի գավառի խաղաղ բնակչութեան և կոմունիստների նկատմամբ, 1920 թվականի հունիսի 29-ին հասուկ պատվիրակութիւն ուղարկեց՝ Ղարաբաղից զեպի Զանգեզուր, Տեղ գլուղը: Պատվիրակութեան առաջ խնդիր էր դրված՝ բանակցել դաշնակցական պարագլուխների հետ, որպէսզի նրանք վերջ տան քաղաքացիական կռիվներին և ճանաչեն Սովետական իշխանութիւնը Զանգեզուրում: Դաշ-

Մայիսի՝ Ս. Մ. Կիւրոյ, Գ. Կ. Ռոշնիիմև, Ա. Ի. Միխայր 11-րդ Կարմիր Բանակի մի խումբ հրամանատարների և բանակայինների նկա:

նակները ոչ միայն մերժեցին այդ առաջարկները, այլև գաղ-
ազգոցի սպանեցին պատվիրակներին:

Նույն թվականի հունիսի 28-ին, ժամը 6-ին Կարմիր Բա-
նակի շտաբը տեղեկություն ստացավ այն մասին, որ դաշնակե-
ցական զորամասերի կողմից գրավվել են մի քանի գյուղեր¹։
Գաշնակների այդ ստոր բայլը չէր կարող չզարթոցնել
11-րդ Կարմիր Բանակի հրամանատարությանը:

1920 թվականի հուլիսի 4-ին 11-րդ Կարմիր Բանակի
252-րդ զունդը, ընդառաջելով Զանգեզուրի աշխատավորների
խնդրանքին, շարժվեց դեպի Տեղ, զորս շարանը մտուղների-
տական սճմակներին և զբավեց գյուղը: Կարմիր զորամասերը
հետապնդելով նահանջող թշնաման, հուլիսի 5-ին ազատա-
գրեցին Գորիսը: Հուլիսին ապստամբութան զրոշ բարձրաց-
րին նաև Սիսիանի գյուղացիները, որոնք խնդրեցին 11-րդ
բանակի շտաբին օգնելու իրենց:

Կարմիր Բանակը՝ ընդառաջելով ապստամբների պահան-
ջին, հուլիսի սկզբներին շարժվեց դեպի Սիսիան և Ղափան:

Գաշնակցական զինված ուժերը, Կարմիր Բանակի հար-
վածների շնորհիվ, բաժանվեցին երկու մասի և բռնեցին նա-
հանջի ուղին՝ Գորիսից դեպի Սիսիան և Ղափան:

Հուլիսի 11-ին 11-րդ բանակի 252-րդ զունդը համառ
մարտերից հետո ազատագրեց Ղափանի շրջանի մի շարք
գյուղեր, այդ թվում և Վերին Նոտանանը:

Ղափանի գյուղացիությունը գրկաբաց ընդունեց Կար-
միր Բանակի մարտիկներին, մեծ աջակցություն ցույց տվեց
կռիվներում:

Գաշնակները ավելի լավ ծանոթ լինելով զավառի տեղա-
կան պայմաններին, բոլոր միջոցները գործադրեցին հաղթա-
նակ շահելու համար: Օգոստոսի 3-ին նեղելով Կարմիր Բանա-
կի զորամասերին, դաշնակները նա զբավեցին Սիսիանը և Գո-
րիսը: Կարմիր Բանակի զորամասերը ամրացան դեպի Գորիս
աանող ճանապարհի վրա: Օգավելով թշնամու սխալ տակտի-
կայից, Կարմիր Բանակի զորամասերը, ճիշտ կերպով հետա-
խուղելով հակառակորդի դատավորությունը, օգոստոսի 6-ին
անցան հարձակման և զբավեցին Գորիսը:

¹ Տե՛ս ԱՂԱԿԱ, փ. 196, օր. 7, ձ. 456, ձ. 115:

Նժդեհի ուժերը ետ շարժուցին զիսի Գարալազազ:

Այդ հաղթանակը խոշոր նշանակություն ունեցավ 11-րդ բանակի զորամասերի համար՝ Դա հնարավորություն ավելց 250-րդ և 251-րդ գնդերին 1920 թվականի սեպտեմբերի սկզբներին հարձակողական մարտեր ծավալելու Տաթև—Տան-ձավթը—հոտանան ուղղություններով:

Հաղառակորդը մեծ ուժեր էր կենտրոնացրել Կարմրաբար—Ինչարել հատվածում, Գավիթրիկ գյուղի շրջանում, սակայն Կարմիր Բանակի զորամասերը մեծ աջակցություն ստանալով բնակչությունից, հաղթահարեցին զիջարությունները և աղա-տազրեցին Լափան, Արծվանիկ, Լափնի, Սևբար, Բարաբա-թում գյուղերը՝ Նույն օրերին Կարմիր Բանակի մի այլ զորա-մաս, որ կոչվում էր Տաթև—Լափան հատվածում, աղտազրեց Վերին և Ներքին հոտանան, Առաջանոս և այլ գյուղեր:

Բազմաճակատի այս հատվածում աչքի բերկնող դեր խա-ղաց Զանգեզուրի կամուխատական ջոկատը, որի թիվը օրեցօր մեծանալով հասավ 150 հզորս Պարսիզանական այդ ջոկատը մեծ ծառայություն մատուցեց զավառում Սովետական իշխա-նություն հաստատելու գործում:

Լափանի աշխատավորները, ովերվելով 11-րդ Կարմիր Բանակի զորամասերի սրբազորություններից, իրենք նույն-պես ակտիվ պայքար ծավալեցին զաշխատական զինված բնիկաների դեմ: Գուշուկների դեմ մղված պայքարում մեծ է Ենիահող, Մավ, Սևբար գյուղերի կամբջիբների դերը, սրտեզ-առույտցիոն ակտիվ աշխատանք կատարեցին Բարվից վերա-գարձած կամուխատները: Գրանց թվում հիշատակվելան արժանի է Բ. Լարությունյանը, որը մինչև իր կյանքի վերջը հավատարմորեն ծառայեց աշխատավոր ժողովրդին և զոհ-վեց իրև անձեվեր կամուխատ:

Գաշնակցական զինված ուժերի հրամանատարությունը բոլոր միջոցներով ձևանարկեց՝ Կարմիր Բանակի զորամասերին դուրս մղելու հատկապես Լափանից և կասեցնելու ասաջխա-ղացումը զիսի Լափանի հանրերը:

Այդ նպատակով Նժդեհը Կարմիր Բանակի զեմ կենտրո-նացրեց թե՛ հետակային և թե՛ հենկուղարային ջոկատներ, նպատակ սնենալով լեռներում օդնւղացնել Կարմիր Բանակի

ասաջպահ ուժը: Սակայն Կարմիր Բանակը ձախողեց հակա-ռակորդի և այս ծրագրերը: Կարմիր Բանակը շարունակելով հարձակողական մարտերը, զբաղեց Լաթարի հանրերը, հետա-պնդելով զիսի լեռները նահանջող թշնամուն:

Կարմիր Բանակի սահաբաղացումը զիսի Լափան մեծ ովերություն ասաջ բերեց սեղի բնակչության մեջ: Ազատա-րությունն բնդրկեց Լափանի մի շարք գյուղերը: Այդ ժամա-նակ Լափանի կամուխատական կազմակերպությունները, որոնք զեկազմարում էին տեղական ղեկավարի աշխատանքնե-րը, Սովետական իշխանություն հաստատեցին Արծվանիկ, Նորաշենիկ, Շիկահող, Օխի և այլ գյուղերում: Այդ ժամին սժամունխաս թերթը դրել է Շիկահողում Սովետական իշ-խանություն հաստատելու և՛ Մոսկու (օգոստոսին) շրջակա Մա-րոշեն, Հանդ, Մավ, Կենանց, Շրջիբար, Մաղրա գյուղերը հա-մախոտականներով զինում են Շիկահող և իրենց գյուղերում էլ հաստատում Սովետական իշխանություն: 11-րդ Կարմիր Բանակի եղբայրական օգնությամբ, 1920 թվականի հուլիս-օգոստոս ամիսներին Զանգեզուրի զավառի մի շարք գյուղե-րում հաստատվեց Սովետական իշխանություն:

Տեղական կամուխատական բրիգեների ետանդուն տշխա-տանքի շեղահիվ քանի զեմում ավելի սերտ կապեր էին հաս-տատվում Զանգեզուրի զավառի գյուղացիության և Կարմիր Բանակի զորամասերի միջև:

Զանգեզուրի աշխատավորները համառանք ամբողջա-պես Սովետական իշխանության կողմն էր: Աշխատավորները բոլոր միջոցներով օգնեցին Կարմիր Բանակին՝ թշնամուն բախարհելու և վերջնական հաղթանակը ապահովելու համար: Զանգեզուրի պարտիական և սովետական կազմակեր-պությունների աշխատանքներին ակտիվ կերպով օգնեց Աղրը-րեջանի Կոմունիստական (բուլեղեկների) պարտիայի Կենտրո-նական Կոմիտեն:

Գավառի պարտիական կազմակերպությունները առույտ-ցիոն ակտիվ աշխատանք կազմակերպեցին շրավոր գյուղա-ցիները՝ աչն շրջաններում: Սախիում գաշնակներին օժան-գանիզ բազմաթիվ միջակ գյուղացիներ արդեն շրջվել էին

¹ Կոմունիստ, Բարս, 1920 թ., № 127:

դեպի Սովետական իշխանության կողմը և ամենուրեք օգնություն էին ցույց տալիս շատեր գյուղացիներին: Այդ պայթուած գյուղական սեւույուցիոն կոմիտեները հենվում էին շքավոր գյուղացիների վրա:

Ձանգեղուրի բոլշեիկների և տեղական սեկումների ամենակարեւոր խնդիրն էր՝ նյութական օգնություն կազմակերպել բանակին, մասնակարորէի հօսք և պարենային ապրանքներ, քանի որ Կարմիր Բանակի համար Սովետական Ռուսաստանից ուղարկված սննդամթերքների տեղափոխումը կապված էր մեծ զգվարությունների հետ: Լաշին արշակցություն ստանալով տեղական բնակչությունից, Ձանգեղուրի պարտական կազմակերպությունները աշխատավորներին նախապարաստեցին նոր մարտերի:

Դաշնակցական խմբապետական ուժերը խաչատուակ պարտություն կրելով Կափանում, բաշլեցին դեպի Մեղրու շրջանը և ամբողջան նուստովում:

Ստրանգիական շատ կարեւոր նշանակություն ունեցող այդ լեռնային գոտում էլ հենց ամբողջ էր Նոդհէր իր բանգիտական խմբերով: Դաշնակները 1920 թվականի սեպտեմբերի առաջին կեսերից սկսեցին մարտերը Կարմիր Բանակի դէմ: Տեղի ունեցած զգվարին մարտեր, որովհետև Գենվազի ուղղությամբ ընկած հարձակումը դրբերը գտնվում էին գաշնակների ձեռքում:

Դաշնակները ուղղական տեսակետից ունենալով որոշ առավելություններ (նրանք նախօրոք գրավել էին անտրիկ լեռնանցքները), հոսկարծակի հարձակում էին Կարմիր Բանակի զորամասերի վրա և մեծ վնաս պատճառում նրանց: Այս բոլորից հետո էլ կարմիր զորամասերը արիքարք դիմացան հակառակողի դրհներին: Հաղթահարելով մեծ զգվարություններ, նրանք հաջողությամբ եւ շարտեցին դաշնակներին և ամբացան կարեւոր դիրքերում: Կարմիր Բանակի և գաշնակների միջև համառ մարտեր տեղի ունեցան սեպտեմբեր ամսին: Դաշնակները Գենվազի շրջանում ձուռեցին ուղեւաջնել Կարմիր Բանակի կենդանի ուժը, գիմելով կալի ամենասար կղանակներին:

1 ՏՊ՝ ԱԴԱԿԱ, փ. 25845, օտ. 2. a. 156:

Կարմիր Բանակի առաջնագծումը կասեցնելու նպատակով՝ Նոդհէր դիմեց խարդախ միջոցի. մշակեց Կափանում հակասովետական, կոմորսուլյուցիոն խռովություն բարձրացնելու պլան: Դաշնակները նպատակ ունեին հիմնովին ուղեւաջնել սեւույուցիոն շարժումները, ձախողել կարմիր զորամասերի ապստաղրական արշավանքը դեպի Հայաստանի խորքերը: Դաշնակցականները սերտ կապերի մեջ լինելով Քավրիգի և Քեհրանի սեակցիոն տարրերի հետ, նրանցից օգնություն ստանալով, իրականացրին իրենց ստոր ղավերը՝ Կարմիր Բանակի Քեիտերում բարձրացրին կոմորսուլյուցիոն խռովություն:

Փշնամու ննդ սլանները կոմբինացված էին: Պարսկական ֆեոդալների արշակվաբար, մուսաովիստական տարրերը նույն ժամանակ հակասովետական խռովություն բարձրացրին նաև Անբրոսում՝ Նոդհէրին օգնելու նպատակով: 1920 թվականի հոկտեմբերի 14-ին Նոդհէրին Հաշոզից խարդախ ձանապարհով գրավել Սիսիտոնն ու Կափանը և գահան հաշվհհարգար ստննել ընտելություն հետ:

Չուսած որ 1920 թվականի հոկտեմբերն Անտանաի երկրների հիմնական ուժերը գլիտլին շախտովել էին Կարմիր Բանակի կողմից, սեզր-ամբերկյան իմպերիալիստները իրենց պլաններում կարեւոր տեղ էին հատկացրել Անդրկովկասին, նպատակ ունենալով Անդրկովկասը նվաճել և այն գարննել պայցզարմ Սովետական Ռուսաստանի դէմ պայքարելու համար:

Այդ իրականացնելու համար նրանք կանց շառան ոչ մի ստոր միջոցի առաջ նախ, փորձեցին սիրաշահել Քուրբային, որի համար փաստորին Հայաստանը զցեցին թուրքական իմպերիալիզմի ճիրանների տակ, բացի այդ, նրանք զորձաղրեցին բոլոր միջոցները Քուրբային Սովետական Ռուսաստանի դէմ կալի զորս հանելու համար: Անկասկած, Քուրբայի դիրքը այդ ժամանակ անդր-ամբերկյան իմպերիալիստների համար ուներ կարեւոր նշանակություն:

Սովետական Ռուսաստանը, բարեկալիլով իր հարաբերությունները Քուրբայի հետ, միամասնական ձգտում էր

1 ՏՊ՝ ԱԴԱԿԱ, փ. 25845, օտ. 2. a. 156:

նորմալացնել նաև Անդրկովկասի և Քուրդիստանի հարաբերությունները: Այս բոլորից հետո էլ գաշնակները լիախորեն զբոսարտում էին բուլղերիկներին՝ վայրահաշում էին այն մասին, որ իրր թն Սովետական Ռուսաստանը ազակցում է Քուրդիստանին՝ քնդղեմ հայ ժողովրդի: Միևնգեև, Սովետական Ռուսաստանը 1920 թվականի մայիսին զիմեց գործնական քայլերով՝ մենշևիկյան կառավարության և գաշնակների հետ իր հարաբերությունները բարելավելու համար:

Արքերշանը սովետական դառնալուց հետո գաշնակները և մենշևիկները ավելի կատաղի կերպով սկսեցին պայքարել անույուցիայի դեմ:

1920 թվականի մայիսի 2-ին մենշևիկների պարագլուխ Գեղեշկորին իր մի ձեռում լիախարսր առաց. «...Քող Մասիվաշում շմառծն թն Վրաստանն էլ նույնն է, ինչ Ագրքեշանը...», և կոչ էր անում լարել ուժերը կովկաս բուլղերիկների դեմ: Այս բոլորից հետո էլ Ռուսաստանը ձգտում էր բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտնել Վրաստանի և Հայաստանի հետ, դուրս բերել այդ ժողովուրդներին անասնելի փրհակից:

Հյուսիսային Կովկասը Ռուսաստանի Կարմիր Բանակի կողմից ազատագրվելուց հետո, Սովետական Ռուսաստանի զինվանագիտական ներկայացուցիչը բազմիցս անգամ առաջարկեց կրկն պետությունների միջև բարեկամական փոխհարաբերություններ հաստատելու մասին: Ողջիս հիմք այդ փոխհարաբերությունների՝ Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչը հրչեցրեց Հայաստանի կառավարությանը (գաշնակերական) այն մասին, որ Սովետական կառավարությունը բազմիցս ճանաչել է Հայաստանի անկախությունը: Այդ բանի լավագույն հաստատումն էին հանդիսանում Սովետների II համագումարի որոշումները, ժողկոմսովետի նախագահ Վ. Ի. Լենինի ստորագրությամբ «Քուրդահայաստանի մասին» հայտնի ղեկերտը և այլն:

Հակառակ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության, որը միշտ պատրաստ էր ճանաչել Հայաստանի անկախությունը և սուվերենությունը, գաշնակցական կառավարությունը

չէր հրաժարվում իր սոսնձություններից ու թշնամական վերաբերմունքից հայ կոմունիստների և 11-րդ բանակի հանդեպ:

Գաշնակները, շնասեմ նրան, որ բանակցությունների մեջ էին մտել Ռուսաստանի հետ, նրքեր չհրաժարվեցին իրենց նախկին թշնամական դիրքերից և բոլոր դեպքերում փորձեցին խարել պատվիրակությունը, շրդգունել ՌՄՖՍՌ-ի լիազոր ներկայացուցչի արդարադի ստաշարկները:

Հայաստանի դրությունը քանի ցունում ժանրանում էր 1920 թվականի մայիսի 10-ին, էրզրումի բանակի հրամանատար Կարաբեշիր փաշայի հրամանով թուրքական զորքը շարժվեց Օլթի, մեծ վրաս պատճառելով խաղաղ բնակչությանը: Այդ նույն ժամանակ էլ նախիրական և Գարաբաղի շրջաններում հայ ու պարքեշանցի ազգաբնակչության մեջ, գաշնակների և մուսավաթիստների դրամամբ, տեղի ունեցան ազգամիջյան կրիմներ ու խրտումներ: Ահա, որպեսզի այդ վիճակը վերանա, 1920 թվականի մայիսի ակտեներին 11-րդ Կարմիր Բանակի հրամանատարությունը նստուղ նուսալով Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարից պահանջեց՝ գաշնակցական զորքը դուրս բերել Գարաբաղի և Զանգեզուրի տերիտորիաներից:

«Հայաստանի և մեր բարեկամ գաշնակից Սովետական Ագրքեշանի սահմաններում, — ասված է նոսալում, — շարունակվում են պատերազմական գործողությունների Հայաստանի և Ագրքեշանի միջև Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը իր սրբազան պարտք է համարում ամբողջ ուժով օգնության հասնել Ագրքեշանի բոլոր աշխատավորների անուհից իրեն դիմող Ագրքեշանի բանվորազուղազցիական կառավարությանը, հասաստել այնտեղ բանվորազուղազցիական իշխանությունը:

Ազգային սակուլության հողի վրա առաջ եկած պատերազմը Հայաստանի և Ագրքեշանի զորքերի միջև, որն ավելի է բռնկվում Անդլիայի և գաշնակցության ու մուսավաթ պարտիայի ազիտացիայով, ձեռնուու է միայն ճնշված ժողովուրդների շահագործողներին ու Հայաստանի աշխատավորների կեղծքիշներին: Սահմանային բոլոր վիճակը Հայաստանի և Ագրքեշանի միջև կարող են լուծվել միայն ինքնորոշված աշ-

¹ Տե՛ս «Բանվորի ձայն», 1920 թ., № 20.

խառավոր ազգայնականության կողմից: Սովետական Ազգայնականությանը չի կարող թույլ տալ ոչ մի շովինիստական, ազգայնական և ազգասիրական գործողություններ: Սովետական Ազգայնականություն միջցեղային ասեկություն այլևս չի կարող տեղի ունենալ:

ՌՍՖՍՌ-ի կառավարության անունից առաջարկվում է Հայաստանի կառավարությունը անմիջապես դադարեցնել պատերազմական գործողությունները Սովետական Ազգայնականության և դուրս բերել իր զորքերը նրա սահմաններից: Այդ պետք է կատարվի այս առաջարկությունը ընդունելուց հետո՝ 24 ժամվա ընթացքում¹:

Այսպիսով, Սովետական Ռուսաստանը, 1920 թվականի մայիսից մինչև նույն թվականի հուլիսը, բազմաթիվ ետտաներով գաշնակցական կառավարությունից պահանջեց՝ պարզել իր դիրքը Ռուսաստանի նկատմամբ, որի համար առաջարկեց շտապփույթ կերպով սկսել բանակցությունները: 1920 թվականի հուլիսին Սովետական Ռուսաստանը Հայաստան ուղարկեց իր ներկայացուցչին՝ Բ. Լեզրանին: Սակայն բանակցությունները վերսկսելու և պայմանագիր կնքելու համար կային մեծ դժվարություններ: Դաշնակցական կառավարության պատվիրակությունը ամեն կերպ փորձում էր ձախողել բանակցությունները Ռուսաստանի հետ: Միայն երկար բանակցություններից հետո՝ 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին հաջողվեց պայմանագիր կնքել², որը, իհարկե, շուտով կորցրեց իր ուժը:

Այդ պայմանագրի համաձայն դաշնակցների և 11-րդ բանակի զորամասերի միջև դադարեցվում էին ռազմական գործողությունները նախալեռանի և Զանգեզուրի շրջաններում: Դաշնակցական կառավարությունը համաձայնվեց, որ Կարմիր Քանակը տեղափոխվի Հայաստանի և Ազրբեյջանի միջև եղած վիճելի տերիտորիայում՝ մինչև հարցի վերջնական լուծումը, իսկ ՌՍՖՍՌ-ն Շահախում—Ջուլֆա կրկաթուղայինը ձանաչում էր որպես Հայաստանին:

¹ «Բանվորի ձայն», 1920 թ., № 19:

² Տե՛ս ՄԲԿՊ Կենտրոնի կից Մարտիզմ-ևնրնիզմի Ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 64, գ. 11, ք. 10:

Ալ. Յ. Մյաննիկյան

Սովետական կառավարությունը բոլոր միջոցներով փորձում էր օգնել հայ ժողովրդին, զուրա բերել նրան կործանումից, խոտանալով անտեսական օգնություն¹։ Այդ առթիվ Ս. Մ. Կիրովը 1920 թվականի օգոստոսի 20-ին Վ. Ի. Լենինին գրում է. «...Ի վերջո, կցանկանայի Ձեր ուշադրությունը հրավիրել այն հանդամների վրա, որ անհրաժեշտ է որքան կարելի է շուտ սրտել մեր վերաբերմունքը դեպի Հայաստանը։ Այս հարցը մեզ համար շատ մեծ նշանակություն ունի այստեղ։

Մահճեղական և հայկական մասսաների այն հույսը, թե Սովետական Ռուսաստանը վերջապես կլուծի նրանց համար սանջալի հարցերը, կարող է որոշակիորեն նրնալ։ Այդ բանը ես բազմիցս հաղորդել եմ Չիկրիինին, սակայն երևի Մոսկվայում հայկական գեկզացիայի հետ մեր վարած բանակցություններից առայժմ բան դուրս չի գալ։

Այնուամենայնիվ հարկավոր է հարցը մի կերպ լուծելն²։ Այսպիսով, Սովետական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության նպատակն էր՝ բարելավել հարաբերությունները Մերձավոր Արևելքի երկրների հետ, զուրա բերել այդ ժողովուրդներին Անտանտի պետությունների ձանկերից։

Սովետական Ռուսաստանը Քուրբիայի կառավարությանը տված իր մի շարք նոտաներում պարզ ու սրտչակի կերպով ցույց տվեց, որ ինքը զործնականում հանդես է գալիս Անգրկովկասի՝ ճեշված ժողովուրդների լավագույն բարեկամի գերում։

1920 թվականի ապսեմբերին օտարերկրյա պետությունների զրգմամբ դաշնակցական Հայաստանի և Քուրբիայի միջև ծագեց մի արշունալի պատերազմ, որը հայ ժողովրդի պատմության ամենադրբադական էջերից էր։ Մինչև ատամները զինված Քուրբիան բունակները նպատակ ունեին գալթիլ ամբողջ Անգրկովկասը, բնացնել հայ ժողովրդին, ոչնչացնել ռեյուցիոն շարժումները։ Հայաստանի համար ստեղծված այս ծանր պահին կրկին օգնության ձեռք մեկնեց Սովետական Ռուսաստանը։ Դեռ պատերազմը չսկսված՝ Սովետական կառավարությունը 1920 թվականի հունիսին հայտ-

¹ ՅՆ՝ՈՒՄՔԱԿԱ, փ. 195, օր. 8, ձ 19։

² «Սովետական Հայաստան», 1940 թ., № 280։

ննց գաշնակցական կառավարությանը այն մասին, որ ինքը հանդես է գալիս բարձր ճնշված ժողովուրդների ազատարարի գերում, առաջարկելով «խաղաղ կերպով լուծել հայ-առնակական վեճը»¹:

Գաշնակցական կառավարությունը, որը բարձրովին հոգ չէր տանում հայ ժողովրդի մասին, կատարելով օտարերկրյա պետությունների կամքը, մերժեց Ռուսաստանի միջնորդությունը և շարունակեց պատերազմը: 1920 թվականի հոկտեմբերի 5-ին և ապա նոյեմբերի 12-ին Չլիբակերին հատուկ հուշագրով առաջարկեց գաշնակցական կառավարությանը՝ դադարեցնել ազգական գործողությունները Քուրբանյի հեռ և բանակցություններ սկսել՝ մինչև ի հարցերը լուծելու համար: Մակբաչ գաշնակցները չլսեցին, շարունակեցին պատերազմը: Նույն թվականի սեպտեմբերին թուրքական բանակը գրավեց Սարիզամիջը, հոկտեմբերի 7-ին՝ Կարսը, նոյեմբերի 5-ին՝ Ալեքսանդրապոլը (այժմ՝ Անիեական):

Գրաված վայրերի բնակչության զգալի մասին քեմալական զինվորները առանց խզնի խայթի դազանային կերպով հռչակեցին: Թուրքական զինվորները թալանեցին բնակիչներին և ավարը ուղարկեցին Քուրբան: Հայ ժողովուրդը կանգնած էր անդուճակի եզրին, սիրելիսյան միակ հուշը Հայաստանում Սովետական իշխանություն հաստատելն էր:

ՌՄՖՍՌ-ի կառավարությանը մշտապես զբաղեցնում էր հայ ժողովրդին օգնություն ցույց տալու հարցը: Նոյեմբերի 20-ին ՌՄՖՍՌ-ի արատարին գործերի կոմիտեար Չլիբերինը հատուկ նոտայով Քուրբանյան կառավարությունից պահանջեց գտարկեցնել պատերազմը և վերջ ապա՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվող զազանությունները²:

Քեմալական զինվորների զազանությունների առթիվ իր բողոքը հայտնեց 11-րդ բանակի հրամանատարությունը: 1920 թվականի վերջին Ս. Օրոնիկիձեն Կովկասյան Տակառի Ռազմա-ուսույուցիտն խորհրդի անդամ Տրիֆոնովին գրում էր հետևյալը. «Հայաստանի վրա Քեմալի հրաձակման կապակ-

ցությունը ամենից հավանականն այն է, որ Սովետական Ռուսաստանը կմիջնորդի՝ Հայաստանը սրբիկելու համար»³:

Միջազգային իմպերիալիզմի խարուսիկ զիվանագիտությունը և գաշնակցական կառավարության վարած սխալ քաղաքականությունը հայ ժողովրդին պատճառեցին վիթխարի վնաս: Հայաստանը կորցրեց իր տերիտորիայի զգալի մասը, տալով մարդկային և նյութական մեծ կորուստներ:

Անտանտի պետությունները հրաժարվեցին օգնել գաշնակցական կառավարությանը, Հայաստանը թողնելով Քուրբանյի հռչակումներ:

Պատերազմի սկզբից գաշնակցական բանակի շարքերում նկատվեց հուսալքություն, զինվորների մեծ մասը լքում էր ռազմաճակատն և հեռանում: Հաշվի առնելով իր մոտալուս կործանումը, գաշնակցական բանակի ղեկավար հրամանատարությունը ստիպված էր Քուրբանյան հարսուխյուն առաջարկել: Բանակցությունների ընթացքում Քուրբան գաշնակցներին ներկայացրեց այնպիսի պայմաններ, որոնց համաձայն Հայաստանը զսոճում էր թուրքական իմպերիալիզմից լրիվ շափով կախված մի նահանգ:

Քուրբանյի կողմից առաջարկված պայմաններն անընդունելի էին, որովհետև հակասում էին ոչ միայն հայ, այլև Անգլոկովկասի մյուս ժողովուրդների շահերին:

Սովետական Ռուսաստանը վճռականորեն բողոքեց Քուրբանյի կողմից առաջարկած հարսուխյուն պայմանագրի հոգովածները զեմ, զգուշացրեց գաշնակցական հրամանատարությանը այդ պայմանագրի վտանգավոր էությունը մասին և խորհուրդ տվեց շնջուճել:

Այդ առթիվ ՌՄՖՍՌ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Անգաբը գալուսթյանով գրում էր. «Ընդունելով Քուրբանյի դաժան պայմանագիրը, զրանով ռուս զրկում եք Հայաստանը իր ինքնուրույն գոյությունից, ամբողջովին երկիրը ծախում եք Քուրբանյին, հայ ժողովրդին ենթարկում կործանման և թուրքական սրի հարվածներին, և դառնում Սովետական Ռուսաստանի զեմ կաղմակերպված արշավանքների օղակներից մեկը:

¹ Ա. Կարինյան, Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, Սրեան, 1924, էջ 31:

² Տե՛ս ՀՄՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 114, ց. 229, թ. 15:

³ Մ. Աղաջան, Հոկտեմբերյան սեպտյուբրան և հայ ժողովրդի սպասուգրությունը, Սրեան, էջ 297:

Սովետական Ռուսաստանը պատրաստ է օգնելու Հայաստանին՝ անկախությունը պահպանելու Ձեր նրկրին օգնության կուղարկվի Կարմիր Բանակը և Հայաստանից դուրս կմղվեն թուրքական և այլ օտարերկրյա զավթիչները... Բանի ուշ է, մտածեցեք լրջորեն և պատասխանեցեք անմիջապես՝:

Սակայն դաշնակները ինչպես միշտ, այս անգամ ես դավաճանեցին հայ ժողովրդին. լինելով Սովետական Ռուսաստանի կատաղի թշնամի, մերթեցին Լեզրանի առաջարկը և բնորոնեցին Ռուրջիայի ստրկացույցը պայմանները:

1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում թուրքական խմբերիայից՝ իր կամքով թեկադրեց դաշնակների սարկն պարտված կառավարությանը: Ալեքսանդրապոլում կնքվեց մի խաչատուակ պայմանագիր, որի համաձայն Հայաստանը Քուրդիայի ձեռքին գտնուով էր խաղալիք: Ավելի ուշ, Սովետական Ռուսաստանի և Հայկական ՍՄԽ կառավարության միջամտությամբ, մոսկովյան պայմանագրով, այդ պայմանագիրը հայտարարվեց չեղյալ:

Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ 1920 թվականի աշնանը Հայաստանի աշխատավորների պայքարը Սովետական իշխանության հաստատման համար ստացավ նոր թափ:

Հայաստանի համարյա բոլոր շրջաններում անդի ունեցան հակադաշնակցական կոլյմեր ու ցույցեր: Աշխատավոր ժողովուրդը ստեղծված վիճակից ցանկանում էր դուրս գալ սեկյուցիոն ճանապարհով:

Հայաստանի աշխատավորների որոշ մասը, որը Մայիսյան ապստամբությունից հետո գնացել էր Սովետական Ադրբեջան, 1920 թվականի աշնանը վերադարձավ Հայաստան և ակտիվ դեր խաղաց դիմված ապստամբության մեջ, 1920 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբերին դաշնակցական կառավարության դեմ պայքարը ավելի կատաղի և սուր բնույթ ստացավ Չանգեզուրում: Այդ ժամանակ Հայաստանի հարավային

շրջաններում (Գորիս, Սիսիան, Ղափան) կոմունիստական կազմակերպությունների զլխավորությամբ կազմակերպվեցին պարտիզանական ջոկատներ, որոնք մեծ օգնություն ցույց տվին հայ ժողովրդի ազատագրման համար մարտնչող Կարմիր Բանակի զորամասերին:

Գաշնակցական դիմված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը 1920 թվականի օգոստոսին բազմականին մեծ թվով զորամասեր կենտրոնացրեց Լարսարսղում և Նախիջևանում կանգնած Կարմիր Բանակի զեմ: Այդ ժամանակ Հայաստանի ազգա-բաղաբական վիճակը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը. երկրի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության ընադավառում ավելի նկատելի էին զարձկ դաշնակցական կառավարության ազգամտեղ ձգտումները: Այդ բանը ավելի նկատելի դարձավ, հատկապես Զանգեզուրում և Զանգիրասարում, Բենյուկ-Վեդիի և Եաճճասի շրջաններում ապստամբ գյուղացիների նկատմամբ կիրառվող սեղաներաներից հետո: Սեպտեմբերից Գրայի կողմից ավելի ուժեղացան տեղական բնակչության, մանավանդ կոմունիստների նկատմամբ, որը Կարմիր Բանակը 1920 թվականի հոկտեմբերին շարժվեց Գորիս ուղղությամբ: Գեղի բոշեից՝ թեկուզ և փոքր շափով որևէ արամաբություններ հայտարարելու զեպրում բոլոր քաղաքացիները պատժվում էին զաժանորեն, բնդհույ մինչև գնգախհաբուբյուն:

Զանգեզուրի շրջանի մի շարք գյուղերում սեկյուցիոն շարժումները լիկվիացնելու դրոժը գաշնակցական հրամանատարությունը հանձնարարել էր գեներալ Ենիկովիկովին, իսկ Օլիխ—Աարիզամիշ—Կազղվան ուղղությամբ դասավորված զորամասերի ղեկավարությունը տրված էր առաջին բրիգադի հրամանատար, գեներալ Լուսինյանին: Իրր թե Սովետական Ադրբեջանի կողմից սպանանցող վտանգից հարկազրկված դաշնակցական հրամանատարությունը մեծ ուժեր կ'ենտրոնացրել Լարսարսղի ուղղությամբ, իսկ Գրիլիանի շրջանում դասավորված զինված ուժերի հրամանատարությունը հանձնված էր գեներալ Սիլիկովին: Աշխատավոր մասաների տրամադրությունները որոշակիորեն Սովետական իշխա-

1 ՀՍՍՌ ԿԳԳԱ, ֆ. 4/114, ք. 54, ք. 4:

1 Տե՛ս ПГАКА, ֆ. 165, օր. 4, ձ. 41, 2. 5:

Դաշնակցական զինված ուժերի թիվը Հանգեղուրում կազմում էր շուրջ 2500 մարդ¹։

Զինվորների զգալի մասը չէր ցանկանում կռիվ կարմիր Բանակի դորամասերի դեմ։ Այդ օրերին 11-րդ բանակի զորամասերի մասին դաշնակ լրտեսները զինվորների, զյուզայիթյան մեջ տարածել էին սուս լուրեր, որ իրք թև բուշեկները զենքով ու միներենքով օգնում են Քուրբխային՝ ընդդեմ հայ ժողովրդի։ Դաշնակ ազդեցությունները գյուղացիությանը փորձում էին շեղել սեռյուզային պայքարի ճանապարհից, նրանց պատերազմի կող անելով ինչպես բուշեկների, նույնպես և Քուրբխայի դեմ։ Գրա համար նրանք սասց զաշեցին սամեն ինչ սպազմահատի համար՝ լոպունգը²։

Հոկտեմբերին դաշնակցական հրամանատարությունը մեծ ուժեր կենտրոնացնելով՝ Ղաթարի մաս, գործադրեց բոլոր շահերը, որպիսիք գրավի հանքերը և ամրանա Ղարաբիխա ու Ենգիջա բնագծերում։ Հոկտեմբերի 25-ին թշամին գրավեց Ղարաբիխա, Ենգիջա գյուղերը և դուրս եկավ Ուշ-Յափա լեռնաշղթայի ձախ թևը և Ուշ-Յափա սարը սանող դիրքային գիծը։ 11-րդ բանակի շտաբը 1920 թվականի հոկտեմբերի 27-ին զանգեղուրյան զորքի հարվածային խմբին հրամայեց՝

ա) 1-ին հարվածային խմբի 28-րդ հրաձիգ զիվիդիային (զիվիդիայի հրամանատար Ենսարովսկի), 83 և 84-րդ հրաձիգ բրիգադաներին, թևին մարտիցի պատակին, լեռնահեծյալ մարտիցի զորամասերին՝ մինչև հոկտեմբերի 31-ը հարվածային զորասյունը կենտրոնացնել Շահվիդար գյուղում, լուսարացին հարձակվել և գրավել Ղաթարի հանքերը։

բ) 2-րդ հարվածային շարասյան զորքերին՝ 1-ին հեծյալ բրիգադին, 18-րդ հեծյալ զիվիդիային, 103 և 105-րդ հեծյալ զնդերին, 28-րդ հրաձիգ զիվիդիային և լեռնահեծյալ զամարատակին՝ մինչև հոկտեմբերի 31-ի երեկս կենտրոնացնել բրիգադի զորամասերը Յալչի գյուղի շրջանում, նույնների 1-ի լուսարացին գրավել Աերին կոտանան գյուղի ու Խաշին կոպ լեռնագագաթը...³։

Է. Կ. Բագրատյան

¹ ՏՆ՝Ո ԱԴԱԿԱ, ֆ. 195, օտ. 3, ձ. 515, ա. 19.

² ՏՆ՝Ո Կուրս տեղեր

³ ՏՆ՝Ո ԱԴԱԿԱ, ֆ. 326, օտ. 1, ձ. 2, ա. 5.

11-րդ բանակի վերոհիշյալ զորամասերը հեղտմբերի վերջերից մարտերի մեջ մտան դաշնակցական գինված ուժերի գեժ: Դաշնակները բազմական մեծ ուժ ունեին Յալչի գյուղում: Այդ ուղղությամբ տեղի ունեցան համառ մարտեր: Կարմիր Բանակին հրամայված էր՝ առաջընթացի ժամանակ անխնայ կերպով ոչնչացնել դաշնակցական բանդիտներին, օգնել խաղաղ բնակչությանը, ոչինչ չվերցնել նրանց գույքից:

Գաշնակների դեմ մղվող մարտերում Կարմիր Բանակի զորամասերը խոշոր աչակցություն ստացան տեղի բնակչության և կոմունիստական չոկատների կողմից: Եարունակելով առաջխաղացումը, հեղտմբերի 27-ին 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի 103 և 105-րդ զնդերը դուրս եկան Սիլվուկ, Քեշիշ-բենդ գյուղերի շրջանից, տեղավորվեցին Կալասար կոչված լեռակալալարում: Առաջին հեծյալ զուամբուսկը, որն իր կազմում ուներ շորս քնդանոթ, տեղավորվեց Եուշաբենդում:

Հեղտմբերի 31-ին 18-րդ դիվիզիայի առաջին բրիգադի 103 և 105-րդ զնդերը, գուրս գալով Գորիսից, շարժվեցին դեպի Յալչի—Սյուրուտլար ուղղությամբ, իսկ 18-րդ հեծյալ բրիգադն անցավ Ուշ-Յալփա բարձունքը և միացավ Թուրքական կարմիր զնդին:

Ջանգեղուքյան խմբի զորքերին հրամայված էր մինչև նույնների վերջը ազատագրել Զեյվա և Եահվեղար գյուղերը²:

Կարմիր Բանակի զորամասերը (83-րդ և 84-րդ բրիգադները) հաղթահարելով մեծ զոժարություններ, ետ մղեցին թշնամու գրոհները և մինչև հեղտմբերի 4-ը գրավեցին Արծվանիկ գյուղն ու տեղավորվեցին այնտեղ: 250 և 252-րդ զնդերը տեղավորվեցին Արծվանիկի հյուսիս-արևելյան մասում, իսկ 240-րդ զունդը՝ 5222 բարձրություն լանջերում: Նույն ժամանակ 251 և 253-րդ զնդերը առաջադրանք էին ըստացել մինչև նոյեմբերի 6-ը գրավել Ղաթարը, իսկ 248-րդ

¹ Տե՛ս ԱՂԱԿԱ, ֆ. 826, on. 1, թ. 2, ռ. 5:

² Տե՛ս նույն տեղը, գ. 7, թ. 4:

գունը պետք է թշնամուն եւ շարտեր Անտրի ուղղութիւնք
և գրովը Մշակակալաւ ու Մեքար գլուխըրը¹:

Գաշնակները այդ ուսումնականում կենտրոնացրել էին
իրենց լավագույն զորամասերը՝ նրանք հռեկարծակի հար-
ձակվեցին Կարմիր Բանակի վրա և զբաղվեցին Չափնի, Ջելվա
և Արծվանիկ գլուխըրը Թշնամուց անկետս լինելու համար
ՅՃ-րդ բրիգադի զորամասերին հրամայվեց՝ բաշխել Գորիսի
կողմը և բանել պաշտպանողական դիրք՝ Բազարաշի ափե-
րում:

Արծվանիկ—Չափնի ուղղութիւնք զործող կարմիր զորա-
մասերի ժամանակավոր անհաջողութիւն պատճառը հետե-
ւալն էր. զորքերի կերկրող խումբը, որին հրամայված էր ա-
ռաջ շարժվել դեպի Բազարաշի ուղղութիւնք, զանգաղեցրեց
իր առաջխաղացումը, զրանով իսկ հակառակորդին հնարա-
չորութիւն ալից նստանանի շրջանում կենտրոնացնել իր
լավագույն զորամասերը և թեկերից հարվածը Կարմիր Բա-
նակին: Անհաջողութիւն պատճառները մշտն էլ այն էր, որ
ՅԾ-րդ դիվիզիան կուլի մշտական պահին լիարդուցով օգնու-
թիւն հասնել 84-րդ բրիգադին: Ենդե՛հի հրամանատարու-
թիւնք զործող զորամասերը օգտվելով զրանից, ձախտային
զրո՛հ սկսեցին Կարմիր Բանակի գիրքերի վրա: Բացի այդ
Կարմիր Բանակը խիստ հոգեած էր և զգում էր պարենի ու
հագուստեղենի պակաս²:

Անտամենայնիվ, 11-րդ բանակի հրամանատարութիւ-
նը արագութիւնք ուղեց իր թույլ աված սկանները՝ նախ՝
զործող բրիգադի լավագույն ուժերը (250, 252 և 254-րդ
գնդերը) կենտրոնացան և ապահովելով իրենց ձախ թեք-
երկրող հնձաւ գնդի պաշտպանութիւն տակ, նոյնիքերի
4-ին ու 5-ին անցան հարձակման: Ըրետանային ուժից կրա-
կին աջակցութիւնք Կարմիր Բանակը թշնամուն եւ մղեց նախ-
կին գիրքերից: Չնայած ջուլց աված ուժից դիմադրութիւնք,
զաշնակները շարդ կրելով եւ քաշվեցին ու ամբացան Գա-
թար—Բարաբաթում ուղղութիւնք³:

Համառ մարտերից հետո կարմիր զորամասերը նոյն-
բերի 4—5-ը զբաղեցին Արծվանիկ ու Ջելվա գլուխըրը: Առա-
ջին զորստան խմբի գրքերին չհաջողվեց ազատագրել Գա-
փանը, քանի որ Գափանի ուղղութիւնք հարձակվող Կարմիր
Բանակի ձախ թեք զորամասերը չհասցրին մխտալ ալ թեկ
զորամասերին:

Օգտվելով հարմար առիթից, զաշնակների առաջապահ
զորամասերը հարձակվեցին 248-րդ գնդի վրա և ձեռք բերե-
լով գիրքային որոշ առավելութիւններ՝ վտանգ սպառնացին
Արծվանիկի ուսումնական զորամասերին⁴:

Կարմիր Բանակի 250 և 252-րդ գնդերին չհաջողվեց վե-
րահանգնել կապը 84-րդ բրիգադի զորամասերի հետ և միա-
նալ նրանց, քանի որ հակառակորդը կենտրոնացնելով ավելի
մեծ թվով ուժեր, կարմիր զորամասերին կարճաբոց նահան-
բիլ դեպի Գորիս: Գրաված վայրերում զաշնակեցական գն-
դերները աննիստ կեղտով թայանեցին բնակչութիւն ուժեց-
վածքը, կոտորեցին անտուններին և հափշտակեցին բանակի
կարիքների համար: Դեռ ավելին, նրանք խնցիկ գլուխըրի-
ների ապրուստի ամենազերիքին միջոցները, անգամ փոքր դի-
մադրութիւն ցույց տալու համար սպանեցին շատերին:

Գաշնակների նման անմարդկային, զազրելի վերաբեր-
մունք չէր կարող զարույթ շտապացնել սակական բնակչու-
թիւն մեջ:

Գափանի մի շարք գլուխըրում այդ օրերին հրավիրված
աշխատավորական միտինգներում և ժողովներում գլուխացի-
ների զայրույթով էին դատապարտում զաշնակեցական կոտա-
ւարութիւն ստոր բաղաքականութիւնը: Նրանցից շատերը
պատրաստակամութիւն հայտնեցին գնքը վերջնիլ զաշնակ
քաշիբողակների դեմ, շատերն էլ կամավոր կերպով մտան
Կարմիր Բանակի շարքերը, կամ կոմունիստական չոխուսների
մեջ:

Չանգեղուրի կոմունիստական չոխատի և պարտիզա-
յական խմբերի մասին Եղմունիստա թեքերը գրել է. «...Չան-
չեղուրի կոմունիստական զորախումբը բաղկացած էր 200

¹ ՏՆ՝ ԱՄԿԱ, ֆ. 326, on. 1, л. 19, а. 40:

² ՏՆ՝ նույն տեղը:

³ ՏՆ՝ նույն տեղը, գ. 10, р. 80:

⁴ ՏՆ՝ ԱՄԿԱ, ֆ. 326, on. 1, а. 10, а. 88:

- հոգաց, որոնցից շատերը կոմունիստներ են, իսկ մնացածը՝ համակրողներ...»¹

Պարսիզանական չոկատի մեջ աչքի ընկավ Զանգեզուրի կոմունիստական չոկատի առաջին կարմիր հրամանատար Մակիչ Մաշուրյանը, որը հերոսաբար մարտնչեց Ասփյանի ռազմամահատում և զոհվեց որպես իրզավա հայրենասեր:

Քչեամիրների դեմ մղված մարտերում քաջարար ընկան բազմաթիվ ուսույցիչներ մարտիկներ, որոնք փառքով պսակեցին իրենց հիշատակը Այսպիսով, 1920 թվականի հոկտեմբերի 10-ից մինչև նոյեմբերի 20-ը տեղի ունեցող մարտերում 11-րդ կարմիր Բանակը, հաղթահարելով բազմաթիվ զմլվարույթյուններ, արհամարհելով ցուրան և սուլք, Զանգեզուրի լեռնային պլամաններում հերոսական կռիվներ մղեց դաշակցական բանդաների դեմ:

1920 թվականի նոյեմբերի 20-ին առաջավոր գծերում գործող զորամասերը հրաման ստացան թողնել ռազմաճակատը և նա քաշվել գեղի Սովետական Ազրբեջանի տերիտորիան:

1920 թվականի նոյեմբերի 21-ին Կարմիր Բանակի վերջին ուժերը թողեցին Գորիսը նոյեմբերի 22-ին դաշակցական չոկատները ներխուժեցին Գորիս: Մուռզեբիտական այդ չոկատների այսպես կոչված հատուկ «կոմպոզիցիան» խրմբերը զածան հաշվառողքար տեսան Զանգեզուրի բնակչության հետ: Նրանք սպանեցին նախորդ մարտերում զերի ընկած մի շարք կարմիրբանակայինների, իսկ բազմաթիվ բուլճերիների սանգամաճ անելով գորեցին անդունդ:

Դաշակցները սպանեցին Սեյրում (Ավետիք Գալստյան), Ցառա Մկրտչյանին, ճրեմ Խուրշուդյանին, Արամ Մուսայելյանին, Քրիստափոր Մկրտչյանին և շատ ուրիշների:

Անվանի բուլճերի Բազբատ Հարությունյանը ընկավ, գոչելով «Թուրքիկները մահից երբեք չեն վախենում... Զանգեզուրը էլի կլինի խորհրդային, բայց մի սոսանաք՝ դաշակցներ, որ կգա մի օր, երբ Ռուսաստանի մեծ պրոլետարիատը նեղանից հաշիվ կպահանջի այդ անտեղի զոհերի համար, իսկ մենք ձեր ձեռքով ոչ թե մահանում ենք, այլ անմահանում...»

¹ «Կոմունիստ», Բուրս, 1920 թ., № 142:

Հայաստրում եմ, որ ես եզել եմ բուլճերի, մեռնում եմ բուլճերի»²:

Զանգեզուրի կոմունիստները լվախեցան դաշակցներ գործադրած դազանույթյուններից: Փողովուրդը ետ առնելով իր լցված, կոմունիստական կազմակերպությունների զեկավարությունը, շարժմանից պայքարը մինչև գլոստումսում Սովետական իշխանության վերջնական հաղթանակը:

Զանգեզուրի աշխատավորները բավական երկար ժամանակ դասակարգային ուժեղ մարտեր մղեցին իրենց կեղծբյուրերի՝ դաշակցական բանդաների ու կուլակային հակասովետական զանազան տարրերի դեմ:

Այդ պայքարի կազմակերպիչներն ու ոգեշնչողները հանդեսացան կոմունիստները, Զանգեզուրի գաղստային պարտիական կոմիտեն, սեղանական կոմունիստական քջիչները, որոնք սեղա կուպերի մեջ լինելով Բաքվի պրոլետարիատի, Սովետական Ազրբեջանի կոմունիստական կազմակերպությունների հետ, աշխատավորությանը տարան դեպի հաղթանակ:

Պայքարը Զանգեզուրում հատկապես ուժեղ թավով ծավալվեց այն ժամանակ, երբ Ազրբեջանից 11-րդ կարմիր Բանակը առաջ շարժվեց և մտավ Զարբազի ու Նախիջևանի հատվածները: Սովետական Ազրբեջանի պատմական հաջողությունները մեծ շահով ոգեորեցին Հայաստանի աշխատավորներին: Հարեան Ազրբեջանի աշխատավորներն արդեն ազատագրվել էին, իսկ Զանգեզուրի գլուղաջրույթյունը զեռ զանվում էր անասելի ծանր պայմաններում թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական տեսակետից:

Հայ բուրժուալիան անխնա կերպով շահագործում էր աշխատավորներին, ոտնահարում նրանց ազգային արժանապատվությունը: Զանգեզուրում, ինչպես նաև ամբողջ Հայաստանում, ախրություն էին անում անզոր-ամերիկյան ռազմական իշխանությունները, որոնք կազմակերպում էին ազգային երկպառակույցներ, կոտորածներ, հաճախակի հայերին հրահրելով աղբրեցնելների դեմ և քեղհակառակել:

² ՄԻԿՊ Կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի Ինստիտուտի լեյկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 26, գ. 8, թ. 12:

Անգլո-ամերիկյան խմբերիայիանները Բարձրի նազիբը
Քալանկու համար սիրաշահեցին մասաչուսեթիտական կառա-
վարութեանը՝ խոստանալով նրանց Վարտադրը, Զանգեզուրը
և այլ շրջաններ:

Ահա այս հանգամանքները նպաստեցին ինչպիսի գասա-
կարգային պայքարի, նույնպէս և ազգային թշնամութեան ու-
ժեղացմանը:

Որո՞նք էին Կարմիր Բանակի ժամանակավոր անհաջո-
ղութեան պատճառները Զանգեզուրի գաղմաճակատում:

Չնայած ուսուսական զինվորները մարտերում ցուցաբերե-
ցին բաշտութեան և անձնակերպութեան վրա օրինակներ, սակայն
մի շարք լուրջ հանգամանքներ նրանց անհաջողութեան պատ-
ճառ դարձան: Այսինքն Զանգեզուրի անմատչելի ճանապարհնե-
րը և լեռնաշղթաները անբարենպաստ էին Կարմիր Բանակի
հեծյալ զորամասերի գործողութեան համար, լրիվ շահով հնա-
րավոր չէր թշնամու դիմ օգտագործել հրետանին և անխնի-
կական մշուս զորամասերը: Ընդ որում թշնամին լավ ժանոթ
լինելով անզական պայմաններին, ունենալով ավելի շատ
հեռակալ զորամասեր, հաճախակի խցկոյում էր Կարմիր Բա-
նակի քիկուները և խոչըր վնաս պատճառում նրան:

Կարմիր Բանակի հազմանակին մեծ շահով խանդարե-
ցին այն կոնարտուկույցիտն խոփուութիւնները և զավազրու-
թիւնները, որոնք տեղի ունեցան 1920 թվականի հոկտեմբե-
րին՝ 11-րդ Կարմիր Բանակի թեկուսերում և կազմակերպվել
էին Աղբրեշանի մասաչուսեթիտական օկուպացիոն ուժերի և
պարսկական ֆեոդալների կողմից:

Զանգեզուրի գաղմաճումն օկուպացիոն շարժումները խնդ-
րելու, 11-րդ բանակին հարվածելու համար գաշնակցական
բանակը օգնութիւն ստացավ իմպերիալիստական պետու-
թիւնների կողմից:

Գաշնակցականները պրոլոպացիոն լուրերի հետեանքով
մի շարք հետամնաց, խարված ու մուրված գլուղացիներ
զենեա չէին հավատում Կարմիր Բանակի ազատաբար մի-
սիային, և երբ Կարմիր Բանակի հրամանատարութեան կող-

մից թույլ տրվեց որոշ սխալ (Զանգեզուրի վրայով գնալի
Բուրքիա վերադարձող ազգազանգեղները օգտագործվեցին
Փարահունք—Յալչի ուղղութեամբ), նրանց մի մասը միացավ
գաշնակեցիներին և կովեց կարմիրներին գեմ:

Չնայած նրան, որ Կարմիր Բանակը թողեց Զանգեզուրը
և ժամանակավորապէս հետացավ, գաղմաճի աշխատավորների
օկուպացիոն ուժին և մարտական թափը շնուպացավ:

Հայաստանի աշխատավորները հաստատ համոզված էին,
որ 11-րդ ազատաբար բանակը նորից կգա Զանգեզուր և եղ-
բայրական օգնութեան ձևը կմեկնի ճնշված գլուղացիութեանը՝
գաշնակեցիների լծից ազատագրելու համար: Այդպէս էլ
եղավ:

1920 թվականի նոյեմբերին Հայաստանի աշխատավոր-
ները զինված պայքարի գլուրս էլան գաշնակցական տակնի
կտաւաբարութեան դեմ:

Ռկ(բ)Պ Կենտկոմը, անձամբ Վ. Ի. Լենինը ուշադրու-
թեամբ հետեւում էին Հայաստանում հյուսիսայն շատ բարդ
պայմաններին և Սոխոտական իշխանութեան համար մղված
պայքարում կոնկրետ զեկավարութեան ջուրջ տալիս կոմու-
նիստական կազմակերպութիւններին:

1920 թվականի նոյեմբերի սկզբին Ռկ(բ)Պ Կենտկոմի
հանձնարարութեամբ Ի. Վ. Ստոլինը ժամանեց Բաբուս, որ-
տեղ կոնկրետ հանձնարարութիւններ տվեց Հայաստանի և
Վրաստանի կոմունիստներին՝ աշխատավորների օկուպացիոն
պայքարը բուրժուա-կապիտալիստական կտաւաբարութիւնե-
րի դեմ հաջողութեամբ պատկերա համար:

Վ. Ի. Լենինը 1920 թվականի նոյեմբերի 21-ին արտա-
սանած իր ճառում նշեց. «Քեթիկերի հաղողագրութիւններն
օչն մասին, թի ինչ է կատարվում Հայաստանում, Քուրքիա-
յում, որոշ պատկերացում են տալիս մեզ այդ մասին: Ստեղծ-
վում է շահագրեց խճճճճ գրութիւն, քայց ես միակզման
գտաւհ եմ, որ գրութիւնայն մենք գլուրս կգանք...»:

Սովետական կտաւաբարութիւնը զիմեց բոլոր հնարավոր

¹ Վ. Ի. Լենին, երկեր, 5. 31, էջ 320:

միջոցների հայ ժողովրդին կոշմարային վիճակից զուր քե-
րելու համար և կորակածապես հայանց Քարբիային, որ ին-
քը հանգես է գալիս հայ ժողովրդի գոյության և իրավունքնե-
րի պաշտպանութան զերմու:

Ռ(Կ)Պ Կենտրոնի առաջարկութեամբ Սովետական Ռու-
սաստանից և Ազրբեջանից Հայաստան ուղարկվեցին պար-
տական աշխատողներ, որոնք մեծ աշխատանք կատարեցին
սպաստամբույանը նախապատրաստելու և իրականացնելու
գործում: Հայաստանի հյուսիսային շրջանների պարտական
կազմակերպությունները մտախի կապերի մեջ լինելով Ազրբ-
բեջանի անբեռնորդում կանգնած 11-րդ բանակի հրամա-
նատարության հետ, այնտեղից ստացան կանկրեսա ցուցում-
ներ՝ դիմում ապաստանությունը սկսելու մասին: Ապաստմը-
ներին օգնություն ցույց տվեց նաև Սովետական Ազրբեջանը:

1920 թվականի նոյեմբերին Խորեզ Հայաստանում սեւայ
պայմաններ ստեղծվեցին Սովետական իշխանության հաս-
տատման համար. Գաշնակցական կառավարության օրերն
արդեն հաղված էին: Երկրի բոլոր մասերում բռնկվեցին
սեւայություն շարժումներ: Աշխատավոր գյուղացիությունը
զենքը ձեռքին պայքարի ելավ իր սպասության համար: Գաշ-
նակցական կառավարությունը երկրում սկսված սեւայություն
շարժումները ճնշելու և իր տիրակալությունը հաստատ պա-
հելու համար բանակցություններ սկսեց Քարբիայի հետ՝
պայմանագիր կնքելու նպատակով: Սակայն իզուր էին նրանց
չանքերը, և սպասումը ժողովրդի օգնություն խնդրեց 11-րդ
բանակից: Ընդառնելով հայ աշխատավորների խնդրանքին՝
Կարմիր Բանակը 1920 թվականի նոյեմբերի 28-ին մասով Հա-
յաստանի անբեռնորդում: Հայ ժողովուրդը գրկաբաց ընդունեց
ազատարար Կարմիր Բանակին:

Ասպինը Հայաստանի անբեռնորդում մտավ հայկական
հասունի գունդը, որի 1 վաշտի հրամանատարն էր Ա. Պետ-
րոսյանը:

Գաշնակցական կառավարության ղեկավարները, որոնք
արձամարջված էին ժողովրդի կողմից, արդեն ի վիճակի
չէին ոչ մի լուրջ գիմազրություն ցույց տալու Կարմիր Բա-
նակի զորամասերին:

Ռուսական զորամասերը և հայկական գունդը Գիլիջանից
հաղթական երթով շարժվեցին դեպի Երևան: Այսպեղ եկավ
նաև Հայաստանի Ռեկոմը: Նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի
Ոսկմա-սեւայություն կոմիտեն երկիրը հայտարարեց Սովե-
տական Սոցիալիստական Ռեպուբլիկա:

Սովետական իշխանության հիմքերը ամրապնդելու հա-
մար Հայաստանի Ռեկոմը նոյեմբերի 30-ին օգնություն հա-
մար դիմեց ՌՍՖՍՐ-ի ժողովրդավար նախագահ՝ Վ. Ի
Լենինին՝:

Պատմական հաղթանակի տոթիվ հայ ժողովրդին շերմո-
րեն ողջունեց 11-րդ բանակի հրամանատարությունը, գրելով
«Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական Կարմիր Բա-
նակը հպարտությամբ և պրոլետարական բերկրանքի զգայ-
մունքով ողջունում է Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդին՝
գաշնակների դեմ տարած հաղթանակի գործում...»

Քող սպրի, աճի և ամբնա Սովետական Հայաստանի
աշխատավորությունը՝:

1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին Վ. Ի. Լենինը Հայաս-
տանի Ռեկոմի նախագահ՝ Ս. Կասյանին ուղարկած պատաս-
խան հեռագրում գրում էր. «Հանձնի ձեզ օղջունում եմ իմ-
պրիտիվիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Սո-
վետական Հայաստանին»:

Այսպիսով, Հայաստանը վերածնվեց: Բազմասունչ աշ-
խատավոր հայ ժողովուրդը Սովետական Ռուսաստանի եզ-
բարական օգնությամբ ազատագրվեց սոցիալական և ազ-
գային ճնշումից, լծվեց իր նոր, ազատ և երջանիկ կյանքի
կառուցմանը:

1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին նրանում համաձայ-
նագիր կնքվեց ՌՍՖՍՐ-ի և Հայաստանի միջև, որով Սովետա-
կան Ռուսաստանը հանաչեց Հայաստանի անկախությունն ու
ինքնուրույնությունը: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ սկսվեց

¹ Տե՛ս ՄԾԳԳ Կենտրոնի կից Մարքոզով-Լենինիզմի կոնսուլտա-
տի Լաչկական Ֆիլիտի արխիվ, ֆ. 33, դ. 983, թ. 11:

² Նույն տեղը:

³ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, Կ. 31, էջ 530:

⁴ Տե՛ս «Великая Октябрьская Соц. революция и победа Совет-
ской власти в Армении», 1937, էջ 441:

նոր, բերկրալից կյանքի, խաղաղ ստեղծագործության ժամանակաշրջան:

Վ. Ի. Լենինի անվան հետ է կապված հայ ժողովրդի սեռայնությունն ազատագրական պայքարի զարգացման և Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման պատմությունը, Փրկված երկրի վրա 1920 թվականի նոյեմբերից հետո, առ միշտ փայլեց կարմիր դրոշը: Տարանգավոր հայ ժողովրդի պատմության մեջ բացվեցին նոր, հրաշալի էջեր: Առարկայական հաստատվելուց Ստալինի այն խոսքերը, թե՛ «Միայն Սովետական իշխանության զարգացումն է, որ խաղաղության և ազգային վերածննդի հնարավորություններն է ապահովում»:

Հայ ժողովուրդը անհունորեն նվիրվեց Սովետական իշխանությանն ու Կոմունիստական պարտիային: Այդ մասին իրավացի կերպով գրել է «Պրավդա»-ն. «Երկու աշխարհի սահմանազլխին, նվիրույթին և Ասիայի միացման կետում հարատուրեն ծածանվում է ազատ Սովետական Հայաստանի կարմիր դրոշը, արևելքի արտասահմանյան երկրների հուշի փարսու: Այ կարմիր դրոշը շուրջը պողպատի օղակով համախմբվել է հայ ժողովուրդը, որն անհունորեն սիրում է իր սոցիալիստական հարցները, անձուրաց կերպով նվիրվում է Սովետական կառավարությանն ու Կոմունիստական պարտիային»:

Համառ ու հետևողական հերոսական պայքարով նվաճելով իշխանություն, հայ ժողովուրդը Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությանը հանձնում աշխատանք ծախվելից իր նոր կյանքի կառուցման համար: Հիմնական խնդիրներից մեկ ժողովրդական տնտեսության զարգացվածությունն վերացումը և սովի հաղթահարումն էր, որը լուծվեց պատմական կարճ ժամկետում Կոմունիստական պարտիայի, անձամբ Վ. Ի. Լենինի անդույ հոգատարության շնորհիվ:

Կ(բ)Պ Կենտկոմի և Հայկական ՍՍՌ Ռեկոմի առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էլ Հայաստանի պետական կարգի, գինված ուժերի կազմակերպումն էր: Հայաստանի աշխատավորների ձեռք բերած թաղաքական և տնտեսական վիթխարի

1 ՇՊրավդա, 1920 թ. նոյեմբերի 24:

նվաճումները պաշտպանելու և ամրապնդելու համար տվյալ պատմական բաղադրական պայմաններում խիստ անհրաժեշտություն էր հայկական Կարմիր Բանակի ստեղծումը, որի համար լավագույն օրինակ հանդիսացավ Ռուսաստանի Կարմիր Բանակը:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՊԱՏՄԱՆՔՑՈՒՆԵՑ

1917 թվականի հոկտեմբերին Ռուսաստանի պրոլետարիատը նվաճելով իշխանությունը, չէր կարող իր գլխավոր գաղտնի շահերին ծառայելնեղ հին կալվածատիրական-բուրժուական պետական ապարատը և նրա կարևորագույն գործիքը բանակը:

Պրոլետարիատի ղեկատուության պաշտպանելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել նոր, սովետական պետական ապարատ և բանվորա-գյուղացիական Կարմիր Բանակ:

Բանվորա-գյուղացիական Կարմիր Բանակի կազմակերպումը Սովետական կառավարությունը, Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով, սկսեց թավակնաշափ գծվարին ու բարդ իրազրության մեջ, երբ օտարերկրյա իմպերիալիստական պետությունները ուղղակիան ինտերվենցիա էին սկսել երիտասարդ Սովետական Ռեպուբլիկայի դեմ: Աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունն ինտերվենցիոնական Կարմիր Բանակի կառուցումը սկզբնական շրջանում էր կամավորական հիմունքներով: Դա այն ժամանակ էր, երբ աշխատավորների պայքի գլխավոր տարրերը, պարտախյն կոլով, համախմբվում էին կարմիրզվարդական շուկաներում: Մեծ Հոկտեմբերի և նվաճումների պաշտպանելու համար, Կարմիր Բանակի կազմակերպման հիմքում դրվեց ՌՍՖՍՌ-ի ժողկոմսովետի 1918 թվականի հունվարի 15-ի «Բանվորա-գյուղացիական Կարմիր Բանակի կազմակերպելու մասին» ղեկընդ, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Շին բանակը բուրժուազային ժառանգի և աշխատավորների շահագործելու համար, իշխանությունը աշխատավորների, շահագործվող գլխավոր գեղի ձեռքը սկսեցնելուց հետո անհրաժեշտություն եղավ թ-

տեղծելու նոր բանակ՝ Սովետական իշխանությունն հուսալի հենարանը, մշնելով այդ բանից փողոլորական Կոմիտեաների Սովետը որոշում է՝ կազմակերպել նոր բանակ՝ «Բանվոր-գյուղացիական Կարմիր Բանակ» անվան տակ¹։

ՌՍՖՍՌ-ի փողոլորական իշխանության այդ ղեկընկալ մեր երկրի բոլոր փողոլորականների կողմից ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ, Հազարավոր բանվորներ և գյուղացիներ, շուրջ 400 հազար հոգի, պարտիան կոչով 1918 թվականի փետրվար ամսին կամավոր կերպով մտան Կարմիր Բանակի շարքերը և կրճեով պաշտպանեցին իրենց սոցիալիստական սեպուրգիական² ներքին և արտաքին թշնամիներից։ Դա մի շրջան էր, երբ Կարմիր Բանակը դեռևս լիով կազմակերպված ուժ չէր, սակայն այդ փորձի շուկաները եզան այն կորիզը, որի շուրջը հետագայում համախմբվեցին ու կոփվեցին Կարմիր Բանակի մյուս զորամասերը։

Կարմիր Բանակը իր ստեղծման առաջին իսկ օրից հանդես եկավ որպես խաղաղության, փողոլորականների բարեկամությունն ամրապնդող, տգառարար ու աշխատավորական բուհակ։

Կարմիր Բանակը կոփվեց ու հզորացավ քաղաքացիական կռիվների ընթացքում՝ օտարերկրյա իմպերիալիստական բանակների և ներքին կոնտրադիկցիոն ուժերի դեմ մղած հերոսական պայքարում, մրտադարձ ու փորձաթիվ Բանվոր-գյուղացիական Կարմիր Բանակը քաղաքացիական կռիվների ժամանակ արիարար պաշտպանեց իր Հայրենիքը բազմաթիվ թշնամիներից և արժանացավ սովետական փողոլորի սիրույն ու հարգանքին։

Սոցիալիստական շինարարության խողով տարիներին Վ. Ի. Լենինի ստեղծած Կոմունիստական պարտիան Կարմիր Բանակը զաստիարակեց պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի վեհ գաղափարներով։ Այդ տարիներին Կարմիր Բանակը զինվեց առաջավոր սազմական տեխնիկայով և ձեռք բերեց բարյալ-քաղաքական բուրձր հատկանիշներ։

ՍՍՌՄ-ի համերաշխ ընտանիքի մեջ մտնող բոլոր սե-

պուրիկաների, այդ թվում նաև Հայրենիքի ՍՍՌ Ջինված Ուժերի ստեղծումը կապված է Կարմիր Բանակի անվան հետ։ Կոմունիստական պարտիան, Սովետական կոտավորությունը, անհամար Վ. Ի. Լենինը խոշոր ուղղություն էին դարձնում մեր Հայրենիքի պաշտպանության, ՍՍՌՄ-ի Ջինված Ուժերի ամրապնդման և հզորացման վրա։

Անդրկովկասի սովետական սեպուրգիկաների ունեցվածքները արտաքին և ներքին թշնամիներից պաշտպանելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել Կարմիր Բանակ, ազգային զորամասեր։

Անդրկովկասի սովետական սեպուրգիկաներում ազգային զորամասեր ստեղծելու գործում մեծ է Կարմիր Բանակի ամենահին զորամասերից մեկի՝ 11-րդ բանակի դերը։

1920 թվականի մայիսի 11-ին, 11-րդ բանակի շտաբի № 193 հրամանով կազմակերպվեց Ադրբեջանի Բանվոր-գյուղացիական Կարմիր Բանակի և Կարմիր Նավատորմի³։

Ադրբեջանի զինված ուժերի կազմակերպումը անմիջապես կանոններ ենթադրվեց 11-րդ բանակի հրամանատարության և բանակի բոլորիկան կազմակերպության ղեկավարությունում։

Խոսելով Կարմիր Բանակի հետագա զերի մասին՝ Անդրկովկասի սովետական սեպուրգիկաների պաշտպանության և ամրապնդման գործում, Օրջոնիկիձեն ասել է. «Կարմիր Բանակի հերոսական զորք Կովկասում՝ Սովետական իշխանությունը պաշտպանելու և ամրապնդելու գործում անսահման մեծ է։

Կովկասում Կարմիր Բանակը մեծ ազատարար ուժ է և սեւը պաշտպանություն է Կովկասի բանվորների ու գյուղացիների ազատագրության դեմ ամբողջ աշխարհի իմպերիալիստների կատարած ոտնձգություններից։ Կարմիր Բանակը Հնարավորություն է տալիս, որպես իր հաջորդներ և ժառանգներ, կազմակերպվել ազգային Կարմիր բանակներ. Կովկասի բանվորներ և գյուղացիները պետք է սիրով և ջերմ խնամքով շրջապանեն իրենց մոտ գտնվող Կարմիր Բանակի շերտերին, որոնք կորվել են իրենց հարազատներից և կովում են բոլոր աշխատավորների բարություն համար...»⁴։

¹ Տե՛ս ԱՄԿԱ, ֆ. 195, օտ. 3, ձ. 206, թ. 5։

² Գ. Գ. Օրջոնիկիձե, ՀԽՍՍի հողգործներ և ձուներ, էջ 84։

¹ ЦГАКА, ф. 191, оп. 1, д. 270, а. 17 (м.л. «Декреты положения и приказы по Красной Армии», 1918, էջ 3—4)։

Սովետական Ռուսաստանի օգնութիւնը 1921 թվականին ստեղծվում է վրացական Կարմիր Բանակը:

Վ. Բ. Լենինը մեծ հուպասարկւթյուն ցուցաբերեց Անդրկովկասում ազգային զորամասեր ստեղծելու գործում:

Վ. Բ. Լենինը 1922 թվականի փետրուարին վրացական Կարմիր Բանակը կազմակերպելու և ուժեղացնելու մասին Ք. Ս. Սրջոնիկիձեկին գրում էր հետևյալը. «Րազարածկաօգն տնհրածեշտ է, որպէսզի Վրաստանի Սովետների Տամարչուստում սրտում բնգոծուի վրացական Կարմիր Բանակն անպայման ուժեղացնելու մասին և այդ սրտումը կատարվի գործնականում»: Մեծ առաջնորդի ցուցումները վերաբերում էին նաև Հայաստանին:

Սովետական Հայաստանի Կարմիր Բանակը իր ստեղծման օրից հանդիսացավ Սովետական Բանակի անբաժանելի մասնիկը, Մեծ Հոկտեմբերի մեծանշանը, նրա արդյունքը:

«...Հանդիսանալով Կարմիր Բանակի ամենահին զորամասերից մեկը, — ասում է Կ. Ն. Վորոբյիովը, — Հայկական Կարմիր Բանակը մեռնոզ է առել ՌՍՖՍՌ-ի օգնութիւնը, Կարմիր Բանակի ղեկավարութիւնը, Հայաստանի աշխատավորների պաշտպանական ջոկատներից ու խմբերից՝ թշնամիների ղեմ մղված մարտերում»:

Հայկական Կարմիր Բանակ կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էր նախկին, գաշնակցական բանակը արմատապես վերակառուցել:

Կարմիր Բանակի կազմակերպման գործը Հայաստանում սկսվեց չափազանց դժվարին ժամանակ, քայքայված ժողովրդական տնտեսութիւնի ու կենտրոնաշուկային ուժերի անկայութիւնի պայմաններում: Հայաստանի կառավարութիւնը հուսով էր, որ այդ կարևոր գործում իրեն օգնութիւն կհասնի Սովետական Ռուսաստանը. այդպէս էլ եղավ:

Հայաստանի տեխնոստրիւտում կարմիր զորամասերի ձևավորումը տեղի ունեցավ Մայիսյան ապստամբութիւնի ժամանակ: Այդ ժամանակ ապստամբներից կազմակերպվեցին պարտիզանական, զինվորական ջոկատներ:

¹ Վ. Բ. Լենին, Երկեր, հ. 33, էջ 230.

² Էնտրզգային Հայաստան, 1932 թ., № 25:

Հայկական կարմիր զորամասերի առաջին խմբերից պետք է համարել Ալեքսանդրապոլի, Զանգեզուրի և այլ շրջանների 1920 թվականի մայիսին ապստամբած բանվորներից ու դուրդացիներից ստեղծված զինվորական ջոկատները, որոնց կազմակերպման նախաձեռնողները պարտիզանական կազմակերպութիւններն էին: Մայիսյան ապստամբութիւնի օրերին ստեղծված զինված ջոկատները հպարտութիւնը իրենց անվանեցին Կարմիր Բանակի միավորումներ: Աշխատավորների լավագոյն մասերից կազմակերպված ուղղմական ջոկատները կոչվեցին կարմիր ջոկատներ և ընտրեցին բոլշևիկ ղեկավարներ: Արդայնի հրամանատարներից արժանի են հիշատակութիւն Ս. Մուսայելյանը, Ե. Խնկանդարյանը, Մ. Մաշուրյանը:

1920 թվականի Մայիսյան ապստամբութիւնի ժամանակ նշանակալից դեր խաղաց Ղազար-Նամշալյանի դուրդացիները, որը վճակած մարտեր մղեց խմբապետների ղեմ, թեպետև շխարհացավ հասնել վերջնական հաղթանակի: Կաշնակները քարուքանդ արեցին այդ շրջանի մի շարք գյուղեր և դաժան դատաստան տեսան բնակչութիւնը հետ:

Հայաստանի տարրեր շրջաններից հարյուրավոր մարդիկ անցան Ադրբեյջանի տամանները և Կրասնոյե շատերը մասն 11-րդ բանակի շարքերը:

1920 թվականի հուլիսի 17-ին Մայիսյան ապստամբութիւնը մասնակից ռուսացիոն բանվորներից և գյուղացիներից՝ 11-րդ բանակի 260 և 281-րդ զնգերին կից Բուզլում կազմակերպվեց հատուկ Հայկական գունդ՝ բաղկացած 1200 մարտիկներից: Նրա հրամանատարներից շատերը ուսուպաներ էին: Քնդի ունեմակաղաբ բաղկացած էր զինավորապէս համալրվելի, Բջևանի և Գիլիստի ռուսացիոն գյուղացիներից ու աշխատավորական ուլ տարրերից:

Հայկական հատուկ գնդի առաջին կազմակերպիչներից մեկը և հրամանատարն էր քաղաքացիական կոմիսիոնի ուղիով մասնակից, շնորհալի զինվորական աշխատող Արմենով Քաղաքատարանը:

Ա. Բաղդասարյանը ծնվել է 1894 թվականին, Կանձակի նահանգի Կարլապիտ գաղաթի Քաղաքար գյուղում: Հայրենի

գյուղի երկդասյա դպրոցը ավարտելուց հետո նա գնացել է Բաքու, Աշխարհու և աշխատել մինչև 1910 թվականը, 1913 թվականին Բաղդասարյանը կանչվել է ցարական բանակ և ուղարկվել Կիևի ռազմական ասպինի դպրոցը, որը և ավարտել է 1917 թվականին ու նշանակվել 248-րդ սլաճեստային գումգր:

1917 թվականի նոյեմբերին, երբ գեներալ Արամովը հարձակվեց Ռուստովի վրա, Բաղդասարյանը նշանակվեց Նախիջևանի մարտական անդամատի պետ: Ռուստովը գեներալ Կալեդինի ձեռքը անցնելուց հետո Բաղդասարյանը անցավ Բաքու, աշխուհետև՝ Ալեքսանդրապոլ, զորահավաքի ենթարկվեց և նշանակվեց աշխատանքի 223-րդ, ապա 7-րդ գնդում:

1918 թվականին զորացրվեց դաշնակցական բանակից, 1918 թվականի դեկտեմբերին հայ-վրացական պատերազմի մասնակցի նորից բանակ կանչվեց, 1919 թվականին մեկնեց Բաքու, ապա Պարսկաստան 1920 թվականին վերագործավ և կամավոր կերպով մտավ 11-րդ բանակի շարքերը:

1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին Բաղդասարյանը իր գնդի հետ միասին եկավ Հալաստան, 1921 թվականի հունվարի 1-ին նշանակվեց Երևանի պահակաչին զումարտակի պետ: Փետրվարյան ավանսյուրայի օրերին նշանակվեց Հայկական ՍՍՌ զորքերի հրամանատարի տեղակալ, Երևանի պաշտպանության պետ և ադահովեց կառավարության ու զորքի նահանջը ղեկի Ղամարլու: Այսուհի նա նշանակվեց 3-րդ հրամանային գնդի հրամանատար: Փետրվարի 19-ից մինչև ապրիլի վերջը նա եղավ Ղամարլուի ճեղհատի միջին մարտական անդամատի պետ, Բեյուկ Վեդիի ճակատի աջ մարտական տեղամասի և Ղամարլուի ջոկատի պետ:

Ա. Բաղդասարյանը ահաբիվ կերպով մասնակցել է քաղաքացիական կռիվների մի շարք մարտերի:

Մարտական անաշարանքները արիությանը կատարելու համար Հայկական ՍՍՌ կառավարությունը Բաղդասարյանին պարգևատրեց «Կարմիր դրոշի» շքանշանով:

Այնուհետև նա մեծ աշխատանք կատարեց Գարալազա-դում 1921 թվականի ապրիլի 14-ին իր գնդով անցավ Գարալազադի գավառը և այն մարքից դաշնակցներից:

Վերևում, ձախից՝ Բ. Ղաթիբջանյան, Սո. Ալավերդյան, ներքևում, ախից՝ Հ. Խաթիբջանյան, Ս. Մուսախանյան:

Զանգեզուրի արևանայութայի օրերին Բաղդասարյանը հոսանքուն աշխատանք կատարեց՝ մտրվելզացիայի ննթարիկեց զավառի միլիցիան, տեղի կամուկոտներից, դուզացիներից լրացրեց իր գունդը և հունիսի 23-ին անցավ հարձակման, ազատազրեց Քեչիչքենդ ու Գնդեվազ գյուղերը Այդ մարտերում գունդը արյունաքամ արեց թշնամուն. հակառակորդից զերի վերցվեց շուրջ 2700 հոգի¹:

Մինչև 1924 թվականը Ա. Բաղդասարյանը եղավ Հայաստանի հատուկ նշանակության զորամասերի հրամանատար, որից հետո գործուղվեց Մոսկվա՝ սահմանական սկադրամիայում սովորելու համար:

1927 թվականին ՍՍՍՄ Ռուսականխորհրդի հրամանով Ա. Բաղդասարյանը նշանակվեց հայկական հրաձգային դիվիզիայի շտաբի պետ, 1931 թվականին՝ Անիխարադի սահմանական ինժեներական զգրոցի պետ: Այստեղ էլ նա ստացավ զնգապետի կոչում և վերադարձավ Հայաստան զեկտվար աշխատանքի: Իր գործունեության ընթացքում նա բարեխիղճ, համեստ ու զգայուն հրամանատարներից մեկն էր, բանակում վաշկուտ էր մեծ հեղինակություն: Այդ բոլորի հետ միասին նա գրեց տեսական հոդվածներ և աշխատություններ՝ նվիրված Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների պատմությանը և ճիշտ լուսաբանեց հայ ժողովրդի, հայկական ներստասարդ Կարմիր Բանակի հերոսական պայքարի պատմությունը՝ դաշնակցական ճիվազների զեմ քաղաքացիական կռիվների թևժ օրերին:

Անդրադառնալով Հայկական հատուկ զեղի անցած մարտական սուղու պատմությանը, նա իր հուշերում գրել է, թ... 11-րդ բանակի հայկական առանձին գունդն ամբողջ մի շտաբի Գնտարեկի պղնձահանքերի շրջանում պահպանում էր Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանները զաշնակցական րանգաների կողմից:

Նոյեմբերի 26-ին գունդը հեռագիր ստացավ շարժվել Աղստաֆա: Նոյեմբերի 28-ի դիշերվա ժամը 12-ին գունդը հասավ Աղստաֆա, իսկ առավոտյան ժամը 7-ին՝ Ղազախ: ... Նոյեմբերի 28-ին առավոտյան ժամը 10-ին գլխավոր շտա-

¹ ՑԼ՝ ս շարժիլը գիւղերը, 1928 թ., ՅԵ 15.

րից հրաման ստացվեց, որի համաձայն 17-րդ դիվիզիայի հրամանատար Կուրիշկինին հանձնարարվում էր կառնել մի ջոկատ, որը պետք է բաղկացած լիներ 4 հեծյալ ղեղից, հայկական առանձին ղեկերից և 18 թնդանոթից: Այդ ժամանակ 11-րդ բանակի հրամանատարությունը մի նամակ էր ստացել Հայաստանի ազատամեր բանվորներից, որով խնդրում էին ցույց տալ օգնություն... 11-րդ բանակը բնորոշվեց ապրտամբներին... Թագմանույունյան խորհուրդը հրամայեց ընկ Կուրիշկինին նույնքերի 29-ին հարձակման անցնել դաշնակցներին վրա... նույնքերի 29-ի առաջուսյան նրանքի զորախումբը ընկ. Կուրիշկինի գլխավորությամբ հարձակման անցավ 2 զորասյունով: Առաջին զորասյունը շարժվեց դեպի Սեբաթ, երկրորդը՝ Իջևան: Իջևանի կողմից հարձակվող զորամասերը ցերեկվա ժամը 2-ին գրավեցին Իջևանը: Իջևանի կայսզորի կապիտան իսայատյանը ամեն կերպ աշխատեց դիմադրել, բայց շուտով ձերբակալվեց, իսկ զորքը «ուռա» բացակահանելով միացավ կարմիրներին:

Սեբաթի ուղղությամբ շարժվող զորամասերը հորդ տեճերի տակ առաջանալով, գնումաքաղ արեցին դաշնակների միլիցիային ու պահակային զորամասերին և ցերեկվա ժամը 2-ին հասան Սեբաթ:

Ջոկատի մեջ կախն 72 զինվոր Սեբաթից: Բնակչությունը ուրախությամբ դիմավորեց Կարմիր Բանակին...»:

Այսպիսով, հայկական հատուկ գնդը 11-րդ բանակի հետ միասին, նրա օգնությամբ, սակավ մասակցությամբ ունեցավ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատմանը այնուհետև երրաբարական օգնություն ցույց տվեց վրաց ժողովրդին՝ մենչեևիկյան կառավարության զորքերի դեմ մղված մարտերում:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց անմիջապես հետո, Կոմունիստական պարտիան և Թեկոմը ետանդուն աշխատանքներ սկսեցին Կարմիր Բանակի շինարարության ուղղությամբ:

Հայաստանի Կարմիր Բանակի շինարարության գործում կալին մեծ դժվարություններ, որոնց աստիճանաբար հաղթա-

հարվեցին: Նախկին բանակը ամբողջովին ցրել էր կարեկի, անհետրին էր նաև առաջին իսկ օրից բանակի շարքերից վճռվել բոլոր դաշնակցական հրամանատարներին: Սովետական Հայաստանի Թեկոմը նախկին դաշնակցական բանակի հրամանատարական կազմի որոշ մասը պահեց բանակի շարքերում և օգտագործեց նրան:

Հին բանակի շատ սպաներ կանգնեցին սովետական պլատֆորմի վրա և անվերջին ժամայնին Կարմիր Բանակի շարքերում: Բայց նրանց մեջ գտնվեցին նաև այնպիսիները, որոնք շարունակեցին իրենց վնասարարական, քայքայիչ աշխատանքները: Ահա այդպիսիների շարքին է պատկանում Դրոն, որը մի ամիս աշխատեց պատասխանատու պոստում՝ իրեն սևապոլիկայի զորքերի հրամանատար: Իրա Կանայանը Սովետական Իշխանության առաջին իսկ օրվանից սկսեց իր քայքայիչ, հակասովետական գործունեությունը, բանակի շարքերի վերադարձրեց շատ կենտրոնույունյան հրամանատարներին, տալով նրանց պատասխանատու պաշտոններ, նրանց հետ միասին նախապատրաստվելով կոնտրեռույունյան կուլմենբրի՝ ընդդեմ կրեմլոստորդ Սովետական Իշխանության:

Հայկական Կարմիր Բանակում պատասխանատու աշխատանքի նշանակվեց նաև Սիլինը՝ հայկական բանակի ազդակական կոմիսարը: Սա նույնպես շարժարարեց իրեն, որովհետև գործեց ի վնաս Հայկական Կարմիր Բանակի:

1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին նրանք բազմում հրապարակվեց Թեկոմի № 4 հրամանը, որով հուլակվեցին Հայաստանի Կարմիր Բանակի կազմակերպչական հիմունքները:

Այդ հրամանում ասված էր. «Այսուհետև բանակը կոչվում է Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր Բանակ: Զորքի բաժանումը սպաների, ենթասպաների վերացվում է: Աստիճանները սնվածացվում են: Արգելվում է կրել քաջության կամ սարքեր շքանշան, բացի «Կարմիր դրոշին շքանշանից: Տնտեսքանչյուպ անձ կոչվում է բոտ իր պաշտոնի: Զորամասերում նշանակվում են քաղաքական կոմիսարներ, որոնք պարտականությունն է՝ զորամասերի քաղաքական ղեկավարությունը: Զորամասերի պետերի հրամանները պետք է վավերացված

¹ Կարմիր զինվոր, 1927 թ., № 52:

չենեն կոմիտարների ստորագրութայնքը, առանց որի ոչ մի հրաման չպետք է կատարվի¹։

1920 թվականի դեկտեմբերի 5-ին Ռեկոմի հրամանով Ա. Նուբրիչանյանը նշանակվեց Հայաստանի Ռազմական զորքերի կոմիտար Նույն թվականի դեկտեմբերի 6-ին կազմակերպվեց Հայկական ՍՍՌ Ռազմական Գործերի կոմիտարիստ Նույն օրն էլ հրապարակվեց զեկրես² Հայկական բանվորա-գյուղացիական Կարմիր Բանակ ստեղծելու մասին, Այսպիսով, դեկտեմբերի 6-ը համարվում է Հայաստանի Կարմիր Բանակի հիմնադրման օրը։

1920 թվականի դեկտեմբերին լայն շարժում սկսվեց բաճախային զանազանիստ ռեակցիոն տարրերի մաքրելու ուղղությամբ։ Հայաստանի Ռեկոմի դեկտեմբերի 3-ի հրամանով զինվորական ծառայությունից ապաստանվեցին քաղաքական գնահատմանը նազարբեկյան, Միլիկովը, Փիրումովը և ուրիշները։ Բաճախային հեռացվեցին նաև Գեղարքունիքի բունակի սպաները, որոնց մի մասը արտաքսվեց Հայաստանի տերիտորիայից։

Հին բանակը արմատապես վերակազմվելու և նորը ստեղծելու համար անհրաժեշտ էր երկրում ստեղծել որոշ նյութական բազա, քանի որ այդ ժամանակ շատ ծանր էր բանակի պարենային դրությունը, զինվորները մեծ կարիք ունեին հացուստեղենի, ապա՝ անհրաժեշտ էր հաղթահարել հին բանակի շարքերում սկսված դասալքությունը։

Հայաստանում Կարմիր Բանակ կազմակերպելու գործում նրանք հիմնական խղճարկություն էին ցուցնում, որ զենք չկային բանակի հիմնականներին ծանոթ հրամանատարական լավագույն կազմեր և կապված զինվորական կոմիտարները։ Այնուամենայնիվ, Հայաստանի կոմունիստական պարտիան ձեռնարկեց հնարավոր միջոցներ ապրիլից ստեղծելու համար։ Առկատական Ռուսաստանի օգնությամբ Հայկական ՍՍՌ կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ Կարմիր Բանակի վերակազմավորման պատասխանատու աշխատանքին, ինչպես նաև բանակի նշումական ամբաստանյալներ։ Այդ

խնդիրների կատարումը մեծապես կախված էր 11-րդ բանակի օգնությունից³։

Կարմիր Բանակի կազմավորման առաջին շրջանում ռեակտիվիզմի դեկավոր, պարտիական, սովետական, ապամական օրգանների գլխավոր օւղադրությունը բևևոված էր բանակի տնտեսական օրգանների կազմակերպման և կանոնավորման, նրա նյութական ամբաստանյալները։

Հայաստանում բանվորա-գյուղացիական Կարմիր Բանակ կազմավորվելու մասին կառավարության որոշումը լսեանված մեծ խանդավառություն առաջացրեց աշխատավորության մեջ։ Գյուղացիները մեծ սիրով իրենց պարենն ու այլ տեսակի օժանդակ միջոցները տրամադրեցին Կարմիր Բանակի կարիքների համար։

Այսպես, օրինակ, Օշականում և Աշտարակում գումարված գյուղացիական միտինգներում աշխատավորները լսելով Կարմիր Բանակի խոշոր զեկր ու նշանակության մասին զեկուցումը, մեծ ոգևորությամբ որոշեցին իրենց հացի և պարենի վերջին պաշարները տրամադրել Կարմիր Բանակին։

Սովետական Ռուսաստանը իր հերթին խոշոր օգնություն հասցրեց հայկական բանակին։ 1920 թվականի դեկտեմբերին Հայաստանի Կենտկոմն ու Ռեկոմը զիմեցին ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմին ու Կովկասյան բյուրոյին, խնդրելով ՌՍՖՍՌ-ի Կարմիր Բանակի շարքերից հայ կոմունիստ հրամանատարների և քաղաքիստանողների մի խումբ մտրիկազանի և ուղարկել հայկական բանակում աշխատելու։ Նույն թվականի դեկտեմբերի սկզբներին Կովկասյան օւղադանկապից մի խումբ կոմունիստներ ուղարկվեցին Հայաստան։ Սովետական Ռուսաստանի Կարմիր Բանակի հրամանատարությունը Հայաստան ուղարկեց մի շարք փորձված ու հմուտ զինվորական հրամանատարներ ու կոմիտարներ։ Իրանց թվում Հայաստան եկան Վ. Մ. Մավրաշանովը և Ի. Ս. Սվիրիդովը, ՌՍՖՍՌ-ից եկած զինվորական մասնագետները սրատարվա ընդունելություն դասն հայ բանակայինների կողմից։ Որոշակիորեն

¹ Կարմիր զեկուցու, 1920 թ., № 163։

² Տե՛ս «Նեկուգիտություն պահանջ», 1920 թ., № 2, էջ 22։

¹ Տե՛ս ШГАКА, Կ. 195, օր. 3, ձ. 7.5, ձ. 82։

² Տե՛ս А. М. Назакян, Посланцы Советской России в Армения, Ереван, 1959, էջ 209։

զգացվում էր հայկական Կարմիր Բանակի անձնակազմի շքեմ ցանկով՝ շունչ հավասարվելու համար ՌՍՖՍՐ-ի Կարմիր Բանակին բոլոր կողմերով:

Հակահայ Կարմիր Բանակի բարոյա-քաղաքական ոգին բարձրացնելու համար, ՌՍՖՍՐ-ի Կարմիր Բանակի օրինակով, Հայկական ՍՍԻ Ռազմական կոմիտեի ատենի կից 1920 թվականի դեկտեմբերի 12-ին հիմնվեց Հայկական Բանակի Փաշաբանյան վարչություն, որի պե՛ս նշանակվեց Հովսեփ Կալանք:

Երկուստեք բանակը թարմ ուժերով համալրելու, ինչպե՛ս նաև բնակչության ուղղման ուսուցման գործը տեղի բերում կազմակերպելու համար 1920 թվականի վերջերին ուսուցարկի կազմում սկսվեց դիկտանտ ստեղծելու աշխատանքը՝ Պա մի պատասխանատու և բարդ կամպանիա էր, որը իրականացվում էր կոմունիստների և Հայկական ՍՍԻ Ռազմական Փաշաբանյան կոմիտեի ատենի անմիջական ղեկավարությամբ:

1920 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1921 թվականի օգոստոսի սկիզբը, ինչպե՛ս իրավացի կերպով մատնանշում էր Ալ. Մյասնիկյանը, համարվում է Հայկական Կարմիր Բանակի կազմավորման առաջին էտապը, որը բնորոշվում էր մի կողմից՝ բանակի շարքերի զգամում, իսկ մյուս կողմից՝ բազաբանյան կողմի երկու էտապերով: «Մինչև օգոստոս, — գրում էր Մյասնիկյանը, — մեր բանակը սույն ամիս մեզ թափախեց և անձնակազմի մի շարք օրինակներ... Հայաստանի նման մի երկրում ես համարժեք կարմիր զորակի չուրջը մահմեդականներին (բնկ. Աբրահ Կուլի-բեկի «Կարմիր տարրեր»)»¹:

Այսպիսով, Հայկական Կարմիր Բանակի հիմքը կազմեցին Ազրբեջանից եկած հայկական զոռնը, հին բանակի ռեյույտյին մասը, պարտիզանական զոխառններն ու կոմունիստական խմբերը:

Սովետական կարգերի հաստատման առաջին իսկ շրջանում Հայաստանի աշխատավորությունը մեծ խանդավառությամբ ընդունեց Հայկական ՍՍԻ Ռեկոմի հրամանը՝ հայկա-

կան Կարմիր Բանակի կազմակերպելու մասին Աշխատավորների գիտակից մասը սիրով էր մտնում Կարմիր Բանակի շարքերը:

1921 թվականի սկզբներին հայկական Կարմիր Բանակը կառուցված էր հետևյալ ձևով. բանակի հիմնական մասը հանդիսանում էր հետևակը, որը կազմված էր 3 բրիգադից, յուրաքանչյուրը բաղկացած 3 փոխից և 3 զումարտակից: Բացի դրանից՝ Սրևանում էին կառուցած պահակային և էտապային զորամասերը:

Հեծելազորը կազմված էր երկու հեծյալ զնդից, նրանցից յուրաքանչյուրի կազմում կար 3 էսկադրոն: Հեծելազորուհը ղինված էր շորս զման հրացաններով և զնդացիներով:

Հրիտանին բաղկացած էր 3 դիվիզիոնից, 3 մարտկոցից, 5 առանձին մարտկոցներից: Հրետանային զորամասերի կազմում էին գտնվում նաև «Ազատամարտ» և «Մոսալեյկան» զրահագնացիները:

Բանակի կազմում գտնվում էին հետևյալ զորամասերը՝ տեխնիկական, ուղղմա-օդային, Գոկլաշի ուղղմական նավատորմիչը և ավտոտրանսպորտային զորամասը (10 մարդատար և 20 բեռնատար մեքենաներ):

Հայաստանի Կարմիր Բանակի ղեկավոր հրամանատարական կազմի մեջ էին Միրյանյանը (1-ին բրիգադի հրամանատար), Նրումլենկոն (2-րդ բրիգադի հրամանատար), Շալունովը (3-րդ բրիգադի հրամանատար), զնդի հրամանատարներ էին՝ Բազդասարյանը, Ֆիշելիչը, Սաբաջյանը, հրետանու պե՛սն էր Սեմյունովը, հայկական բանակի շտաբի պետը՝ Ջրիտանյանովը, բրիգադի ուղղմական կոմիտարը՝ Լ. Մըխչյանը²:

1921 թվականի օգոստոսից սկսվեց հայկական Կարմիր Բանակի կազմակերպման երկրորդ էտապը:

Այս էտապում բանակի շինարարության գործում գրանցվեց Ալ. Մյասնիկյանի ուղղմական տաղանդը, որը հրանալի փորձ ուներ այդ բնագավառում: Նրա զերը հայ-

¹ Ալ. Մյասնիկյան, Ընտիր երկիր, Սրևան, 1937, էջ 837:

² ՏՄ՝ ՄԱԿԱ, փ. 195, տ. 3, ճ. 760:

կական դիմում ուժերի կազմակերպման մեջ բացառիկ է Լինելով հետևողական մարտահա-լենիյան, Ալ. Մյանիկյանը ճիշտ կերպով բմբունեջ Հայաստանում սակզմված զրուխյունը։ Նա պահանջեց կոմունիստներից վարել զգուշ, ճիշտ քաղա-քականութուն բուրժուական մասնագետների նկատմամբ, խելաշիտենն օգտագործել նրանց՝ նորը կառուցելու համար։

Հայկական Կարմիր Բանակի նոր զորամասերի կազմա-կերպման աշխատանքների հայաստանի կոալմարությունը մասնակից դարձրեց նաև հին բանակի ունակ հրամանատար-ներին, որոնք, իհարկե, կանգնել էին Սովետական իշխանու-թյան սլաշտպանության դիրքերում։ Վեր քաղաքականու-թյունը,— զրում էր Ալ. Մյանիկյանը,— պետք է լինի զգուշ, մենք պետք է օգտագործենք մասնագետներին, ինտե-լիգենցիային, որովհետև սեփական կարմիր մասնագետները, սպիցներ մենք չունենք։ Նրանց հանդես դալը տարիների գործ է, իսկ մենք չենք կարող տարիներ սոված մնալ։ Չպետք է վախենալ սպիցներից։ Քաղաքական իշխանությունը մեր ձեռքն է¹։

1921 թվականի հուլիսի 31-ին Հայկական ՍՍԻ Ռազմ-ժողովմատի հրամանով, բանակի շարքերը վերագործան բազմաթիվ փորձված հրամանատարներ, որոնց մեծ մասը կոմունիստներ էին։

Կ(Բ)Պ Կենտկոմը և Հայկական ՍՍԻ Ռազմական կոմի-սարիատը լուրջ միջոցներ ձևանարկեցին բանակը թարմացնելու ուղղությամբ, Բանակի շարքերից զորացրվեցին մեծահա-տակները, նրանց փոխարինեցին երիտասարդները։ 1921 թվա-կանի սեպտեմբերի 26-ին զորացրման հրաման ստվից 1892—1894 թվականներին ծնված դիմադրների համար, նույն թվականի հոկտեմբերի 5-ին զորակույի ենթարկվեցին 1900 և 1901 թվականների ծնվածները։

Բանակի կազմում անցյալից մնացած զասալությունը վերացնելու համար Հայկական ՍՍԻ Ժողկոմսովետի և Ռազմ-ժողովմատի որոշմամբ հիմնվեց «Ելակ», որի վրա զրվեց այդ պատասխանատու դործը։

¹ Եղևուհի, 1921 թ., № 80.

Բանակում կարգուպահությունը բարձրացնելու և դասա-լիքների դեմ սկսով պայքար ծավալելու գործում Հայկական ՍՍԻ Ռազմժողովմատին խոշոր օգնութուն ցույց տվեց նաև 11-րդ Կարմիր Բանակի շտաբը։

Կոմունիստական պարտիան հատուկ ուշադրութուն դարձրեց բանակի անձնակազմի, հատկապես դիմադրների զբաղիտության բարձրացման, նրանց կուլտուրական ու քա-ղաքական դաստիարակության հարցերի վրա։ Հայկական ՍՍԻ Ռազմժողովմատի 1921 թվականի ցեկտեմբերի 10-ի № 310 հրամանով հիմնվեցին անգրագիտության վերացման արտակարգ հանձնաժողովներ (նույններ), որոնք սենեին մեծ արտոնութուններ։ Նրանց աշխատանքը համարվում էր հար-վածվածի²։

Բացառիկ խոշոր նշանակութուն ունեցավ Ռ(Բ)Պ Կենտ-կոմի «Անըրպալտության վերացման խնդրը բանակում» ո-րոշումը, որը լիով չափով վերաբերում էր նաև ազգային զո-րամասերին³։

Հայկական Կարմիր Բանակը խիստ կարթ էր զգում նոր, մարքսիզմ-լենինիզմի իդեաններով դաստիարակված լավագույն քաղաքական աշխատողների և հրամանատարական կազմերի։ Այդ կարևոր հարցը լուծելու համար Հայկական ՍՍԻ Ժողկոմ-սովետի որոշմամբ 1921 թ. հուլիսին նրանում բազմեցին ստաչին հրամանատարական դասընթացները, որոնք մինչև 1923 թ. սպեցին 79 հրամանատարներ։

Կազմակերպչական և քաղաքական բնույթի խոշոր աշ-խատանք կատարվեց հայկական ստաչին հայտաբան րբի-գադի հետ։

Հանգեղուրի կոնտրոսլուրցիոն սովետուրալի լիկվիդա-ցումից հետո բանակի հրածից և հեծյալ բրիգադները ծուլվե-լով, դարձան մի ընդհանուր միավորում՝ Հայկական բրիգադ անունով, որի ուղղամ-քաղաքական մարտունակությունը բարձրացնելու նպատակով 1922 թ. պարտիան բանակի շար-քերն ուղարկեց 1898, 1899, 1900 և 1901 թվականների ծնե-ված կոմունիստներին։ Նորակույիները Կարմիր Բանակի

¹ Տե՛ս ՆՍՍԻ ԿԳՊԱ, ք. 115, գ. 309, ք. 33:

² Տե՛ս նույն տեղը, ք. 115, գ. 30, ք. 10:

շարքերն էին մտնում անկեղծ նվիրվածությամբ Ավելի ուշ Կարմիր Բանակի շարքերը համալրող նորակույիկները իրենց գիմունք գրել են. «...Մենք՝ ն, Ախտայի կրիստասագրեանքն, ամեն ծամ պատրաստ ենք մեր ուժն ու շանքը զբոժարել նորհրդային իշխանության օգտին և անհրաժեշտության դեպքում մեր կյանքն անգամ չխնայելու:

Մենք՝ նորակույիկները, ուրախ և զվարթ մտնում ենք հերոս Կարմիր Բանակի շարքերը: Մենք երբեք չպետք է տրոսմենք, քեզնակասակը, պետք է ուրախանանք, որ բախտ ենք աննցել կարմիր մարտիկների շարքերում լինելու: Մենք հայտնում ենք մեր նորհրդային իշխանությանը, որ օրգին մի մարդ բոլորս պատրաստ ենք կռվելու մեր բանվորների և զյուզացիների շահերի համար:

Կարմիր Բանակը լինելու է ողջ աշխարհի ճնշվածների ու տանջվածների ազատարարը. ուստի միանալն կոչում ենք՝

Կեցցե՛ նորհրդային իշխանությունը,

Կեցցե՛ ազատարար Կարմիր Բանակը՝:

Ինչպես քաղաքացիական կռիվների ժամանակ, նույնպես և հետագայում, Կարմիր Բանակի անույուցիոն նետնոցը պահպանողն ու քաղաքացիական զրհակցությունը բարձրացնողը եղել են կոմիսարները, որոնք հսկայական տախտանք կատարեցին քանակում, զինվորներին հայրենասիրության և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի ոգով դաստիարակելու գործում:

1921 թ. սեպտեմբերին հայկական բանակի քաղաքական բովանդակից կազմակերպվեց Ռազմական պարտիական դրուզրոցը: 1923 թ. մայիսին Հայկական հավաքական քրիզոզին կից կազմակերպվեցին ազգամաքաշարական դասընթացները, որոնք իրենց առաջին շրջանավարտները ավելցին 1923 թ. մեկտրվարին: Բանակի համար լավագույն 1921—1922 թթ., երբ բանակը գտնվում էր Նյու Յորկի Ժամեր դոյմաններում, մի շարք գավառական զորվորներ բանակի շեֆոթյան գործը վերցրեցին իրենց ձեռքը: Ենֆանտ հիմնարկությունների գործունեությունը զինավարկելու համար Հայկական ՍՍԻ Կենտրոնական զորոցները խոշոր աշխատանք կատարեցին նաև զյուզա-

¹ Կարմիր զինվորը, 1924 թ., № 20:

կան աշխատավորների լուսավորության գործում: Այսպես, օրինակ, Հայկական հրամանատարական զորոցը վերցրել էր Փարաքար դյուզի (Էլմիթանի գավառ) շեֆոթյանը: 1923 թվականի մարտի 23-ին զորոցի հրամանատարներն ու քաղաքացիական զինվորները Փարաքար դյուզի: Ժամի 12-ին քաղաքի հանդիսավոր մեծերը, որտեղ կուլյմներ ունեցան մի շարք բնակիչներ՝ շեֆոթյան գործունեության շուրջը. զյուզացիներին տրամադրությունը շատ բարձր էր: Նրանք շատ աբսոլուցյան և բարձր գնահատեցին զյուզի շեֆոթյանը դյուզի լուսավորության գործում: Հրամանատարական զորոցի զեկավարությունը դյուզի զյուզիցին և ավտոմեքին նվիրեց զբնակական պետությունը, արժեքավոր շատ զբքեր և ալյան՝:

Այսպիսով, 1921 թվականի օգոստոսից սկսած հայկական բանակը կազմակերպչական և քաղաքական տեսակետից ապրեց իր վերելքի շրջանը: Այդ տարիները ինչպես ՌՍՖՍՌ-ի, այնպես էլ Հայկական Կարմիր Բանակի զորամասերի համար եղան ուսուցման ու մարտունակության բարձրացման տարիներ: Մինչև 1923 թվականի կեսերը բանակի զյուզյունը հիմնովին բարեկազմվեց, բարձրացավ զորամասերի մարտունակությունը: Այդ տարիներին բանակում սկսեց աշխուժանալ կամիսարների աշխատանքը և հրամանատարական կազմակերպչական գործը: Հայկական Կարմիր Բանակը վերակազմվեց օրոշու հայկական հավաքական բրիգադ, ապա հայկական հրաման զինվորական և մտավ Առանձին Կազմադաս Բանակի կազմի մեջ:

Կարմիր Բանակը կազմակերպչորեն և նյութապես ամրապնդելու համար Հայաստանի կառավարությունը կանգ չտաավ ոչ մի զմեջմեջության առաջ: 1921—1922 թթ., երբ բանակը գտնվում էր Նյու Յորկի Ժամեր դոյմաններում, մի շարք գավառական զորվորներ բանակի շեֆոթյան գործը վերցրեցին իրենց ձեռքը: Ենֆանտ հիմնարկությունների գործունեությունը զինավարկելու համար Հայկական ՍՍԻ Կենտրոնական զորոցները խոշոր աշխատանք կատարեցին նաև զյուզա-

¹ Կարմիր զինվորը, 1924 թ., № 18:

Բյուրո: 1922 թվականի հոկտեմբերին Ենֆական Բյուրոյի նախագահությունը զորամասերին օգնող շրջանային շեֆական կազմակերպություններին ուղղած կոչում գրում էր. «Բանվորապաշտպանական Սովետական Ռեսպուբլիկան զինե և զնա-հատում է իր սիրելի Կարմիր Բանակի նշանակությունը և կգործագրի մասն մի միջոց պահպանելու նրա նյութական և հոգևոր կարիքը...»

Ամենալավագույն միջոցը իր Կարմիր Բանակի նյութական գրույթյան բարելավման համար հանդիսանում է սովետական ու հասարակական կազմակերպությունների կողմից կազմակերպված շեֆության սխեմները¹:

1922 թ. Հայաստանի տարրեր շրջաններում ստեղծվեցին շեֆական կազմակերպություններ, որոնք խոշոր օգնություն էր այց ավելցնի Կարմիր Բանակին:

Այսպես, օրինակ, Առաջին հրաձգային զոնդը իր շեֆից միայն 1922 թ. օգոստոսին հրամակագրի համար ստացավ ձա-վար՝ 130 փութ, պատի ժամացույց՝ 1 հատ, ձալվար՝ ակումբի և գումակի համար 75 փութ²:

Արտոդիվիզիոնը նույն ժամանակաշրջանում իր շեֆերից ստացավ եղիպտացորեն՝ 185 փ., գարի՝ 15 փ., շաքարավազ՝ 25 փ., ծխախոտ՝ 720 տուփ, օճառ՝ 2 փ., լուղ՝ 20 կիլո-գրամ և այլն³:

Ենֆերի գործունեության առաջին շրջանը (1921—1922 թթ.) բնորոշվում է բանակին նյութական օգնություն հասցնե-լու, ինչպես նաև ռազմական շինարարական աշխատանքնե-րին աջակցելու տեսակետից: Սակայն, 1922 թվականից սկսած, Լեհիի տեսեսական գրույթյան բարելավմանը զուգընթաց, շե-ֆական կազմակերպությունների գործունեության ոլորտը նեղացավ: Այս շրջանում օգնությունը զեց բացառապես կուլտուրական ուղղությամբ և փոխադրվածաբար:

Կարմիր Բանակի անձնակազմին նյութական օգնություն ցույց տալու համար 1922 թվականի ապրիլին ՀՍՍՌ Ժողովու-րդները որոշեց Հայկական հավաքական բրիգադի պարենա-

վորման վարչությանը տրամադրել նորմայից դուրս 3 միլիոն ոսրլի (Ռուսաստանի սովետական դրոշմանիշներով)⁴: ՀՍՍՌ Պարենառդկանության առաջարկվեց նորմայից դուրս մեկ վա-զոն ձուկ առ զրվիլիցին մատակարարման պարտությունը:

Հայկական Կարմիր Բանակի անձնակազմի նյութական, կուլտուրական, կենցաղային պայմանները բարելավելու հա-մար, Հայկական ՍՍՌ Ժողովուրդներ 1921 թ. մայիսի 22-ի որոշման համաձայն, կազմակերպվեց Արտակարգ հանձնա-ժողով, որի մեջ մտան ՀՍՍՌ Ժողովուրդների նախագահ և սովետական զորքերի ժողովուրդ Ա. Մյասնիկյանը և Հայաստա-նում գանձող զորաբանակի հրամանատար Մ. Վիլիկանովը⁵:

1921 թվականին ՌՍՖՍՌ-ից հայկական Կարմիր Բանա-կի անձնակազմի համար ուղարկվեց շինել՝ 995 հատ, ամա-ռային շապիկ՝ 1000 հատ, ամառային անգրավարտիք՝ 1000 հատ, հեծելազորային թամբ՝ 100 հատ, ձմեռային զինարկ-ներ՝ 1000 հատ, զինվորական բարձի կրես՝ 1530 հատ, կա-կա՝ 150 փութ, թեյ՝ 200 փութ, էլեկտրական լամպեր՝ 5 արկղ (2000 հատ) և այլն:

1921 թ. նոյեմբերի 16-ին Ռկ(բ)Պ Կուլկասյան Բյուրոյի նախագահությունը լսեց Կարմիր Բանակին օգնելու հարցը և որոշեց՝ «Կուլկասյան հասույի բանակի կարիքներին համար բաց թողնել նրեք միլիարդ ոսրլի. այդ գումարից Հայաստա-նի Ռեկոմին հատկացնել մեկ միլիարդ ոսրլի՝ չեկներով»⁶:

* * *

Իր կազմակերպման առաջին իսկ օրվանից հայկական Կարմիր Բանակը հանդեսացավ Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների լավագույն մարդկանց հավաքակալանը, զբո-լոցը, որտեղ դաստիարակվեցին հարյուրավոր մարդիկ:

Ա. Ի. Միկոյանը այդ մասին գրել է. «Կարմիր Բանակը սոցիալիզմի անհամարձեռելի զինված պայտապանը պետք է դառնա: Նա պետք է այն դպրոցը հանդիսանա, որտեղ կար-

¹ Տե՛ս ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 113, գ. 592, ք. 38.

² Տե՛ս նույն տեղը, ք. 27—28.

³ Տե՛ս նույն տեղը, ք. 29—30.

⁴ Տե՛ս ՀՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 1, գ. 68, ք. 34.

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 4.114, գ. 31, ք. 5.

⁶ ՍՄԿԳ Գնահատման կից Մարտիզմ-Ներհիզմի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, գ. 68, ք. 30.

միբրանակայինը սովորում է ոչ միայն հրացանը ձեռքին կռվել Սովետների համար, այլև կարողանում է բաժանից տուն վերադառնալով՝ սոցիալիզմի ակտիվ մարտիկը և կառուցողը դառնալ¹։

Հայկական Կարմիր Բանակի շարքերում աճեց ու դասախորակվեց լավագույն հրամանատարների ու բազմաբան աշխատողների մի ամբողջ սերունդ, որոնցից շատերը հետագայում զարման Սովետական Բանակի տաղանդավոր հրամանատարները։

Ինչպես նշվեց վերևում, բացառիկ է Ալ։ Մյասնիկյանի զերբ Հայկական Կարմիր Բանակի կազմակերպման ու ամրապնդման գործում²։ Հայկական բանակի մարտիկները նրան իրավաջիտրեն համարել են բանակի կազմակերպիչն ու առաջնորդը։

Ալ. Մյասնիկյանի ոչ մի բազմաձայն մասնիկ խոր կակիծ առաջ բերեց ինչպես նաև աշխատավարձի վրան, նույնպես և կարմիր-բանակայինների մեջ։ Նրա վաղաժամ մահվան առթիվ Հայկական հրանձից դիվիզիայի մարտիկներն իրենց ցավակցութունում որել էին. «Կոմունիստական պարտիայի անձնվոր մարտիկի, լենինյան հին գվարդիայի անդամի կորուստը ծանր է հայկական դիվիզիայի մարտիկների համար»։ Ընկեր Մյասնիկյանը, մեր դիվիզիայի առաջին կազմակերպիչը, ղեկավարն ու Սովետական Հայաստանի ռազմաօդկամն էր, նրա ցանքերով ու թափված աշխատանքի շնորհիվ մեր դիվիզիան կարողացավ իր սկզբնական շրջանի անկազմակերպ գրութունից դուրս գալ և դառնալ համամարտիկական Կարմիր Բանակի առաջագահ գործառնորդի մեկն Արևելքի դռներում։ Ընկեր կարմիրբանակայինների, հրամանատարների, բազմաբան աշխատողների, մեր առաջնորդի կորստից դուրս կակիծը սրտերումս, մենք պետք է խոսք տանք միշտ վառ պահել նրա հիշատակը մեր սրտերումս³։

Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, բարձր գնահատելով Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի մտտույցած ծնունդությունները, որպես Գաղափարապաշտի ու Զանգեզուրի ավանտուրայի

չախչախման կազմակերպիչի և հայկական Կարմիր Բանակի առաջնորդի, պարգևատրեց ՀՍՄԻ Վարձիքը որշելիս շքանշանով Հայկական Կարմիր Բանակի կազմակերպման և ամրապնդման գործում մեծ է Գ. 4. Օրջոնիկիձի, Լ. Մալյանի, Հ. Բժշկյանի, Հ. Բաղդամյանի, Հ. Հովսեփյանի, Ա. Գրիգորյանի, Ա. Ղազարյանի, Գ. Չալայիսյանի, Մ. Շահնազարյանի, Ս. Առոյանի, Ա. Նուրիջանյանի, Խ. Աբրահամյանի, Ն. Սաֆարյանի, Ս. Մարտիրոսյանի, Գ. Օգանեզովի դերը։

Սովետական Հայաստանի Կարմիր Բանակի շինարարության գործում եռանդուն աշխատանք են կատարել Հակոբ Աթոյանը, Արշավիդ Տերզյանովը, որոնք թաղաքացիական կոմիտեերը վերականգնելու հետ մինչև 1938 թվականը ղեկավար աշխատանք են կատարել հայկական բանակում։

Բարձր գնահատելով Հայկական Կարմիր Բանակում բազմաթիվ աշխատողների կազմակերպչական, ռազմական և քաղաքական արդյունավետ աշխատանքը, Հայկական ՍՄԻ Կենտրոնը ռազմաօդկամն (26 հոգի) Հայկական դիվիզիայի 15-ամյակի կապակցությամբ պարգևատրեց պատվոգրով⁴։

Այդ կապակցությամբ Կենտրոնից 1935 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշման մեջ սավմ է. «Պրոետարիատի դիկտատուրայի թշնամիների ղեմ համառ ու անձնվոր պայքարի, Հայկական դիվիզիայի գործառնների մարտական հոբության ամրապնդման և ռազմական տեխնիկայի տիրապետման գործում ցուցաբերած տանհիսունայա անընդհատ, արդյունավետ աշխատանքի համար պարգևատրել Կենտրոնից մի պատվոգրով Աթոյան Հակոբին— Հայկական դիվիզիայի հրամանատար, Աբրահամյան Խորենին— Հայկական դիվիզիայի թաղաքացիական, Տերզյանով Արշավիդին— Հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ, Միսկարյան Սուրենին— Հայկական դիվիզիայի շտաբի հրամանատար և շատ ուրիշներին»։

Հայկական հրամաձային դիվիզիան, որ ծնվեց ու ամրացավ թաղաքացիական կոմիտեի բովում, դարձավ մեր Միության ազգային լավագույն դիվիզիաներից մեկը։ 1936 թ. մայիսին ՍՄԻ Կենտրոնից հաստատվեց հրամանով Հայկական դիվիզիան պարգևատրվեց Վարձիքը որշելիս, իսկ նրա

¹ Տե՛ս Հնչակաբոխության պահակ, 1923 թ., Մ 3, էջ 19.

² Նույն տեղը, 1933 թ., Մ 3, էջ 6.

³ Երա՛միրը ղեկվոր, 1935 թ., Մ 281.

համանատար Հ. Աթոյանը՝ «Կարմիր ստողի» շքանշանով:
 Հայկական Կարմիր Բանակի շինարարության գործում
 աչքի ընկած ծառայությունների համար ՍՍՍՄ Մինիստրների
 Սովետը Հ. Աթոյանին կամահատ շնորհեց գեներալ-մայորի
 գինվորական բարձր կոչում:

Հակոբ Աթոյանը ծնվել է 1895 թվականին, Իզդիրում,
 հողագործ գյուղացու ընտանիքում: Տասը տարեկան էր նա,
 երբ հայրը զրկվեց տեսողությունից: Հնատների հողը ամ-
 բողջովին ընկնում է պատանի Հակոբի վրա: Աթոյանը սկզբը
 նական կրթությունը ստացել է Իզդիրի երկրասյա դեմսկի
 դպրոցում, այնուհետև սովորել է Քերի բարձրագույն դպրո-
 ցում:

Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատե-
 րազմի ժամանակ, 1916 թվականին Աթոյանը զորակոչվել է
 ցարական բանակ և որպես 2-րդ կարգի աշխարհազորական
 ծառայել է 222-րդ պահեստի գնդում:

Ուսանողական տարիներին Հ. Աթոյանը ակտիվ մասնակ-
 ցություն է ունեցել գինվորների շրջանում տարվող «նույու-
 ցիոն աշխատանքներին»: Դեռ Իզդիրի «Висшее начальное»
 դպրոցում սովորելիս (որտեղ աշխատում էր բուլշեիկ Բ. Ղա-
 րիբջանյանը), Աթոյանը աչքի էր ընկնում իր ընդունակու-
 թյուններով, կատարում պրոպագանդիստական-ագիտացիոն
 աշխատանք ուսանողության մեջ:

Այդ ատիվ Հ. Աթոյանը իր կենսագրականում գրել է
 հետևյալը. «Իմ ասուցիչը այն ժամանակ բուլշեիկ Բազրատ
 Ղարիբջանյանն էր, որը ակտիվ «նույուցիոն աշխատանք էր
 տանում ուսանողության և ասուցիչների մեջ»:

Հ. Աթոյանը «նույուցիոն ակտիվ աշխատանք է կատարել
 նաև գինվորների մեջ, Ալեքսանդրապոլում ծնունդիցս նա
 գինվորների մեջ տարածել է «Кавказский рабочий» բուլշե-
 վիկյան թերթը, որի գերբ մեծ է եղել գինվորների քաղաքա-
 կան հաստիսցման ու դաստիարակման գործում»:

1917 թվականին Աթոյանը բրիգադի կոմիտեի երաշխա-
 վորությամբ մեկնեց Վլադիկավկազ՝ որպես բուլշեիկների դպրո-
 ցում սովորելու համար: Հենց այնտեղ էլ նա ընդունվեց
 բուլշեիկյան պարտիայի շարքերը:

Վեհում՝ Լ. Մալյան, Էն-Բում, ծախից՝ Ղ. Դուխայան,
 Խ. Խաչուրյան:

1918 թվականին Աթոշանք Վլադիկավկազից վերագործառն և Երևան, արձակուրդի նույն ժամանակ դաշնակեները նրան կանչում են բանակ և ուղարկում Ղամաքլուի ճակատը։ Այստեղ էլ նա եռանդուն ռեյտիլուցիոն աշխատանք է ծավալում դինվորների մեջ, կազմակերպում պարտիական բջիջներ և կամիաններ։

Մաշինյան ազատամարտի ժամանակ Աթոշանք գտնվում էր Երևանում, որտեղ և մասնակցում է աշխատավորական ջոկյցերին։

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելուց հետո Աթոշանք նշանակվում է զենքի կոմիտար։ Նա քաղաքական-կազմակերպչական մեծ աշխատանք կատարեց հայկական կարմիր Բունակում։ Հ. Աթոշանք ակտիվորեն մասնակցել էր բազմաքցիական կոմիտեներին, հասակացես Ղամաքլուի հերոսական մարտերին, որի համար նա պարգևատրվեց Հայկական ՄՍԻ «Կարմիր դրոշի» շքանշանով։ Հ. Աթոշանք 1923 թվականին նշանակվեց Հայկական ՄՍԻ Հատուկ Նշանակման Զորամասերի (ՎՕԻ) շտաբի պետ, փոխարինելով Մոսկվա սովորելու մեկնած Ա. Բաղդասարյանին։

1924 թ. նա աշխատել է որպես հայկական 3-րդ հրաձիգ զենքի կոմիտար։

1925—1928 թվականներին սովորել և ավարտել է Մոսկվայի Ֆրոնզգիկ անվան ուղղմական ակադեմիան։ Հայաստան վերադառնալուց հետո նա նշանակվել է հայկական 3-րդ հրաձիգ զենքի հրամանատար։

1930—1931 թվականներին նա աշխատել է որպես հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ, իսկ 1931 թվականից մինչև իր կյանքի վերջը՝ որպես հայկական դիվիզիայի հրամանատար-կոմիտար։

Զինվորական պատասխանատու աշխատանքի հետ յիսուսին Հ. Աթոշանք եռանդուն մասնակցություն է ցուցնում ռեպուրիլիկայի քաղաքական-հասարակական աշխատանքներին, նա բազմիցս ընտրվել է Հայաստանի Կոմպարտիայի Կենտկոմի, ապա Անգրֆեդերացիայի և ՄՍԻՄ Կենտգործկոմի անդամ։

Հ. Աթոշանք իր բազմակողմանի, բեղմնավոր ու անխնայ

աշխատանքի համար Հայաստանի կառավարության կողմից արժանացավ ՀՍՍՌ աշխատանքային Կարմիր դրոշի» և Վեներաթիվովի պատվոգրի:

Հ. Աթոյանը բազմաթիվ տեսական հոդվածներ է գրել Կարմիր Բանակի շինարարության և քաղաքացիական կռիվների մասին:

Հայկական Կարմիր Բանակի ամբաստանյալն ու հորսըման գործում մեծ ծառայություն մատուցեց Հայկ Քժշկյանը, ինչպես սովորաբար նրան կոչում էին՝ «Հայը» կամ «Գայը»: Հայկ Գիմիարիի Քժշկյանը 35 ամսական հասակում, 1922 թվականի հոկտեմբերին եկավ Հայաստան և նշանակվեց Հայկական ՍՍԲ զինվորական գործերի կոմիսարի պատասխանատու պաշտանում:

Գայը մինչև Հայաստան գալը, Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվների բազմաթիվ ուղղամտականներում իրեն պատկեց հերոսի փառքով և կուրծքը պարզաբեց Սովետական Միության շքանշաններով: Նա անվանի ուղղական աշխատող էր, ճանաչված ու փորձված, ազգայնագիտոր հրամանատար, որին հարգում էին Կարմիր Բանակի խոշորագույն հրամանատարներն ու կամիսարները: Գայը նաև ռեյտյուցիոն ակտիվ աշխատող էր, ցարիզմը նրան բանտարկել և պահել է Քայի-ժոյի (Քարվի) և Մեանեի (Քրեյխտի) բանտերում: Գայն ունենր կենսալիրատյով աշխատանքի մեծ փորձ: 1917 թվականի մարտին նա աշխատում էր բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհրդի Մոսկվայի զինվորական շրջանի ռեչուցիոն շատրին կից զինվորական սրահակային խմբի պետի պաշտանում:

Քաղաքացիական կռիվները նրան տարան շատ հեռու. նա կովեց Սամարղանդի աղստագրման համար կենտրոնադրուցիոն բանգաններ ղեմ: Այդ ծանր օրերին Գայը Սամարղանդում 1918 թվականի նոյեմբերին կազմակերպեց 300 հայ հրացանածիցներից կազմված մի զորամաս և կովեց Բուխարայում ամբարցած սպիտակ տետրիստական կենտրոնադրուցիոն բանգանների ղեմ: Արևելքում, երբ գլուխ բարձրացրին շեխուովուկյան խտվարարները, Գայը կրկին հանգես եկավ

որպես հմուտ կազմակերպիչ, հավաքեց 300 հոգուց բաղկացած մի զորամաս և պաքավ թշնամու ուժերի վրա:

Գային սովորաբար կարելի էր տեսնել միշտ ուղղամտականներին այն տեղամասերում, որտեղ թշնամին ուժեղ էր և վտանգը մեծ: Ամենազժվարին պահին նա ցուցաբերում էր մասսաներին կազմակերպելու և զինվորներին զենավարելու իր մեծ շնորհքը և հմտությունը: 1918 թվականին Գայը գտնվում էր Սամարայում: Այդ մասին Վ. Վ. Կուլչիշևը գրել է հետևյալը: «Մենք Գայի հետ աշխատել ենք Սամարայում, մասնակցել Սամարան չեխերից պաշտպանելու մարտերին»:

Գայը Սամարայում հավաքելով Կարմիր Բանակի ցրված ուժերը, ստեղծեց «Սամարայի ուղղական զորամաս» միավորումը և զարձակ նրա զենավարը:

Սամարան ուներ ստրատեգիական խոշոր նշանակություն, որտեղ ուժեղ կերպով ամրացել էր թշնամին: Այդ ժամանակ Գայը սրտի կակիծով զորավ էր. «Սամարան, Ալագույի սիրան ու զարդը, միայն իր ուժերով չի կարող մահացու վատնողի առջև տանել»:

Կարմիր Բանակի քաղաքի մարտիկները հերոսաբար կռիվեցին Սամարայի համար, սակայն նեղվելով հակաակաղաքի կողմից՝ հեռացան քաղաքից: Գայը 95 մարդուց բաղկացած հավաքական ջոկատի ղեկավարեց անցած «Միրես» շոգենալով հեռացավ Սամարայից:

1918 թվականի հունիսին Գայը նշանակվեց Սինգիլինյան ուղղամտականոր սկզբում հրամանատարի օգնական, ապա հրամանատար:

Գայի ղեկավարությամբ զործող զինվորան փառքով պահեց իրեն Կարմիր զինվորները շեշուակի հարված հասցրին սպիտակ բանակներին, անհետև պատուցեցին թշնամու շքեպատման օտար և զուր եկան Մաշխ կայսրան: Այդ մարտերում ցուցաբերած հերոսության համար Գայի հրամանատարության կողմը զորամասը ստացավ «Ներկաթյա» կոչումը: Այնուհետև Գայը նշանակվեց 1-ին սինգիլինյան զինվորային հրամանատար և աղստագրեց Սինգիլինյան:

Սինգիլինյան աղստագրող մարտիկները Մոսկվա՝ Վ. Ի.

¹ «Քրտկան» № 127, 1950 թ., № 7.

Լենինին ուղարկած հեռագրում գրում են. «Քանկազին Վլադիմիր Իլիչ, Ձեր հարազատ քաղաքի գրավումը պատասխանն է Ձեր մեկ վերքի համար, երկրորդի համար պատասխան կլինի Մամարաշի գրավումը: Կարծիրանակալիներին աված իր պատասխան հեռագրում, սղջունելով նրանց, Վ. Ի. Լենինը գրեց. «Սիմերիոսկի՛ իմ հարազատ քաղաքի գրավումը ամենաամբիշ, ամենալավ վիրակապն է իմ վերքերին: Ես առույգություն և ուժերի շտեմելով չորրորդ եմ գում, Ենորճավում եմ կարծիրանակալիներին հաղթանակի առթիվ և ողջ աշխատավորության անունից շնորհակալություն հայտնում նրանց՝ բոլոր զոհարելովյուններին համար:»

Գայի զերձադին ողջունելը հից Յու. Մ. Սվերզովը: Սեպտեմբերի վերջերին, Սիմերիոսի քաղաքի կենտրոնական հրապարակում Գայի զիվիդիան ստացավ Համառոտաստանյան կենտգործիմի կազմից ուղարկված բարձր պարզև՝ Պետլո Ռևոյուցիոնի Կարմիր դրոշ: Այդ ժամանակ էլ Ննց զիվիդիան ստացավ Առաջին Սիմերիոսկյան Երկաթյա զիվիդիա անունը:

Կարմիր Բանակի հրամանատարներին և մարտիկներին շատ էր հուզում այն, որ Սիլվան և Սամարան գեղես գտնվում էին թշնամու ձեռքում: Գայը մարտական առաջադրանք ստացավ՝ ազատագրել նաև այդ քաղաքները: Անասելի ծանր պայմաններում անցնելով հարյուրավոր կիրովետրեր, Երկաթյա զիվիդիան զուրս եկավ գեպի Վոլգայով անցնող երկաթուղու համուրջը: Թշնամու համար դա անսպասելի էր, նա ենթարկվեց խուճապի և զիմեց փախուստի: Համառու զգովարին մարտերից հետո քաղաքի մտրակները իրենց հրամանատար Գայի հետ, հոկտեմբերի 3-ին մասն Սիլվան, իսկ հոկտեմբերի 7-ին՝ Սամարա:

«Վլադիկազազմ, բարձրահասակ, զեղեցկազեմ, արտակարգ արտահայտիչ ու վճիռ աչբերով, պորտիգանական տենդի և ալյունի տեր, տարաբյուն և ոչ միշտ հավասարակշռված, բայց միշտ ճկուն ու շարժուն, սեպույցիային անասհմանորեն Լվիրված Գայը հաճախ սե յավճեյն ուտերին, ձիու վրա նրասած կամ բաց մեքենայով, 3—4 սիրակիցներով շրջապատված հայտնվում էր Մամարաշի փողոցներում, այնպես ան-

վախ, համարձակ, քաշակորով և անգուպ, ինչպես սպիտակ լեհերի զեմ նրա սրբնիաց արշավանքն էր դեպի Արևմուտք»:¹ Գայի հրամանատարությամբ ներկայիս զիվիդիան շախախտի հարված հասցրեց Չուսովի, Կուլաիի սպիտակզվարդիական բանակներին:

Գայը լինելով 42-րդ հրաձգային զիվիդիայի հրամանատար, ախտով կերպով մասնակցեց զենիկիչյան բանդաների շախախտման համար մղվող կռիվներին, որի համար արժանացավ Ռեսպուբլիկայի Ռայմա-ռևոյուցիոն խորհրդի շնորհակալությամբ: Նա մասնակցեց կոլկասյան ճակատի թե՛մ հիմվներին, որակզ զեկավարեց երկրորդ հեծյալ կորպուս և փայտն կերպով իրականացրեց Արմիի թերակզու վրա դեռտեղի զործողությունը՝ Արանգելի զեմ: Գայի զեկավարությամբ մարտնչող կառմի մարտիկները քարզեցին կոնտր-ռևոյուցիոն զեմեկալ Եկուրյին, պարտության մատնեցին զենեկաներ Ռեճնտովի և Պավլովի երկու հեծյալ կորպուսներին և զուրս եկան պաշարումից:

Գայի ուղեմական տաղանդը վառ կերպով զրևերովեց նաև լեհական սպիտակ բանակներ զեմ մղված կռիվներին մեջ: Մեկնալով լեհական ճակատ, նա այնտեղ կազմակերպեց 3-րդ հեծյալ կորպուսը, որի կազմում էին զանվում 10-րդ և 15-րդ զիվիդիաները:

Գայի հրամանատարությամբ 10-րդ և 15-րդ զիվիդիաները գրոհեցին ուղղամանկատի կարևոր հատվածը՝ Արևմտյան Գվինայի շրջանը և շուրջ մեկ ամիս մղվող հերոսական կռիվներին շեղահիվ թշնամու պատճառեցին մեծ վնաս: Այդ մարտերում ազատագրվեցին մի շարք կարևոր ամրացված բերդեր, վայրեր ու քաղաքներ (Վիլնո, Գրոցնո, Լոճես, Օսովյեց, Լիպնո, Պուրցկ, Վլադիսլավսկ) և Վիլոս գետի վրայով անցավ Նեշավայի և Բորոույնիկովի շրջանը: Գայը օճեր կազմակերպչական մեծ առաջնող, քաղաքացիական կռիվների լեթացրում նա կազմակերպեց մի շարք զորամասեր, հանդեսարավ Գանի զիվիդիայի կազմակերպիչը: Այդ զիվիդիան հավալովեց հայ, վրացի, ադրբեյջանցի, լեբեզկ, լեչին ժողովուրդների լավագույն ներկայացուցիչները: 1919 թվականին,

¹ «Գրական թերթ», 1959 թ., № 7:

երբ թշնամին նեղում էր Կարմիր Բանակին և սպանում Մոսկվային, կարճ ժամանակում Գայը կազմակերպեց շուրջ 4 հազար հոգուց բաղկացած մի զինվորիս և հոկտեմբերին շարժվեց Հյուսիսային Կովկաս, Գայը երբեք չէր հուսահատու- ղում առաջին համառելի և տանել հաղթանակների ուղիով: Գա- րգապաներին համոզել և տանել հաղթանակների ուղիով: Գա- յի զինվորիսն սկզբներում կոչվում էր «Գիկայա զինվորիս», հե- ստ՝ «Առաջին Կովկասյան Կարմիր զինվորիս» կամ, ինչպես ասում էին՝ «Գայի զինվորիս»:

Քաղաքացիական կռիվներում Գայը ճանաչված էր որպես լավագույն հրամանատար: Իր բացառիկ համարձակույթյան և անվտանգության համար նա արժանացավ Ռեազուրիկայի Ռազմա-սեռլուցիան խորհրդի պարզունների, իսկ կենտրոն- կամի որոշմամբ՝ պարզաատարից «Կարմիր զորշի» երկու շքանշաններով:

Քաղաքացիական կռիվներից հետո Գայը ստացավ ռազ- մական բարձրագույն կրթություն, սովորեց սկզբում՝ Կարմիր Բանակի զլխավոր շտաբի ակադեմիայում, ապա՝ Ռեազուր- լիկայի ռազմական ակադեմիայում և ավարտեց այն:

Գայը լավ տիրապետում էր ռազմական գիտությունը: Մոսկվայում նա դարձավ ժուկովսկու անվան Ռազմա-օդային ակադեմիայի քաղաքացիական պատերազմի պետությունյան ամբիոնի վարիչ և պատերազմների պատմության պրոֆեսոր:

Գայը բոցի հայրենից և ուսուցիչներից, որոնց կատարյալ տիրապետում էր, գիտեր նաև մի շարք լեզուներ (ֆրանսերեն, թեմարերեն, թուրքերեն, պարսկերեն): Նա հին բուլղերիկների պատմաբան-մարքսիստական ընկերություն անդամ էր:

Սոցիալիստական շինարարությունյան խաղաղ տարիներին նա ակտիվ կերպով մասնակցեց Սովետական Բանակի ամ- սպանդան, սովետական ռազմական գիտության հարստաց- ման գործին: Գայի գրչին են պատկանում պրակտիկ և տե- սական բնույթի հեռուլու գործերը. «Առաջին հարվածը Կոլ- լակին», «Գեպի վարչություն», «Ռուս-ճապոնական պատերազ- մը», «Կարմիր Բանակի մտային» և այլն:

Գալով Հայաստան, Գայը ուներ մի ցանկություն՝ տեսնել

Հայաստանի Կարմիր Բանակը ուժեղ և մարտունակ: Նա ամ- րոջը ետևզով լծվեց Հայաստանի բանակի ամրապնդման գործին: Գայը ռա մեծ աշխատանք կատարեց հրամազմի պատրաստման ու դաստիարակման, բանակի ռազմա-քաղա- քական ուսուցման ու դաստիարակման գործում:

Գայը հուսով էր, որ Հայաստանի երիտասարդ բանակը կգտնու Կարմիր Բանակի առաջագած շոկատներից մեկը, կգաստիարակվի նրա իդնայնեքով: Սրևանում արտասանած էր ճառում նա այդ առթիվ սակ է, «...նա կարծում եմ, որ համագործակցական ուժերով և պարտիական ընկերների ա- չակցությունյամբ շատ շուտով մենք կունենանք մեր Կարմիր Բա- նակը, որը ոչ միայն հայ գյուղացու և բանվորի պարծանքը, այլև մեծ Կարմիր Բանակի պատճենը կլինի»:

Հայկական հրաձգային զինվորիսն անցավ փոռապանծ մարտական ուղի՝ Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքա- ցիական կռիվներից (1921 թ. փետրվար—հուլիս) մինչև ֆա- շիստական Գերմանիայի դեմ մղված հերոսական մարտերը (1941—1945 թթ.):

Հայրենական Մեծ պատերազմի հենց առաջին օրերից Հայաստանի Կարմիր Բանակի շարքերը մտան հայրուր հա- զարավոր մարզիկ, որոնք բազաբար կռվեցին մեր մեծ սո- ջալիստական Հայրենիքի պաշտպանության համար:

Հայրենական պատերազմում հայկական զինվորիսն, հատկապես Ղրիմի պաշտպանությունյան գործում, ցուցաբերեց հերոսությունյան պայծառ օրինակներ: Գեդապետ Սիմոն Զաք- յանը Ղրիմի պաշտպանությունյան գործում, անձնական հերո- սության օրինակով հայտնի դարձավ ամրոջը սովետական ժո- զովորիս: Նա թշնամու դեմ մղված մարտերում քաջաբար ըն- հավ սոցիալիստական Հայրենիքի պաշտպանությունյան համար: Հայկական 89-րդ հրաձգային ետակի շքանշանակիր Թա- մանյան զինվորիսն զինեքու-մայրը Եվրո Սաֆարյանի հրա- մանատարությունյամբ ծանր մարտերով Կովկասյան նախաղե- ո

1 Տե՛ս «Երրհրդային Հայաստան», 1927 թ., № 243:

1 «Երրհրդային Հայաստան», 1922 թ., № 246:

ներից հասավ մինչև Բնոյն և մարտեր մզցն էլքա գետի վրայ:

Գծվար է պատկերացնել այնպիսի ազդեանակատ, որտեղ շինեին հայ ժողովրդի ծոցից դուրս եկած մարտիկները:

Սովետական հզոր բանակի շարքերում հայ ազգիմեկները, սպաները և գնեհրայները մարտեր մղեցին Մոսկվայի, Լենին գրադի, Ստալինգրադի, Կովկասի, Օդեսայի, Սևաստոպոլի, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Լատվիայի, Էստոնիայի, Մոլդովիայի ազատագրման համար:

Հայկական բանակի հերոս մարտիկները պատերազմի օրերին խիզախորեն մարտնչեցին Սովետական Բանակի շարքերում նաև Հեռավոր Արևելքում՝ ճապոնական ագրեսորների դեմ:

Հայրենական Մեծ պատերազմում ցուցաբերած արեւության ու հերոսության համար հազարավոր հայ ազգիմեկներ պարգևատրվեցին Սովետական Միության մարտական շքանշաններով և մեդալներով: Հարյուրավոր ազգիմեկների շնորհից Սովետական Միության Հերոսի պատվավոր կոչում:

Սովետական ամբողջ երկրին ծանոթ է հերոսի փառքով պսակված Նելսոն Ստեփանյանի, Հովան Ավետիսյանի և ուրիշ շատերի անունները:

Սովետական Հայրենիքի անկախության և ազատության համար մղված կռիվների բոցերի մեջ կոփվեցին շատ հայ գեներալներ:

Սովետական ժողովրդին բաշ հուշանի են հայ ժողովրդի արժանավոր զավակ, Սովետական Բանակի մարշալ Հ. Ի. Բաղդամյանի, շնորհալի գեներալներ՝ Ն. Սաֆարյանի, Ս. Մարտիրոսյանի, Ա. Կարապետյանի, Մ. Գրիտսյանի, Հ. Բարադանյանի, Գ. Չալաբյանի և շատ ուրիշների անունները:

Հայրենական Մեծ պատերազմի կրակն բոցերում հայկական բանակը արգոտացրեց իրեն Եւրպիո ազգային մյուս զինվորիկները, նույնպես և հայկական զինվորիկն Սովետական կառավարության կողմից արժանացավ բարձր շքանշանի:

3. ԲԱՂԱՐԱՅՈՒՄԸ ԿՈՒՂՆԵՐԻՆ ՄԱՆՈՒՅԱՅՑ ԿԱՐԿԻՐ ԲՆԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԶՈՐԱՄԱՍՆԻՐ ՊԱՏՄԱՌՔՅՈՒՆԻՑ

11-րդ Կարմիր Բանակը անցավ փոստայան՝ հերոսական ուղի՝ Աստրախանի, Ստավրոպոլի և Հյուսիսային Կովկասի տափաստաններից մինչև Անգրիտվլաս, նա Հյուսիսային Կովկասը ազատագրեց զենիկներից կոնտրռևոլյուցիոն բանդաներից և եղբայրական օգնություն ցույց տվեց Ադրբեջանի, Հայաստանի և Արևստանի ապստամբ ժողովուրդներին:

11-րդ բանակը քաղաքացիական կռիվների ընթացքում (1918—1920 թթ.) իրեն փառքով պսակեց, որի համար ընդհանուր ճանաչություն գտավ և արժանացավ Կովկասի և Անգրիտվոլի մոլոտովների սիրուն և հարգանքին նա կազմակերպվեց բուդաբեցիական կռիվների Արևելա-չիխաս-յովկայան ազգամակաւում, նրա հիմքը դրվեց 1918 թ. հուլիսի 15-ին: Այդ ան շքանշն էր, երբ Ռուսաստանի կոնտրռևոլյուցիոն ուժերի նախնիները իմպերիալիստական օլեաւթյունների ակախով մասնակցությանը գոյու էին բարձրացրել երիտասարդ Սովետական սեուպուրլիկայի գեմ և փորձում էին տապալել Սովետական իշխանությունը:

11-րդ բանակը բաշարի կռիվներ մզցն և թշնամուց ազատարեց Սիզրան, Վոլգայի ձախ ափը: 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ին նա տեղափոխվեց զենիկներիցան ճակատը:

1918 թվականին կոնտրռևոլյուցիոն բանակներն ուժիկ եկելով ամբողջ էլն ծարիցիոնում և Աստրախանում, 11-րդ բանակի հիմնական խնդիրը՝ ծարիցիոնը դրավելուց հետո դարձավ Աստրախանի ազատագրումը, որը բաղաբանական-սարտանգիական կարևոր նշանակությունից բացի, ուներ նաև արևստանական խոշոր նշանակություն: 1919 թ. հուլիսի 19-ին Աստրախանը պաշտպանելու համար ՎԱստրախանյան խրմբակն անվամբ կազմակերպվեց մի նոր ուղղմական մեալոնում, որի մարտական կազմի մեջ մտան Կապիա-կովկասյան ճակատի 11-րդ բանակի մնացորդներն ու սովյալ շքանում գտնվող զորամասերը: Հենց ուղղմականում էլ սկզբից բանակի կազմակերպումը, որը ստացավ 11-րդ հա-

մարը 1919 թ. օգոստոսի 14-ին 11-րդ Կարմիր Բանակին տրվեց առաջին մարտական հրամանը¹:

1919 թ. օգոստոսի 14-ին Արևելյան ճակատի հրամանատարության № 04055 հրամանով, զորքի «Անտարականյան խումբը» մտավ 11-րդ բանակի կազմի մեջ և ենթարկվեց Բուրժուականյան ռազմաճակատի զորքերի հրամանատարությանը²:

Հարավ-արևելյան ճակատը կովկասյան ճակատով վերափոխվելուց հետո, 1920 թ. հուլիսի 16-ին 11-րդ բանակը մտավ Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի կազմի մեջ:

Այսպիսով, 1919 թ. օգոստոսի 14-ը դարձավ Կասպիական կովկասյան ռազմաճակատի 11-րդ բանակի վերանվելու օրը³:

1919 թ. օգոստոսին կոնտրոնույություն բանակները հարավից շարժվելով առաջ, խոշոր վտանգ սպառնացին Մասկվային Այդ ժամանակ 11-րդ բանակը ստալագրանք ստացավ աշակցություն ցույց սալ Յարեցիին աղաատագրման համար կալոդ 10-րդ բանակին, հարվածել թշնամուն Թիկուսից և ոչնչացնել նրա կենդանի ուժը:

Յարեցիին ազատագրման համար մղվող մարտերը շատ համառ էին. դրանք շարունակվեցին 1919 թվականի օգոստոս-սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին: Նույն թվականի հոկտեմբերին 11-րդ բանակը ստորառեզիման նկատառումով նահանջեց զեպի նախկին զիբրերը և նախապատրաստվեց Յարեցիին գրավելու համար: 1919 թ. նոյեմբերի 21-ին 11-րդ բանակը անցավ ակտիվ գործողությունների՝ Յարեցիներ գրավելու համար, նոյեմբերին ընթացող ռազմական գործողությունները Կարմիր Բանակին հասցրին փառապանծ հաջողություններ:

1920 թվականի փետրվարի վերջին շուրջ երկու օր տևող հերոսական մարտերից հետո հակառակորդի բանակի շարքերում նկատվեց թաշտույն: 11-րդ բանակը վճռական հարված հասցրեց սպիտակգվարդիական ղեկիկիյան կոնտրոնույու-

ցիոն ուժերին և զրավեց Ստավրոպոլը: Թշնամին թողնելով իր ամրացած Նախկին զիբրերը, հեռացավ Արմավիր—Նովոնոսինակայա ուղղությամբ:

1920 թվականի փետրվարին 11-րդ բանակը մտավ Հյուսիսային Կովկասի սահմանները, Կարմիր զորամասերը շարունակելով հարձակուղական մարտերը՝ Արմավիր—Նովոնոսինակայա ուղղությամբ, ոչնչացրին թշնամու զինավոր ուժերը և զրավեցին Պետրոպոլ նավահանգիստը: Այնուհետև 11-րդ բանակը շարունակեց առաջնադասումը զեպի Անդրկովկասի սահմանները:

Ազրբեյջանի աշխատավորների խնդրանքով 11-րդ բանակը Ս. Մ. Կիրովի, Գ. Վ. Սրեննիկիևի և Ա. Ի. Միկոյանի ղեկավարությամբ 1920 թ. ապրիլի 27-ին մտավ Ազրբեյջան: Ապրիլի 28-ին Ազրբեյջանի Ռեկոմը Երկիրը հայտարարեց Սովետական:

Հյուսիսային Կովկասը և Ազրբեյջանը մարքելով կոնտրոնույություն բանակներից, 11-րդ բանակը բռնեց հարևան սեսպորտիկաների՝ Վրաստանի և Հայաստանի սահմանագիծը: 11-րդ բանակի առաջխաղացումից վախեցած, Վրաստանի մենչեխիզան կառավարության զորքը կրակ քայքայ քուսական զորամասերի վրա և փորձեց անցնել ակտիվ գործողություններ: Բայց բանի որ Կարմիր Բանակը հրաման լուսեր անցնել Վրաստանի սահմանը, օտար ամբարջեց իր զիբրերը և սպասեց ղեպզերի հետագա ընթացքին:

1920 թ. մայիսին վրացական մենչեխիզան կառավարությունը խաղաղ պայմանագիր կնքելու համար բանակցությունների մեջ մտավ ՌՍՖՍՐ-ի կառավարության հետ, Մալխա 7-ին ՌՍՖՍՐ-ի և Վրաստանի միջև կնքվեց երկու երկրների հարաբերությունները բարելավելու պայմանագիր:

1920 թվականի մայիսին Հայաստանի աշխատավորների խնդրանքով 11-րդ բանակի որոշ զորամասեր մտան Հայաստանի տերիտորիան, սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, մայիսի 26-ին Գանձակում ստավակական ստորերի ղեկավարությամբ ծագած կոնտրոնույություն խռովությունը 11-րդ բանակի փոքրաթիվ զորամասերին հարկադրեց անցնել Գանձակ՝ տեղի խռովությունը շարժախելու համար:

¹ Տե՛ս ԱԳԱԿԱ. Կոնտրոնույություն, էջ 156:

² Տե՛ս նույն տեղը:

³ Տե՛ս նույն տեղը:

Պաշնակցական կառավարությունը միտնգամայն թշնամարար էր արամագրված զեպի Սովետական Ռուսաստանը, նրա քաղաքի Կարմիր Բանակը:

Չնայած Սովետական կառավարության խողողանիական քաղաքականությունը, դաշնակցական կառավարությունը էր գինված ուժերին հրաման ավել հարձակվել Պոլսի ուղղությամբ՝ Կարմիր Բանակի վրա և շարունակել առաջխաղացումը զեպի Ղարաբաղը 1920 թվականի օգոստոսի 10-ի ՌՍՖՍՌ-ի և Հայաստանի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն Կարմիր Բանակի և դաշնակցական բանզանների միջև սաղմական գործողությունները դադարեցվելին, Քայց շուտով իրագործվումը փոխվեց. դաշնակցական կառավարությունը կնքողական խոշոր պետությունների թվարանում խզեց էր Հարաբերությունները ՌՍՖՍՌ-ի հետ: Պրան հետևեցին դաշնակցական գինված ուժերի լկտի գործողությունները Զանգազուրի շրջանում՝ նույն թվականի հոկտեմբերին:

1920 թ. հոկտեմբերից մինչև նոյեմբերի 20-ը 11-րդ բանակը հայ ժողովրդի ազատագրման համար հերթական մարտեր մղեց Հայաստանի հարավային շրջաններում: Նույն թվականի նոյեմբերին հայ ժողովուրդը գինված ապստամբություն բարձրացրեց դաշնակցական կառավարության դեմ և օգոստոսին խնդրեց 11-րդ բանակից Կարմիր Բանակը արագ առաջխաղացումով մտնել Հայաստանի տերիտորիան: 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին 11-րդ բանակի զորամասերը (2-րդ հեծյալ) բրիգադը, հայկական առանձին հրաձգային գունդը) մտան Սրեանի նույն ամանակ որոշ միավորանքներ մտուցեցան պարսկական սահմանին: Պարսկաստանի ժողովուրդը նույնպես սպասում էր Կարմիր Բանակին, սակայն հրաման չունենալով խորանալ ներքին ներքը, կարմիր զորամասերը կանգնեցին սահմանադիմին:

11-րդ բանակի շտաբը էր ամբողջ ուղադրությունը բնական Պաղատանի, Ազրերբայի, Վրաստանի սահմանամերձայն շրջանների վրա, որտեղից օգնություն էր հասցվում խոսվարաններին, Պաղատանում խռովությունը լիկվիդացրելիս:

Ենթադրելիու համար կազմակերպվեց «ՔԼԵՆԵ-դադատանյան զորամասերի խումբը»:

11-րդ բանակը կորստյական օգնություն ցույց տվեց նաև վրաց ժողովրդին: 1921 թ. փետրվարի 11—12-ը Բորչալուի գավառում և Լոռվա հովտում բնակվող հայ, ազրերջանցի, ռուս և վրացի աղաքանակչությունը գինված պայքարի դուրս եկավ մենշևիկյան կառավարության դեմ, խնդրելով 11-րդ Կարմիր Բանակին օգնությունը: Վրաց ժողովրդի սևույտցիտն ազատագրական պայքարը նույն թվականի մետրվարի 25-ին, 11-րդ բանակի օգնությամբ պսակվեց վերջնական հաղթանակով:

Ազատագրելով Անդրկովկասի ժողովուրդներին, 11-րդ բանակը չէր կարող օտար պետությունների քախտի բնահաճույցին թողնել Կովկասի երիտասարդ ու թույլ սովետական ռեսպուբլիկաններին, որոնք շրջապատված էին հարևան բնումի պետություններով և զենուս շունկին իրենց մեծաքանակ գինված ուժերը:

11-րդ Կարմիր Բանակը 1921 թ. մայիսի 29-ին բնզումեց Առանձին Կովկասյան կամ Հատուկ Կովկասյան Բանակ անվանումը¹:

1921 թվականի քաղաքացիական կոլիվներում դաշնակցական բանզանների դեմ մղված հերոսամարտերում աչքի բնական հայկական Կարմիր Բանակի հետեյալ զորամասերը՝ «Ազատամարտա» զորհանգանցը, Առաջին և Երկրորդ հայկական հրաձգային գնզերը, Առաջին և Երկրորդ հեծյալ գնզերը, Զորքորդ հեծնազորային լեռնային մարտիզցը, «Կարմիր սարքորը» և այլն:

Մեր նպատակն է համառոտակի շարագրել վերհիշյալ զորամասերի անշուք մարտական ուղին, ցույց տալ նրանց զորք քաղաքացիական կոլիվներում: Փաստական նյութը վերցված է Կարմիր Բանակի արխիվից (Մոսկվա):

«Ազատամարտա» № 110 զորհանգանցը նախկինում մրտնետ էր հայկական առաջին հավաքական բրիգադի կազմի մեջ: Զրահանգանցը զերի էր վերցվել 1918 թ. դեկտեմբերի

¹ 86'ս ԱԳԱԿԱ, ֆ. 165, օտ. 1, ձ. 28:

² 86'ս «Քորհրդային Հայաստան», 1922 թ. օգոստոսի 27:

19-ին, նախկին վրացական «Ազատամարտ» № 1 զբաղ-
անագրի կազմից, որը 1919 թ. նոյեմբերին անցավ դաշնակ-
ների հրեականային զորամասերի հրամանատարության տրա-
մադրության տակ:

Չրահանացքը իր առաջին ապրիլյան գործողություն-
ները սկսեց 1920 թ. հունիսին: Նախնի թվականի օգոստոսին
մասնակցեց Եսրայրի տակ մղվող մարտերին, ապա Ղարսի
համար մղվող կռիվներին՝ 1920 թ. նոյեմբերին:

Հայ-Ռուսրահան վերջին պատերազմում՝ Եաննայի տակ
մղվող կռիվներում, զրահանացքը իր արագ առաջխաղացու-
մով թշնամու շրջապատովեց փրկեց 4-րդ հետևակային վաշ-
տը և 9-րդ մարտիցը:

11-րդ բանակի՝ Հայաստանի տերիտորիան մտնելու ա-
ռաջին իսկ պահին «Ազատամարտ» զրահանացքը առաջինն
էր այն զորամասերից, որի տասնեց տասնամիլեու մտով կար-
միր Բանակի կազմի մեջ: Նա դաշնակների կոնտրառույցային
խռովության օրերին հավասարիմ մնաց ռուսլուցիայի գործին
և պատվով կատարեց իր վրա զրված մարտական առաջա-
գրանքները:

«Ազատամարտ» զրահանացքի հիանալի ապրիլյան
գործողությունների շնորհիվ, նրա օժանդակությամբ հայ-
կական Կարմիր Բանակի զորամասերը դաշնակցական դին-
յած ուժերին հարկադրեցին թողնել Երևանը: Այսպիսով,
«Ազատամարտ»-ը կարմիր զրահանացքային զորամասերի
շարքում կարողացավ վաստակել մարտական փառք և գտավ
քնդհանուր ձանաղղություն: Փաղաքցիական կռիվներում
ցույց տված հերոսության համար զրահանացքը պարգևա-
տրվեց Հայկական ՍՍԹ «Կարմիր դրոշմ» շքանշանով:

Ամբողջ կռիվների ընթացքում «Ազատամարտ» զրահա-
ցնացքի անձնակազմից ոչ մեկ հրամանատար չգոհվեց, իսկ
կարմիրբանակայիններից զոհվեց միայն մեկ հոգի:

1922 թ. հունվարին Ալեքսանդրապոլի կայարանում
զրահանացքը համարվեց նաև մարդկանցով և ստացավ
«Ազատամարտ» № 110 անունը¹:

Գաշնակցական բանդաների դեմ մղվող կռիվներում աշ-
քի ընկավ Առաջին Հայկական հրաձգային զույգը, որը մինչև
Սովետական իշխանության հաստատումը կրում էր 3-րդ հայ-
կական հրաձգային զույգ անունը:

Հայկական ՍՍԹ Ռազմազորամասի 1921 թ. հունվարի
1-ի № 3 հրամանի համաձայն՝ զույգը համարվելու համար
անզափոխվեց Ղամախու Կրա համար որպես բնակավմ օգ-
նագործվեց դաշնակցական բանակի նախկին 3-րդ հետևա-
կային զնդի 3-րդ զումարտակը և հայկական 1-ին զումար-
տակը, որը մտնում էր 11-րդ բանակի կազմի մեջ և Հայաս-
տան էր եկել երկրում սովետական կարգեր հաստատվելուց
հետո: Կազմակերպման օրից զույգը անվանվեց 3-րդ հայկա-
կան հրաձգային զույգ²:

Հայկական Առանձին Հավաքական բրիգադի հրամանա-
տարի 1921 թ. փետրվարի 15-ի № 40 հրամանի համաձայն՝
առաջին զույգը, բացի երկու վաշտից, որոնք մնացել էին
պահակային պահպանության համար, Ղամախուից ան-
ցավ Աղբաշ, ապա Բաշդզյանի, հետևյալ կազմով՝ 4 վաշտ,
2 զնդացային շոկուտ և ալլու Գնդի հրամանատարն էր Մ.
Գեորգյանը: Բաշդզյանիում տեղի ունեցած խռովության ժա-
մանակ 1-ին և 2-րդ զնդերը համառ մարտեր մղեցին դաշ-
նակների դեմ:

Փետրվարի 16-ին զույգը ընդհարվեց թշնամու հետ՝
Բաշդզյանիի ուղղությամբ, Աղբաշից այն կողմ գտնվող Բզզ-
վեց գյուղում: 1-ին հայկական հրաձգային բրիգադի հրամա-
նատարության կողմից զույգը առաջադեմք էր ստացել
հակահարդին մինչև փետրվարի 16-ը դուրս շարժել Բաշ-
դզյանից: Փետրվարի 16-ին զույգը Ղամախուից անցավ Աղ-
բաշ և ուժեղ ընդհարումների մեջ մտավ թշնամու հետ՝ Բզզ-
վանի մաս: Չնայած հակառակորդի ապրիլյան ուժեր ունե-
ին թվական գերազանցություն, սակայն կորցնելով մեծ թվով
դինվորներ, հարկադրված եղան կանգնել Աղբաշ զմի ուղղու-
թյամբ և այդ թևագներում անցնել պահակային պահպանու-
թյան:

Փետրվարի 18-ին, լրացնելով իրենց շարքերը, դաշնակ-

¹ ՏՊ՝ ԱՄԿԱ, ֆ. 2642, տ. 1, ձ. 27:

² ՏՊ՝ «Կարմիր դրոշմ», 1922 թ., № 22:

ցական բանգաները Աղբյուրի կողմից հարձակվեցին կարմիր-
բանակայինների դիրքերի վրա, բայց նրանց չհաջողվեց տիրել
դրանց:

Բրիգադի հրամանատարի նոր հրամանի համաձայն՝ փե-
տրովարի 19-ի դիշերը առաջին գունդը ստրատեգիական նկա-
տառումով ամրացավ հորվիրտայ, Քլիշի Վեդի, Ղարալաս և
Լեզիզտ գյուղերի շրջանում:

Հայկական ՍՍԻ գործող բանակի հրամանատար Մալիա-
չևանովի հրամանով՝ փետրվարի 26-ին գունդը հարձակվեց
Երևանի ուղղությամբ դասավորված դաշնակցական ուժերի
վրա. նրան հրամայված էր Չյանի Բասազի միջով հարձակ-
վել և գրավել Երևանը: Փետրվարի 26-ին գունդը ուժեղ բնդ-
հարումների մեջ մտավ հակառակորդի հետ՝ Յուլա գյուղի
շրջակայքում, որտեղ թշնամին ուներ գերազանց ուժեր, բայց
կարմիրբանակայինների խիզախությունը ստիպեց հակառա-
կորդին դիմելու փախուստի: Կարմիր Բանակը հետապնդելով
թշնամուն, գրավեց Աղհամազաու դաղը: Փետրվարի 27-ին
գունդը առաջ շարժվեց: Հաջողությամբ տանելով հարձակո-
ղական մարտերը, կարմիրբանակայինները սընաջբին դաշ-
նակցական դիմված ուժերի առաջադաճ մասը և գրավեցին
Փաշաբենց, Նորագավիթ գյուղերը և Երևանի կողմից սպառ-
նացող թշնամու դեմ բռնեցին պահակային պաշտպանություն:

Փետրվարի 28-ին Նորագավիթ գյուղի տակ մղվող կռիվ-
ների ընթացքում թշնամուն հաջողվեց սկզբում կռիվ նախա-
ձեռնությունը վերցնել իր ձևուքը, Մակայն հանդիպելով կար-
միրբանակայինների դիմադրությանը, վերջնականապես չափ-
շախվեց և նահանջեց գեղի Երևան: Կարմիր զորամասերը
հետապնդելով թշնամու ուժերին, ամրացան Երևանի մերձա-
կա մասուլցներում՝ Եննգավիթի դիմ ուղղությամբ, Երկաթու-
գին գրավեցին և սպասեցին նոր հրամանի:

Նույն թվականի մարտի 2-ին գունդը հրաման ստացավ
ստրատեգիական նկատառումով՝ հեռանալ հորվիրտայ, Ղա-
րալաս բնագծերից և անցնել պահակային պահպանության:

Մարտի 2-ից մինչև մարտի 4-ը, սուսնց գաղաբի, գունդը
շարունակեց հարձակողական մարտեր մղել հակառակորդի
ուժերի դեմ, Մարտի 5-ին թշնամին կենտրոնացնելով Քարձ

Վերևում, ձախից՝ Բ. Քառիկյան, Ե. Սևյան,
Եե-Ւևում, ձախից՝ Հ. Կամարի, Բ. Միզոյան:

ուժեր, անցավ հարձակման և գրավեց Քիչիկ Վեդի և Խորվի-
րավ գյուղերը, բայց գնդին օգնութեան հասնող նոր ուժերի
հարվածի շնորհիվ, թշնամին կրելով մեծ կորուստ, թողեց իր
զինքերը: Կարմիր զինվորները կրկին վերականգնեցին իրենց
նախկին դրությունը:

Հայկական ՍՍԻ գործող բանակի հրամանատարի հրա-
մանի համաձայն, գունդը մարտի 12-ին կրկին հարձակման
անցավ Երևանու:—Ցույմ գյուղերի ուղղութեամբ և գրոհով
գրավեց Ահհամզալու գյուղը: Թշնամին խուճապահար բռնեց
նահանջի ուղին և դիմեց փախուստի: Կարմիրբանակայիննե-
րը, շնայած մեծ զմլարութեաններին, հետապնդելով դաշնակ-
ցական սհամակներին, գրավեցին մասնաշաղու գյուղը և ամրա-
ցան այնտեղ:

Մարտի 18—20-ը ուզումսկատում էական փոփոխու-
թյուններ տեղի շունեցան, բնթացող-դիրքային կոնվները շատ
խույլ էին:

Հայկական հրաձգային բրիգադի հրամանատարութեան
հրամանով, մարտի 23-ին 1-ին գունդը փոխարինեց 2-րդ
հրաձգային գնդին և մարտերի մեջ մտավ թշնամու հետ: Այդ
մարտերի շնորհիվ թշնամին թողեց Ենգիջա, Բեյուկ Վեդի,
Քաշլու, Չիմբենդ գյուղերը և նահանջեց:

Գունդը հրամանատարութեան կողմից առաջադրանք
ստացավ մինչև ապրիլի 2-ը գրավել Երևանը, Քողնելով մեկ
զումարտակ Չիմբենդում, գունդը հարձակվեց Աղղամյար-Աղ-
բաշի վրա, իսկ մեկ զումարտակ թողեց Բաշ Գյանիի ուղղու-
թեամբ հարձակվող թշնամու դեմ կռվելու համար, ապա միա-
ցած ուժերով շարժվեց Երևան, Մայրաքաղաքում Առաջին
գունդը միացավ 20-րդ զինվորային և անցավ նրա արամա-
դրութեան տակ:

Առաջին գնդի կազմում թշնամիների դեմ մղվող կռիվնե-
րում աչբի բնկավ 1-ին զումարտակը, որի հրամանատարն
էր Արշավիր Տերեզանովը (Նզիկյան):

Փետրվարի 27-ին դաշնակները նոր ուժեր հավաքելով,
հարձակվեցին նորագավիթ գյուղի ուղղութեամբ, որտեղ 1-ին
զումարտակի կազմից մեկ դասակ բնկավ շրջապատման մեջ:
Դրությունը շատ ծանր էր: Սակայն զինվորները ոչ միայն ետ

մղեցին ինչնամու գրոհները, ալև խոշոր վնաս պատճառելով նրան, դուրս եկան օղակումից: Ի-ին գումարտակի մարտիկները իրենց սակուն հրամանատար Արշալիք Տերեղանովի ղեկավարութեամբ փախան կերպով կատարեցին մարտական առաջադրանքը:

Բանակայիններից շատ-շատերը իրենց խիզախութեամբ մարտի բնական նորագութի ուղղութեամբ մղվող մարտերի մասնակի Այդ մարտերում հասկանալի աչքի բնկան 2-րդ գնդադրային շակաթի բանակայիններ Ա. Հովսեփյանը և Գ. Հովսեփյանը, որոնք մինչև մարտի վերջը մնալով գնդադրի մտ, իրենց զինվով կրակով հարողացան կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը և հարողոթեամբ ավարտել մարտը:

Գաշնակները հավաքելով նոր ուժեր, հաջորդ օրը հարձակվեցին կարմիր զորամասերի վրա եննեղեխին նրանց, Այդ վճռապահ մտանախն կարմիրների հետախույզները իրենց հետախույզները կարողացան ճիշտ կերպով սեղեկանալ հակառակորդի ուժի մասին և հարողդել հրամանատարութեանը: Ընտախույզների մեջ էին խիզախ զինվորներ Ս. Հակոբյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Հայկուն և ուրիշներ:

Հայկուն մի աղառն գյուղացու կին էր (Ղամարվեցի): Նրա ամուսինը գաշնակ մասնախումբների կողմից ենթարկվել էր բռնի զորահավաքի և ուղարկվել Բողոքուտն ասը՝ Քեյուի վեհիցի շրջանի թուրք գյուղացիների դեմ կռուելու և այնու չէր վերադարձել: Անդուսպ վրեժի արատով նա կամավոր կերպով մտավ 3-րդ հայկական գոնդը, որպես շարքային բանակային: Փետրվարյան ավանդույտայի օրերին հայկական 3-րդ գնդի կազմում նա նահանջեց Անշար գյուղը և այստեղ, իր կյանքը վտանգի ենթարկելով, ինչնամու թիկունքում կատարեց հետախույզական աշխատանք, անցավ Յուզվա-Ղամադուր գյուղերի միջով, շրջեց ինչնամու սառցավոր գիծը, սեղեկութեաններ հավաքեց դիրքեր մտած հակառակորդի մասին և հայտնեց կարմիր Բանակի (3-րդ գնդի) շարքին: Հայկույի տված սեղեկութեան համեմայն՝ դանդը անցավ հարձակման և դուր շարքանց ինչնամուն նրա դիրքերից:

Ապրիլի կեսերին Կարողացույի լեռներում 3-րդ գնդի գրովյուներ չափազանց լուրջ էր... Այնանորի լեռները հետա-

վորութեան լինե ապիս կարմիր Բանակի զորամասին հաջորդեցամբ ծավալել հարձակողական մարտերը և դիմադրել ինչնամուն: Կարմիր զինվորները պետք է գրավեին Կոյալու գյուղի բարձունքները: Գվար առաջադրանք էր ալը: Այդ պատահանատու միջոցին Հայկուն նախքան հարձակման անցնելը գորս եկավ դումարտակի առաջ և բացականեց. «Ընկերներ, Կարմիր Բանակի շարքերում աննամու մարդ շղեպ է լինի: Այդ նամուս ունի և վախկոտ չէ, հասա՛ջ գեպի սարքո՛ւ:

Լսելով Հայկույի սրտառու, հուղիչ մարտական կոչը, գումարտակը առաջ շարժվեց ինչնամու վրա, անցավ հարձակման: Չգիմանալով կարմիրբանակայինների գրոհին, գաշնակները խոճանայի մասնախումբին, թողնելով Կոյալու բարձունքը և հետացան, մարտի դառաւ թողնելով 86 սպանված և 2 զինացիք:

Հայկուն շարունակ առաջավոր դիրքերում էր: Նա մինչև հուլիսի 13-ը սկսելով կերպով մասնակցեց գաշնակցական զինված ուժերի դեմ մղված կռիվներին: Այս գործողութեանները անմիջականորեն ղեկավարում էր զնդի հրամանատարի օգնական Գևորգյանը, որը նույնպես իր հերոսութեամբ լուսավազույն օրինակ հանդիսացավ մյուսների համար: Նա անվախ էր. մի մարտում ինչնամու խաչածե, մահացու կրակի սակ հարողացավ առաջ գնալ և վերականգնել կարմիրների կորցրած նախկին դիրքերը: Թշնամին սախլված եղավ հետանալ Արքաշից: Այդ մարտերում, մարտի 16-ին ծանր վիրավորվեց Գևորգյանը:

Ի-ին գումարտակի հրամանատար Տերեղանովը երկու վաշտով, առանց կողմնակի ուժերի օգնության, դիմեց սկսելով հարձակման և շահեց հաջողականը. գրովեց Աղբաշ գյուղը: Արքաշի համար սեղի ունեցած մարտերում իրենց անձնազոհութեամբ և նվիրվածութեամբ աչքի բնկան Ե. Գարինյանը (1-ին վաշտ), Ե. Հարություկյանը, Ս. Հարություկյանը (2-րդ վաշտ): Սրանք գտնվելով ինչնամու շրջապատման մեջ, ոչ միայն կարողացան դուրս գալ օղակումից, այլև առա-

¹ Կարմիր զինվոր, 1928 թ., № 3.

չինք իրենք նեամփեցին Ազբաշ գյուղը, իրենց ետևից ասանելով մյուսներին:

Ազբաշի համար ընթացող մարտերում Արշավիր Տերեղանովի հրամանատարության տակ գործող գումարտակը ցուց տվեց խիզախության և հերոսության պայծառ օրինակ, Տերեղանովը համեստ ու պատրաստված հրամանատար էր:

Արշավիր Քորոսի Տերեղանովը ծնվել է 1894 թ. Վրաստանի Բոգդանովկայի շրջանի Ջիգարշեն գյուղում:

1920—1921 թվականներին Տերեղանովը ակտիվ կերպով մասնակցեց քաղաքացիական կոմիտեիին: Նա եղավ գումարտակի, ապա գնդի հրամանատար: Արևուհտն կարմիր Բախալի շարքերում կատարեց մի շարք պատասխանատու աշխատանքներ, եղավ հակակառն գիվիզիայի շաարի պետ և այլն:

1936 թ. Արշավիր Տերեղանովը մեկնեց Մոսկվա՝ Ռազմական ակադեմիայում սովորելու:

Հայաստանի կառավարությունը, բարձր գնահատելով Արշավիր Տերեղանովի մարտական ծառայությունները քաղաքացիական կոմիտեում, նրան պարգևատրեց «Կարմիր դրոշ» շքանշանով:

Ապրիլի 4-ից մինչև 9-ը 1-ին գունդը կենտրոնացավ Իմանշալու գյուղում, որտեղ կորզի բերեց իր ուժերը, և պատերազմից հարձակման, Ապրիլի 9-ին նրանի զորքերի խմբի հրամանատար Վեյիկանովի հրամանով գունդը մարտական առաջադրանք ստացավ գրավել Արփա, Այնաձոր և Քեշիշենը գյուղերը: Մարտական առաջադրանքը կատարվեց. ապրիլի 10-ին գունդը իր 2 գումարտակներին հետ միասին մտավ Արփա գյուղը, ապրիլի 13-ի լուսաբացին կարմիրբանակայինները ազատագրեցին Տանձեկը, այնուհետև շարունակելով հարձակումը, գրավեցին Այնաձորը, իսկ ապրիլի 15-ին՝ Քեշիշենը և Մալիշկա գյուղերը: Ապրիլի 16-ին թշնամին թողեց ներքին ու Վերին նաովալու գյուղերը:

Եարունակելով հարձակողական մարտերը, առաջին գնդի մարտիկները ապրիլի 23-ին գրավեցին Ներհեր, Առինջ, Ներգասան գյուղերը, թշնաման շարժումների ղեկին Գնդովադի կողմը և ամրացան այլ շրջանում: Հովառուկողը մեծ քարոզ կրեւով եահանեց, մարտի դաշտում թողնելով 5 գործող զբն-

դացիք, մեծ թվով փամփուշտներ (20 000), հրացան՝ 500 հատ և այլն: Միայն Ղալբուր գյուղի տակ թշնամին թողեց մեծ ավար՝ 800 հրացան, 70 000 փամփուշտ, զենքի մի քանի պահեստ, 6 լիանային հրանոթ: Մարտական առաջադրանքը բարեխղճորեն ու խիզախությամբ կատարեց 4-րդ վաշտը, որի հրամանատարն էր Ճաղարովը: Նա կտրված լինելով գնդից, ինչի և նիշիկ բարձունքների փնջերում հաղթահարելով հակառակ կողմի զորամասերին, անցավ թշնամու դիմն ու մտավ Քեշիշենը և ապրիլի 17-ին միացավ գնդին: Այդ կոմիտեում աչքի բնկան կարմիրբանակայիններ Ն. Բրուտովը, Ա. Մարինովը և Գ. Մառտովը, որոնք կարողացան էիշտ հաշվառել թշնամու կրակակետերը և հաղթահարելով խոշոր զժվարություններ, իրենց աննահողություններ ու խելացի հետախույզական հմտությամբ ճիշտ ներկայացրին հակառակորդի Աշիկի քորձորությունից մինչև Քեշիշենը դասավորված ուժերը, Հրամանատարության կողմից արված առաջադրանքը հերոսությամբ կատարեց 2-րդ գումարտակի զինկոմ Երանոս Հովհաննիսյանը, որը, չնայած Այնաձոր գյուղի մոտ ծանր վիրավորվել էր աջ ձեռքից, կատարեց իր մարտական խնդիրը: Թշնամու դեմ մղվող մարտերում խիզախությամբ փախեց 1-ին վաշտի հրամանատար Ա. Մառտուրյանը, որը Արփա գյուղի շրջակայքում ճեղքեց թշնամու շղթան, իր հետ ասանելով նաև մյուս ընկերներին:

Ապրիլի 24-ից մինչև հունիսի 15-ը գունդը կանգնեց պահակային պաշտպանության Կալլու—Առինջ, Ներհեր, Քյոթնուլու—Գնեղառ ուղղություններով: Հունիսի 15-ին թշնամին հավաքելով թաղ ուժեր, հարձակվեց դիրքերում պաշտպանության մեջ գտնվող կարմիրների վրա: Կարմիր զորամասերը ստրատեգիական նկատառումներով թողեցին ամրացրած դիրքերը և և հաստատվեցին Ղալբուր—Հասանքենը գծում:

Հունիսի 16-ին թշնամին կրկին անցավ հակահարձակման: Կարմիր զորամասերը այս անգամ ես ստիպված թողեցին իրենց գրաված դիրքերը և հեռացան: Առաջին գումարտակը նահանջեց Բաշ-Նուրաշեն, իսկ 2-րդ գումարտակը հարկադրված եղավ նահանջել Անիմի լեռանեցքով, կրելով մեծ զրկանքներ, ասնցել և ամրանալ Վերին Ղարակուղի շրջա-

նում: Առաջին դումարտակը Մ. Գևորգյանի հրամանատարությամբ անցավ 20-րդ հեծելազորային գնդի կազմի մեջ, որը հուլիսի 17-ից մինչև 20-ը կարգավորելով ուժերը սպասում էր հարձակման հրամանի:

Նրանի զորքերի խմբի հրամանատար Վեյկեանովի՝ 1921 թ. հունիսի 21-ի հրամանով 1-ին և 2-րդ դումարտակները պետք է գրավեին Գարալագյաղը: Նույն օրը 1-ին դումարտակը Վերին Գարանուլուի կողմից, 2-րդը՝ Տանձիկի կողմից հարձակվեցին Ֆշնամու զորամասերի վրա և մեկ օրվա կռիվներից հետո գրավեցին Արփա գյուղն ու Սեկիմի լեռնանցքը: Հունիսի 22-ին կարմիր զորամասերը հրավեցին Այնաձոր, Դոթթուր և Հասանքենդ գյուղերը: Հուլիսի 23-ին կարմիրները գրավեցին Մալիշկան ու Հերհերը: Սեկիմի լեռնանցքի կողմից հարձակվող դումարտակը հուլիսի 27-ին միացավ գնդի հետ: Նույն օրը գնդի մարտիկները ազատագրեցին Գնդեվազը, այնուհետև հասան Բաղարայա և ամրացան այդ բնակավայրում:

Հունիսի 22-ի մարտերից հետո հակառակորդը թողեց մեծ ավար: Կարմիրները վերցրին 2500 հրացան, 2 քնդանոթ, 50 ձի, 12 գնդացիք, դանակաճ շափաթ մեծ թվով փամփուշաներ: Այդ մարտերում գերի ընկան 2500 զինվորներ: Բալուր մարտերում զուեղը գրավեց 3 դաշտային գնդացիք, մեկ թնդանոթ, 5000 զանազան սրտանեմի հրացան, 1000 արկ, 1 մեքենա, 1 դաշտային դեզասուն և այլն:

Առաջին զունդը, Զանգեզուրի կոմսարտայություն խռովությունը լիկվիդացնելուց հետո, մինչև օգոստոսի 20-ը տեղավորվեց Արփա գյուղում, որից հետո՝ Գարաբիլիսայում, Բողբենդում (Համալույման) և Կիկիթրինոսում: Հոկտեմբերի 19-ին զունդը տեղափոխվեց Գիլիբան և տեղավորվեց զորանոցներում, որտեղ սկսվեցին կանոնավոր պարապմունքները: Հայկական ՍՍԻ Թաղմտոզկամ Ալ. Մյանսիկյանի 1921 թվականի հոկտեմբերի 20-ի № 21 հրամանով՝ զորացրվեցին գնդի 1891—1894 թթ. ծնված բանակայինները¹:

Առաջին զունդը 1921 թ. փետրվարին կտվա հովտում, դաշնակցական բանզաների դեմ մղած հերոսամարտերում աշ-

քի ընկած ծառայությունների համար Հայաստանի կառավարության և աշխատավորների միջնորդությանը ստացավ սևուկա հայկական հրաձգային զունդ» անունը:

1922 թվականի հունվարի 5-ին գնդում սկսվեցին վերահազմական աշխատանքները: Նրա կազմի մեջ մտավ նաև Զանգեզուրից եկած 4-րդ հայկական հրաձիգ զունդը, որից հետո միացյալ գնդերն ստացան «1-ին հայկական հրաձիգ զունդ» անունը:

1921—1922 թվականների ծանր պայմանների մեջ էին գտնվում Քի՝ Հայ ժողովուրդը և Քի՝ Կարմիր Բանակը: Բժափոր արժիքի համաձայնը շատ զոհեր խլեց բանակի անձնակազմից: Տեսնակաճ, կուլտուրական զգվարություններ և զրանց հեռանկարով առաջացած որոշ գաստրոսթյունը մեծ խուլճնդոտ ստեղծեցին զորամասերի ազգմական ու քաղաքական ուսուցման գործում: Սակայն զգվարությունները հազիսհարվեցին երկրի անտեսական վիճակի բարելավման շնորհիվ, 1922 թվականի վերջերից համաձայնաբար լավացավ նաև գնդի մարտիկների դրությունը:

1922 թվականի հոկտեմբերին զունդը տեղափոխվեց Փանաքեռ և տեղավորվեց գորնանցներում, սկսվեց գնդի մարտիկների խաղաղ ստուգման շրջանը:

1923 թվականի հուլիսին զունդը ճամբարում՝ Գարաբիլիսայում եղած ժամանակ առաջին անգամ հրամակավորի համարում ստացավ (Նրանի հրամանատարական դասընթացների ավարտած հրամանատարներից):

1924 թվականին Հայաստանից հարուցած միջնորդության շնորհիվ ՍՍԻՄ Բաղմա-ակայություն խորհուրդը առանձին հրամանով գնդից ավելց ընկ. կիպարիտ Մխչյանի անվան 1-ին գունդը առևանդը:

Կիպարիտ Մխչյանը բաղաբացիական կորիւնների անվանի հերոսներից մեկն էր:

Կինելով փորձված ազգմիկ, ընդհատակյա անվախ պատերական աշխատող, Մխչյանը երբեք չէր ընկճվում փորձություններից, ընդհակառակն, միշտ հարմարվում էր եղած զգվարություններին և ելք փնտրում զրանցից զորս գայու համար:

¹ Տե՛ս ԱԳԱԿԱ, փ. 2592, օտ. 1, Կ. 29, Կ. 1—51:

Ուղղամտականություն և Մխչյանը ստուգաբար էր, սակայն աշխատանքում կրակոտ և վճռակամ:

1921 թվականի փետրվարին, երբ խմբապետներ Մարտիրոսն ու Սմբատը հանկարծակի հարվածով սեղմեցին Ադրաշաճ կանգնած կարմիր զորամասերին, զազազած թշնամուն ուշիպացնելու խնդիրն իր վրա վերցրեց և Մխչյանը: Փետրվարի 24-ին, Մխչյանի զլխավորությամբ, Ենգիզա գյուղում, մի պարտիզանի տանը հրաժիրվեց խորհրդակցություն, որտեղ մասնակիցները համաձայնություն եկան՝ մինչև վերջ շախշախել զաշխակցական բանդաներին և մարքել երկիրը նրանցից:

Կարմիր զորամասերը բաժանվեցին երկու խմբի. թըշնամուն հարվածող ծախ խմբի հրամանատարությունն քնկած էր և Մխչյանի վրա, որը շտաբի հետ միասին գտնվում էր Ցուվալեց 4 կիլոմետր հեռու: Այդ ժամանակ Ցուվալեի հարավարևելյան ծայրամասից մեծ ուժերով զիպի կարմիրներն էին շարժվում Սմբատի մատուցողական բանգաները:

Զգալով, որ թշնամին վտանգավոր պլան ունի, Մխչյանը առանց ուշացնելու կորոզացավ համախմբել ուժերը և հարձակվել Դարզալու-Ցուվա ուղղությամբ:

Երբորը հրաժայեկ գտնվող, զորահանգրքի և կլիխ մարտկոցի պաշտպանությամբ, հարձակման դիմեց Ցուվալեի վրա՝ արևելյան կողմից: Շատ շանցած՝ թշնամու վրա որոտաց նաև 178-րդ գնդի հասրիցային մարտկոցը (Քիչիկ Վեդիցի ու հեռու գտնվող 2723 բարձունքից), որին ձայնակցեցին կլիխ մարտկոցը և զբաժանակցեցնելի հրանոթները:

Այդ մարտերում բացառիկ էր 3-րդ գնդի աչապես կռված «Սերկաթյա զուստրակի» դերը (հրամանատար՝ Անոն Կարապետյան):

Կարմիր զորամասերը կորմինացված հարված ուղղեցին զաշխակների վրա: Հեծյալ էսկադրոնը շարժվեց առաջ և զրավեց Մատուլու և Քաղա Դարզալու գլուղները: Դաշնակները շղթմանալով կարմիրների գրահներին, դիմեցին փախուստի: 178-րդ գունդը ազատագրեց Դարզալուն և Ցուվան: Նույն ժամանակ, և Մխչյանի հրամանատարությամբ գործող

1 Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1941 թ., № 124:

զորամասը «տուս»՝ գրելով նետվեց թշնամու կողմը, զրավեց Գամարուն: Սակայն փետրվարի 25-ին զաշխակները նորից անցան հակազորահերի, զրավեցին Նորազավիթը: Այս անգամ կարմիր զորամասերը անցան շեշտակի հարձակման: 2-րդ զումարտակը, փասապանծ կոմիսար Լ. Մխչյանի ղեկավարությամբ, իսկ 3-րդ գնդի 3-րդ զումարտակը Անոն Կարապետյանի հրամանատարությամբ հարձակման անցան թըշնամու վրա Քաղաքեղեղ գյուղի կողմից: Պետք է տեսն, որ թշնամին նույնպես կենտրոնացրել էր մեծ ած, որի շնորհիվ նրան հաջողվեց ցրված հրետանային կրակ բացել Մխչյանի չոկատի վրա: Մարտերը համառ էին Նորազավիթ շրջանում: Կարմիր զորամասերը շունեին հանդերձակը, պարեն, փամփուշտներ, բայց հերոսաբար դիմադրեցին հակառակորդին: Նորազավիթ գյուղը մի բանի անգամ անցավ ձեռքից-ձեռք: Դաշնակները օտեղծեցին աչապիսի զրոյվում, որ կորոզացան շրջապատի Մխչյանի հարվածող չոկատին, բայց մարտիկները ետ մղեցին թշնամու զորհները և դուրս եկան շրջապատումից, կանոնավոր կերպով նահանջեցին և մինչև մարտի մեկը՝ օսովական դիրք զրավեցին՝ Քիչիկ Վեդի-Խորվիրալ-Սեղիզա դոնու:

Այդ ժամանակ զործող բանակը Սովետական Ազդերշակից որոշ օգնություն ստացավ, որը բավականաչափ թեթևացրեց զրոյվումը:

Մարտի 8-ին զաշխակները նոր հարձակում ձեռնարկեցին պաշտպանության դիրքերում գտնվող կարմիր զորամասերի վրա: Ենդախ հրամանատար Լ. Մխչյանը հրամայեց զորամասին՝ անցնել հակառակորդի թիկունքը, նրան սեղմել և ուշիպացնել Խորվիրալի ճահիճներում:

Թշնամուն հարվածող հիմնական ուժերն էին 2-րդ զումարտակի 4-րդ վաշար և «Ազատամարտ» զրահանգրքը: Նախորքը գծած խելացի ոտղծական պլանի համաձայն՝ Մխչյանի հրամանատարությամբ կռվող զորամասը զաշխակներին սեղմեց դեպի Ճահիճների կողմը, պատճառակով մեծ վնաս:

Խորվիրալի ուղղությամբ տեղի ընկեցած հերոսական շարտերում սպանվեց հրետանու պես Սեմյոնովը, մանր կեր-

պով վիրավորվեց լեզենդար հերոս Արպարիտ Մխչյանք, որի վնասը խստոր կազմվեց Երևանի քաղաքի քաղաքացիական պաշտպանության կողմից: Ապրիլի 2-ին հայկական կարմիր զորամասերը առանհանձն քանակի օգնությամբ դաշնակներին զորք շարժեցին Երևանից:

Ապրիլի 16-ին մեռավ Արպարիտ Մխչյանը՝ Սիրելի հրամանատար-կոմիտեի, անվանի կոմունիստի մահվան լուրը արագությամբ տարածվեց ամբողջ Հայաստանում: Կարմիր Բանակը կորցրեց իր լավագույն կազմակերպիչներից մեկին: Այդ առիթով Ա. Կարմիրայանը գրել է. «Շուրջական Կարմիր Բանակը ավելց Մխչյանի պես կոմիտար, որը արհամարհում էր մահը, որը կարողանում էր մասնակերպի կազմի հաննել՝ մեկ իր խոսքով և թե անհասական իր քաղաքացիներ: Նրա համար նահանջ ասած բանը գոյություն չուներ: Խորհրդային, Արաբ, Բելուսի վեղի, իմանալու, Ենկղավիթ, Նորագավիթ՝ նրա սիրած զորամասի հերոս հեղափոխականների արյունով են ներկված, իսկ նրա զորամասն ախոր ջանքերում է Չանգիզի սուլթանների վրա թշնամու մնացորդներին:

Ընկ. Մխչյանը վիրավորվեց... Ասում են՝ մեռել է. ես չեմ հավատում:

Կենդանի է Հայաստանի Կարմիր Բանակը՝:

1922 թ. սեպտեմբերի 5-ին զոհվեց վերակազմավորվեց և կոչվեց հայկական հրաձգային զինվորի, իսկ 1924 թ. վերամիավորվեց հայկական լեռնահրաձգային զինվորի, որը բազմապատ էր 4 հրաձգային զինվոր, հրամանային զնդից և հեծյալ էակազորներից:

Հայաստանի աշխատավորները և զինվորային անձնակազմը 1935 թ. զեկտեմբերին հանդիսարար կերպով նշեցին հայկական լեռնահրաձգային զինվորի 15-ամյակը: Գլխավորապես անձնակազմի և աշխատավորների խնդրանքով ՍՍՍՐ Կենտրոնական քոլեջը հայկական զինվորի կոչվել է Կ. Ե. Վարդիսյանի անվան Կ. Ե. Վարդիսյան, ոչ զորային, որը և էր. «...Ողջունում եմ զինվորային ամբողջ անձնակազմին սկարմիր զորչին բարձր շքանշանին արժանանալու համար: Ցանկանում եմ

նրան նոր, ավելի մեծ հաջողություններ՝ ուղղակի գործի արագանման համար:

Անդրկովկասյան ուղղակի 1936 թ. հունվարի 1-ին № 0134 հրամանով զինվորի կոչվեց Վարդիսյանի անվան կարմիր զորչին Լեռնահրաձգային № 76 զինվորի:

Հայկական զինվորային մարտական երթը սկսվեց 1941 թ. մայիսից: Գլխավորապես կառավարվելով 300 կիրմետր ճանապարհ, Արաբսի փեղով մտնելով մեր Հայրենիքի հարավ-արևելյան սահմաններին Այնուհետև, Հարենական Մեծ պատերազմում մասնակցեց Հյուսիսային Կովկաս, Վրտեքսի մարտերին, այսպես թեպետև ազատագրմանը: Թաղմանը հարուստ զորոչությունների և մարտական աչքի բնկնող սիրտքների համար զինվորի պարզատարից Լենինի շքանշանով և ստացավ գվարդիական կոչում: Վրտեքսի համար մղված մարտում աչքի բնկնող ծառայությունների համար զինվորի կոչվեց Վրտեքսի Լենինի շքանշանի կրող, Կ. Ե. Վարդիսյանի անվան 51-րդ գվարդիական զինվորի:

* * *

Գրանակների փետրվարյան և Ձանդուղուրի ավանդույտուն լինվորացիները գործում մեծ է հայկական առաջին հավաքական բրիգադի 2-րդ հրաձգային զնդի զեբը, որն անցել է նույնպիսի փառավոր մարտական ուղի, ինչպես առաջին զնդը:

2-րդ հայկական հրաձգային զոհվեց և ձանդուղուր է 2-րդ հեռակային զնդից՝ 1918 թ., Վարդաշապատում (Էջմիածին):

1920 թվականի գարնանը գոհվեց զանգվածային բանակի հրամանատարության կողմից առաջադրանք ստացավ և սեղափոխվեց Վարդաշապատ շրջանի բոլշևիկներին, 11-րդ կարմիր Բանակի զեծ կոչվելու համար: Պետք է ասել, սակայն, զնդի զինվորներին մեծ մասը հանված էր գեղի Սովետական իշխանությունը, զեպի սեղափոխման: Սվ նրանցից շատ-շատերը ամբողջ ջանքերով անցան կարմիրների կողմը, հրամարվեցին կոչվելու բոլշևիկների զեծ:

1920 թվականի զեկտեմբերի 2-ին, Հայկական ՍՍՐ Թեկոմի հրամանով Սովետական իշխանության կողմն անցավ

1 Գլխավորապես, 1921 թ., № 18:

Ը-րդ գումարը վերափոխվեց բանվորա-գյուղացիական կարմիր զորամասի:

1921 թ. հունվարի 7-ին գնդի հրամանատար նշանակվեց Ֆիշկելիչը:

2-րդ գումարը բաղկացած էր 2 գումարտակից, 4 վաշտից՝ 572 զինվորներով: Փետրվարի 15-ին, համաձայն հրամանատարության պահանջի, Դամարուի ղեկավարներ 2-րդ հրամարտչին գնդի հետ միասին պետք է հարձակում սկսեին Աղրաշից՝ Քաշղյանների վրա (որտեղից ծագել էր գաշնակների փետրվարյան խռովությունը): Նույն օրը դաշնակցական զինված ուժերը փորձեցին չքասպանել գնդի մարտիկներին: Գունդը ստիգմած էր նահանջել: Կարմիր Բանակի բոլոր զորամասերը մինչև փետրվարի 18-ը թողեցին Երևանը և կանոնավոր կերպով նահանջեցին Դամարուի ուղղությամբ:

1921 թ. փետրվարի 19-ին 2-րդ գումարը նահանջեց Քելուկ վեղի գյուղի ուղղությամբ: Դաշնակները մեծ ուժերով դրավեցին Յուվա, Դարդալու, Խարարա-Փյոթինու ընազները և մարտերի մեջ մասն գնդի մարտիկների հետ: Փետրվարի 25-ին գումարը առաջդրվեց ստացավ դուրս գալ Քելուկ վեղից և հարձակվել Դարդալու—Աղրաշ ուղղությամբ, Քելուկ վեղիում թողնելով երկու վաշտ:

Փետրվարի 26-ին գումարը հաջողությամբ հասավ մինչև Աղրաշ, սակայն թշնամու ուժից զիմացություն հետևանքով փետրվարի 27-ին նահանջեց զեպի Դամարու Այդ մարտերում զոհվեց գնդի հրամանատարը՝ քաղաքացիական կախինլի անվանի հերոս Ֆիշկելիչը: Գնդի նոր հրամանատար նշանակվեց Սարգսյանը, շուտով սրան փոխարինեց Մամիկոնյանը, որի հրամանատարությունը գումարը համալրվելու համար հավաքվեց Քելուկ վեղիում:

Մարտի 13-ի գիշերը գումարը հրաման ստացավ հարևան զորամասերի հետ միասին Աղբալուր-Բզովան, Աղրաշի գծով սկսել հարձակումը և շարժվել առաջ: Հակառակորդի և կարմիրների միջև տեղի ունեցան անշուն մարտեր: Նույն օրը կարմիրբանակիները զբաղվեցին Քյուրբենդը և առանց արգելակի հասան Բզովան:

Բզովան և Աղրաշ գյուղերի մոտ գաշնակները ուժեղ կեր-

պով զիմազրեցին կարմիրների գրոհներին, որի պատճառով Աղրաշը մի քանի անգամ ձեռքից-ձեռք անցավ, բայց գաշնակները պարտվեցին. փետրվարի 14-ի երեկոյան Աղրաշը զբաղվեց կարմիրների կողմից: Հակառակորդի և կարմիրների միջև մինչև մարտ ամառվա վերջերը Աղրաշի համար տեղի ունեցան ուժեղ մարտեր:

Վերագասավորելով ուժերը, գաշնակցական բանասերներ մինչև մարտի 20-ը մի քանի անգամ հարձակվեցին Կարմիր Բանակի վրա: Նույն ժամանակամիջոցում Կարմիր Բանակը բոլոր ուղղություններով հարձակման անցավ խորվիրադի վրա, հակառակորդին պատճառնելով մեծ վնաս: Այդ կոխմիջոցում դաշնակները ավին մեծ զոհեր և ավար: Ապրիլի 2-ի ստավուտից սկսած հակառակորդը ամբողջ ռազմահակատի ուղղությամբ կարմիրների վրա զեղպայրային ուժեղ կրակ բացեց, Քշնամին հարձակոր ուղղեց բանակի հատկապես աչ թիկ վրա, ճեղքեց Չիմանքենդի ղիճը և մտավ Դարալազալ:

Մեր զորամասերի համար ստեղծված այս դժվարին օրերին ռազմահակատում լուրեր ստացվեցին այն մասին, որ ռուսական զորամասերը մտել են Երևան և թշնամուն զուրս չպարտել մայրաքաղաքից: Դա ոգեշնչեց գնդի մարտիկներին, որոնք չնայած գաշնակների ուժեղ գրոհներին, արագ կերպով հարձակվեցին Յուվա—Դամարու ուղղությամբ զեպի Երևան: Ապրիլի 4-ին գումարը մտավ Երևան և սեղծվորվեց քաղաքի զորանոցներում:

Ապրիլի 22—23-ը գումարը Քելեշբենդում համալրվեց ավելի երիտասարդ ուժերով: Այդ ժամանակ գումարը հրամանատարության կողմից առաջադրանք ստացավ ուշնացնել թշնամուն և խորանու զեպի Դարալազալ: Այնուհետև գումարը մարտերի մեջ մտավ թշնամու հետ Ախտալի, Օշականի և Զուլֆայի ուղղություններով և ակտիվ մասնակցեց Չանգե-գուրի ազատագրման համար տեղի ունեցած մարտերին:

Գնդի մարտիկների ռազմական գործողությունները ավելի ծավալվեցին հունիսի 17-ից հետո, երբ գնդի հրամանատար նշանակվեց նեաուրուսիկին:

Հայկական ՍՍՌ հրածից առաջին բրիգադի հրամանատարության կողմից գումարը ստազուրանք ստացավ հունիսի

22-ին ցերեկվա ժամը 1-ին հակառակորդի կետրանական զորամասերի վրա հարձակում սկսել, ճեղքել զիժը և անցնել Գիրչկինյան լեռները, մտնել Ամազու գյուղը, այնուհետև հասնել Պուրթը դաղ լեռը, զբաղվել Կոտրիկյար, Ենգիշա և Արիբայախ երկայնքը՝ Կիղիլ-ղշալը գյուղը:

Ճիշտ նշված ժամանակ գունդը պսոցե հարձակումը և Եռույն օրը, հունիսի 22-ին, զբաղվեց Արիֆա գյուղը: Հունիսի 24-ին գունդը զբաղվեց Փուռ, Փաշալա և Մարտիրոս գյուղերը: Հունիսի 29-ին գնդի 1-ին, 5-րդ և 6-րդ վաշտերը ազատագրեցին Գարալագյուղի մի շարք գյուղեր:

Գարալագյուղի համար մվովող մարտերում, հունիսի 15-ից մինչև հունիսի 30-ը գնդի հրամանատարական կազմից զոհվեց 2 հոգի, վիրավորվեց 2-ը, կարմիրբանակայիններից զոհվեց 4, վիրավորվեց 17 հոգի:

Հուլիսի առաջին կեսերին գնդի մարտիկները Չանգեղուրի և Գարալագյուղի սահմանի լեռներում փոխընդհարումների մեջ մտան այնտեղի յաշավոր թափարների հետ, որոնք ղեկնա ճիշտ շէին հասկացել կարմիր Բանակի պայքարի իմաստը, շէին ցանկանում ընդունել Սովետական իշխանությունը և արգելակում էին հաղորդակցության պահպանմանը Չանգեղուրի և Գարալագյուղի միջև:

Հուլիսի 16-ից գունդը կանգնեց Այնաձոր գյուղում, բացի 3-րդ զումարտակից և 7-րդ վաշտից, որոնցից առաջինը գտնվում էր Ռինդ գյուղում, իսկ երկրորդը՝ նորաշեն կայաբանում: Այդ օրվանից, կարիք է առել, Գարալագյուղում ազատվեց գնդի մարտական կյանքը, որից հետո գունդը հավաքվեց Այնաձորում՝ թրկուհը մեկնելու համար:

1921 թ. հոկտեմբերին գունդը տեղափոխվեց Այնբասն-գրապուլ:

Ցաղաքացիական պատերազմի ժամանակ աչքի ընկած մարտական ծառայության համար ամբողջ գունդը, բազմաթիվ բանակայիններ և հրամանատարներ պարգևատրվեցին Հայկական ՍՍԻ՝ սկարմիր արշալու շքանշանով:

Պարգևատրվածների մեջ էր գնդի զինկոմ Տեր-Մովսիսյանը, դասակի հրամանատարներ՝ Արսեն Ապրեսյանը, Հակոբ Քրիզորյանը, գնդի հրամանատար Նետերովսկին:

Գաշնակ բախտոխնդիրների զեմ մղված մարտերում աչքի ընկավ առաջին հայկական հավաքական բրիգադի առաջին հայկական հեծյալ գունդը, որը մարտական բաղձը համարվ էր ձեռք բերել վրաստանում: Գնդի մարտիկները օգնեցին վրաց ժողովրդին՝ Սովետական իշխանություն հաստատելու համար:

Գունդը մասնակցեց Գորիի ազատագրման համար մղվող մարտերին: Նրա վրա զրված էր զժժար և կարևոր մարտական առաջադրանք՝ Սուրամի երկաթուղային գծի և ձանակաբժի պաշտպանությունը: 11-րդ բանակի շտաբի հրամանով 1-ին հեծյալ գունդը մարտի 29-ին տեղափոխվեց Թրբլիսի:

Հայ ժողովուրդը իր հողում շերտերի ապաստում էր 1-ին հեծյալ գնդին, որն իր մարտական գործողություններով ընդհանուր ճանաչում էր գտել Անդրկովկասում:

Մայիսի 20-ի երևիդյան Դարաքիչիսայում հանգստանալուց հետո Դիլիշանի վրայով մայիսի 31—22-ին գունդը մտավ Երևան:

Գնդի զայտջան առթիվ օդանավակայանում տեղի ունեցավ շքերթ-հանդես: Երեքին ընդունեց Հայկական ՍՍԻ ժողկոմտվանի նախագահ և ռազմժողկոմ Ալ. Մյանսիկյանը: Երբրթից հետո գունդը տեղափոխվեց Աշտարակի շրջան՝ հանգստանալու համար: Սակայն շուտով դաշնակիների զանգեղուրյան խռովության հարկադրեց գնդին նորից կանգնել մարտական շարքերում:

Չանգեղուրում սկսված ավանալույթայի առթիվ գունդը սկսեց զատվորել ուժերը, նախապատրաստվեց հարձակման: 3-րդ էսկադրոնը (հրամանատարն էր Փիրոյանը) անցավ 60-րդ բրիգադի հրամանատարության կարգադրության ստակ և կատարեց հետախուզական ծառայություն՝ Երևան-Քաղցառնի շրջանում:

Հունիսի 21-ի երևիդյան 3-րդ էսկադրոնն անցավ Գարալագյուղ և ենթարկվեց 3-րդ հրաձգային գնդի հրամանատարությանը: Հունիսի 22-ին հեծյալ մի վաշտ հարձակվեց զաշնակների հեծյալ զորամասի վրա և փոխտուտի մասնակց ներսն Արիֆա գետի երկօրութայամբ: Հետապնդելով նահանգի ուլլիի բռնած թշնամուն, կարմիր հեծելազորիները նրանց քշեցին

1 Յե՛ա ԱԳԱԿԱ, փ. 2592, օտ. 1, n. 28, n. 7—10

մինչև Բաղարշայ՝ պատճառելով մեծ վնաս: Մարտերի ընթացքում թշնամուց զրավվեցին լեռնային մեկ թնդանոթ, դանազան սիստեմի 16 զնգացիր, 25 ձի, հրանոթներ և այլն:

Բաղարշայից էսկադրոնն անցավ Յալչի և միացավ զնդի հետ, որն այդ ժամանակ կանգնած էր Յալչի գյուղում:

Հունիսի 22-ին գունդը Աշտարակից անցավ Զահեղաբ՝ նախիջևանով: Նույն օրը գունդը վերամիավորելով ուժերը, Զամատուրի միջով կտրեց նահանջող թշնամու ճանապարհը և երկօրյա անբեղձատ մարտերից հետո, հաղթահարելով դժվարությունները, հետապնդեց Աղուլի և Վաղուղի լեռներով փախուստի դիմող թշնամուն և մտավ Մխիթան: Նահանջի ժամանակ թշնամու որոշ զինվորներ անցան կարմիրների կողմը: Հունիսի 25—26-ը գունդը Ցան-Քափա սարի ստորոտներում մարտերի մեջ մտավ գաշնակցական բանդաների հետ, որոնք ջուլյց էին ապլիս ուժեղ դիմադրություն, երբեմն էլ անցնում հարձակման:

Հունիսի 26-ի առավոտյան կարմիր հեծելազորների 1-ին էսկադրոնը, որի հրամանատարն էր Ալ. Փյանովը, կիսակայանի կողմից անակնկալ կերպով հարձակվեց Ուլ-Քափաչի փեշերում դիրք պահած գաշնակների վրա և հարկադրեց նրանց փախչել: Նահանջող թշնամուն աշակողմյան թևից հետապնդում էր 2-րդ էսկադրոնը, որի հրամանատարն էր Մեկիթ Աղամովը: 1-ին և 2-րդ էսկադրոնների համառոտ ուժերով, կարմիր հեծելազորների խիզախությունը վերջնականապես մեկի բերեց դաշնակ բանդաներին, որոնք մեծ կորուստներ տալով նահանջեցին՝ բռնելով Գորիս սանաղ ճանապարհը:

Հուլիսի 2-ին թշնամին խաշտառակ պարտություն կրելով, մտավ Գորիս: Կարմիր հեծելազորները հետապնդելով թշնամուն, նույն օրը նրան գուրս շարտեցին քաղաքից և զբավեցին Գորիսը: Փամբ 3-ին Գորիս մասն 20-րդ դիվիզիայի մարտիկները և առաջին հեծյալ կորպուսը:

Լուսաբացին գունդը ստացավ նոր մարտական առաջադրանք՝ զբավել Յալչի գյուղը և Տաթևը: Մարտական առաջադրանքը կատարվեց ժամանակին և հաջողությամբ: Հուլիսի 4-ին գունդը զբավեց Տաթև գյուղը և Տաթև քիթը: Դաշնակցական հեծյալ զորամասերը նահանջեցին: Մինչև օգոստոսի

Վեռում, ձախից՝ Գ. Գ. Սեյմով, Մ. Վ. Մալխաճով, ներքևում, ձախից՝ Մ. Գ. Վելիկանով, Ա. Բ. Տադրսկի:

8-ր Գորիսի շրջանում մնալուց հետո գտնվող շարժվեց զեպի իր նախկին կանգնուման վայրը՝ Աշտարակ:

Օգոստոսի 26-ին 1-ին հեծյալ գտնվող հաստվ Գարաբար գյուղը, որտեղ գինվորներին ողջունելու էր եկել Հայկական ՍՍԻ ռազմազորում Ալ. Մյանսիկյանը: Այստեղ էլ հենց Ալ. Մյանսիկյանը զեպի հրամանատարությունն ու մարտիկներին հայանեց, որ գտնվող պարզեցանքով է սկսվում զորշի շրանշանով:

Աշտարակի շրջանում հանգստանալիս, զեպի մարտիկները ակախի մասնակցություն ստեղծան շրջանում ծավալվող անտեսական աշխատանքներին: Այսպես, օրինակ, 2-րդ Լսկադրոնը սեպտեմբերի 7-ին օչնեց Ռեհնկուլ՝ գյուղացիներին խոտհնձի կամպանիան ավարտելու համար:

Բարձր զնահատելով 1-ին հեծյալ զեպի ղեկը Հայաստանում և Վրաստանում Սովետական իշխանության ամրապնդման գործում, 1927 թվականին զեպի հրամանատար Լ. Բաղրամյանը զբեղ է. «...նորհրդային իշխանության հենց տուչին օրից բանվորա-գյուղացիական կարմիր Բանակի միասնական բնանիքի կազմի մեջ, զեպի փայլուն մարտական գործողությունը 1921 թվականին 11-րդ բանակի գործառնքի կազմում, մենչեկյան Վրաստանի և Զանգեզուրի լեռներում ապստամբած դաշնակների դեմ՝ մի անգամ ևս հաստատեցին նրա նվիրվածությունը բանվորների ու գյուղացիների իշխանությանը¹, զեպի վնասերան հրամանատարների թվում էին Նվանդուլյանը, Մուսայելյանը, Յիթայելյանը, Մելյանը և Մազարյանը:

Քաղաքացիական կռիվների ընթացքում աչքի ընկավ նաև հայկական 1-ին թևն մարտկոցը, որը կազմակերպվել էր զեռու 1918 թվականին:

1918 թ. օգոստոսի 15-ին 1-ին թևն մարտկոցը մտավ Հայկական 1-ին Առանձին հրետանային դիվիզիայի կազմի մեջ, որը վերանվանվեց 5-րդ թևն մարտկոցի²:

Հայաստանում Սովետական իշխանությունը հաստատվելու

¹ ЦГАККА, ф. 2392, оп. 1, л. 20, а. 11—13.

² Տե՛ս նույն տեղը, թ. 15:

պահին այդ մարտկոցը, որի առաջին հրամանատարն էր Կլավը, գասավորվեց Շարոտը—Նախիջևանի ուղղութիւնը:

Քաղաքացիական կռիւլների սկզբից մինչև սպրիւի 2-ր մարտկոցը հավատարիմ կերպով ծառայեց Հայաստանի բան-վորա-գլուղացիական իշխանութիւնը, կստիվորեն մասնակցեց բազմաթիւ մարտերի և հանդես բերեց խիղճալիության վառ օրինակ, որի համար և արժանացավ Հայկական ՍՍԻՔ ԵԿարմիր դրոշի» շքանշանի, Իրանի ռազմական գործողութիւններով աչքի ընկան նաև առաջին հակաբնական բրիգադի հրամանատարութեան տակ գործող հետևյալ զորամասերը՝ 2-րդ հեծյալ գունդը, 4-րդ հեծյալ գունդը, 2-րդ թէթն մարտկոցը (հրամանատար՝ Սակիկիար):

Քաղաքացիական կռիւլների ժամանակ դաշնակցական բանզանների դեմ տարվող հերոսամարտերով մեծ է ն. Ս. Յա-նիջևանու անվան կոմունիստական ջոկատի ծառայութիւնը, որի կազմում հերոսաբար կռվեց ն. Չարենցը: Քաղաքացիական կռիւլների ժամանակ խոշոր ծառայութիւն մատուցեց ազրբեջանական աշխատավորներից կազմված պարտիզանական ջոկատը՝ Արաս Կուլի-Բեկ Շաղլինսկու ղեկավարութիւնով: Այդ ջոկատը սկզբից փոքրաթիւ էր, սակայն հետզհետե մեծացավ՝ առանալով ԵԿարմիր Տարբը և առեւել:

Երբ Նախիջևանը հռահվեց սովետական, ԵԿարմիր Տարբը Արաս Կուլիի ղեկավարութիւնով գտնվում էր այնտեղ: Այդ օրերին դաշնակիների ձեռքի տակ էր ամբողջ Շարոտը:

ԵԿարմիր Տարբը» 178-րդ ռուսական զեդր հետ միասին ակտիւ մասնակցեց Նախիջևանից մինչև Սաղաթակի տակ անդի ունեցած մարտերին, կռվեց թէ՛ մուսալաթական զինված բանզանների և թէ՛ դաշնակցական խմբաբաժանների դեմ:

1921 թ. սկզբներին Արաս Կուլի-Բեկը Սաղաթակում Հայաստանի կառավարութիւնից և գործող հրամանատարութիւնը ներք ստացավ մի հեռագիր, որով խնդրվում էր ցույց տալ օգնութիւն, դուրս գալ ջոկատներով և կռվել Դարալազլայի կողմից հարձակվող դաշնակցական զորամասերի դեմ:

Արաս Կուլիի խմբում կռվում էին ժողովրդային 400 հոգի: Մեծացնելով իր խումբը, վերջինի Սաղաթակից շարժվեց դեպի Բարբի գլուղը և հարձակվեց Նոզհէի ավազակային

խմբի վրա, գրավեց Չամուտ, Քյոմսուր գյուղերը և ամրացավ Չալազաղ կողմած սարում:

1921 թ. սպրիլին ԵԿարմիր Տարբը» գրավեց Տանձիկ գլուղը, որտեղ միացավ ռուսական 186-րդ զեդր հետ և կանգ առավ Արփայում: Այդ ժամանակ 3-րդ հայկական գունդը հարձակման անցավ Բնդի և Այնաձորի ուղղութիւնը՝ առաջ շարժվող թշնամու վրա: Այստեղ Նոզհէի և Յապոնի բանզանների միացել էր հնկոյի ջոկատը: Այնուհետև գունդը օգնութեան գնաց հայկական 3-րդ զեդրին և միասին գրավեցին Բինդը և Այնաձորը:

Ապրիլին ռուսական 286-րդ զեդր հետ միասին ԵԿարմիր Տարբը» մտավ Քեշիշքերեղ, այնուհետև հայկական 3-րդ զեդր հետ միասին գրավեց Գնդեվազ և Փաշալու գյուղերը: Ապրիլի վերջերին հայկական 3-րդ գունդը ամրացավ Գնդեվազում, իսկ ԵԿարմիր Տարբը» անցավ Նախիջևան:

ԵԿարմիր Տարբը» ակտիւ մասնակցութիւն ունեցավ նաև Զանգեզուրի կռիւլներին:

Զանգեզուրում ամրացած դաշնակցական բանակը 1921 թ. մայիսին գրավեց Դարալազլայը և ստանգամո՞ւ արեց այնտեղ զեդր ընկած հայկական 3-րդ զեդրի կարմիրբանակայիններից շատերին: Կերովիւնուից ազատված մարտիկները անցան Նորաշեն:

ԵԿարմիր Տարբը» ծավալելով հարձակողական մարտեր, մայիսին ռուսական զորամասերի հետ միասին ազատագրեց մի շարք գլուղեր:

1921 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին ԵԿարմիր Տարբը» գրավեց Կարճեան գլուղը և ամրացավ մոտակա սարերում: Այնուհետև մասնակցեց նաև Մեղրիի ազատագրման համար մղված մարտերին:

Հայկական ՍՍԻՔ Ռեկոմի 1921 թվականի սպրիլի 25-ի № 11 հրամանով քաղաքացիական կռիւլներին ակտիւ մասնակցութիւն ունենալու համար ԵԿարմիր Տարբը» պարգևատրվեց Հայկական ՍՍԻՔ ԵԿարմիր դրոշի» շքանշանով: Նույն

ժամանակ «Կարմիր դրոշ» շքանշանով պարգևատրվեցին Արստ Կուլին, Մամեդովը, Իրբաջի՛ Բահ՛խովը և ուրիշներ¹։

Դաշնակիների փետրվարյան և Զանգեզուրի ավանտյուրաները շահախելուց հետո, «Կարմիր Տարրը» մնաց որպէս սահմանապահ զորամաս 1921 թվականի եռլեմբերին նրանում ծառայող մեծահասակ զինվորները զորացրվեցին, իսկ մնացած մասը մտավ Կարմիր Բանակի շարքերը։

Արստ Կուլի-Բեկ Շաղիխեկին մինչև 1930 թվականը զեկավար աշխատանք կատարեց Վիդիի շրջանում, նա սպանվեց բանգիտական շայկանի կողմից²։

4. ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԻ ՓՅՏՐՎԱՐՅԱՆ ԵՎ ՂԱՆԳՆՁՈՒՐԻ ԿՈՆՏՐԱԿՏԱՆՈՒՄԻՆ ԱՎԱՆՏՈՒՐԱՅԻ ԶԱՆԶԱՆՈՒՄԸ (1921 ԹՎԱԿԱՆԻ ՓՅՏՐՎԱՐ — ՀՈՒՍԻՍ)

Սովետական իշխանության հաստատումը և ամբարշնդումը Հայաստանում է՛լ ավելի կատաղեցրեց հայ ժողովրդի ներքին և արտաքին թշնամիներին։

Ահա թե ինչու տապալված, բայց վերջնականապես զևալախախտված թշնամիները՝ դաշնակները, կուլակները, հոգեվորականները և զանազան այլ ունակներն ստորեր 1920 թ. դեկտեմբերից սկսած պատրաստեցին կոնտրոստուլուցիոն դավադրություններ Սովետական իշխանության դեմ։ Անդրիվկասի կոնտրոստուլուցիոն ուժերը, օտարերկրյա իմպերիալիստների աջակցությամբ ու հրդեհմամբ, միավորվեցին՝ Հայաստանի կառավարության և երիտասարդ Կարմիր Բանակի դեմ պայքարելու համար։

Դաշնակ թուխթուխները հույս ունեին, որ իրենց կհաջողվի կրկին վերադառնալ իշխանության գլուխ, սակայն նրանք շարաշար սխալվեցին։ Դաշնակները՝ հայ ժողովրդի աչք հրդվյալ թշնամիները, արժանանալով աշխատավորների արհամարհանքին ու ատելությունը, խայտառակ կեբովով պարավելին և երկրից դուրս վճռովեցին։

¹ Տե՛ս ՍՄԿԳ Գեներալմեյնի կէջ Մարտիգժ-լինիեդի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արիելի, ֆ. 33, գ. 1033, ք. 1—13։

² Տե՛ս «Կոմունիստ», 1937 թ., № 246։

Այսպիսով, բաղարացիական կոիվները դաշնակցական ավանտյուրիստների կողմից՝ հին կարգերի վերականգնման մի անհաջող փորձ էին։

Հայաստանում քաղաքացիական կոիվները հանդիսացան դատակարգային պայքարի ամենատուր և կը, կըր մի շարք անուսական, քաղաքական բարուոմներ ու մարտեր՝ կըկընվելով ու կուտակվելով, ընդլայնվելով ու սրվելով փոխարկվեցին մի դատակարգի զինված պայքարի՝ ընդդեմ մյուս դատակարգի։

«Անդրումը կապիտալիզմից կոմունիզմին,— դրոս է Վ. Ի. Լենինը,— մի ամբողջ պատմական դարաշրջան է, Քանի այն չի ավարտվել, շահագործողներին մեք անխուսափելիորեն մնում է ուստավրացիալի հույսը, իսկ այդ հույսը ուստավրացիալի փորձերի է վերածվում։ Եվ առային լուրք պարտուխլունից հետո՝ տաղավաճած շահագործողները, որոնք իրենց տաղավաճը չէին սպասում, որան չէին հավատում, մտքով անզամ այդ չէին անցկացնում, տասնապատկված եռանդով, կատաղի կըրով, հարլուրապատիկ ուժեղացած ատելությամբ եկավում են դեպի մարտի և նեւովում հանուն իրված սղտալտիք վերադարձման, հանուն իրենց ընտանիքների, որոնց այնքան քաղցր էին սպլում, և որոնց այժմ «ուսմիկ խուսանք» դատապարտում է քաշքայման ու թվլուտուխյան (կամ «հաստարկաջ աշխատանքի...»)»¹։

Հայաստանում անջման շրջանում դատակարգային պայքարի անխուսափելի սրման օրինակ հանդիսացան դաշնակների կայմակեբացած 1921 թվականի փետրվարյան և Զանգեզուրի ավանտյուրաները։

Զնայած Հայաստանում հաստատվել էր պրոլետարիատի զիկտատուրա, սակայն շահագործող դատակարգերն ու տարրերը հիմնովին չէին վերացվել, երկրի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին դրուխլունը զեռես ամուր չէր։

Նախ՝ Հայաստանի կոնտրիկան իխտ քալքայված էր, արտադրողական ուժերի մակարդակը շատ ցածր էր, ընակուխյան ճնշող մասը գտնվում էր անասական կարիքի մեք,

¹ Վ. Ի. Լենինը, նըկեր, հ. 28, էջ 310։

զգացվում էր պարենային ապրանքների և բժշկական օգնության սուր կարիք:

Բայցի այդ, Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և ամբողջ դավառը գտնվում էր թուրքական օկուպանտների ձեռքում, որոնք շահենված խոշոր վնաս պատճառեցին ժողովրդին: Թուրքական օկուպանտները կորցնելով իրենց մարդկային խիզճն ու պատիվը, անխնա կերպով սրի ծաշեցին խաղաղ բնակչությանը, թալանեցին գյուղերը, բնակչության զգալի մասին հարկադրաբար տարան Թուրքիայի խորքերը՝ տաժանակիր աշխատանքի:

Կենտրոնական դինվորները ինչևր միայն չկատարեցին Ալեքսանդրապոլում: Նրանք բազմաթիվ կրանաց ու աղբիկների բռնաբարեցին, շատերին էլ ուղարկեցին Թուրքիա, Ֆեռադներին՝ օրպես նվեր: Այդ օրըսլի վիճակը Ալեքսանդրապոլում շարունակվեց մինչև 1921 թ. ապրիլի վերջը: 1921 թ. ապրիլի 23-ին 11-րդ Կարմիր Բանակի զորամասերը (Վեյկիանովի հրամանատարությամբ), ընդամենը աշխատավորների խնդրանքին, մտան Ալեքսանդրապոլ և թուրքական զավթիչներին զառսագրեցին քաղաքն ու ամբողջ դավառը:

Սովետական Հայաստանի զբոսայգու բարգաւաջման նախնական օրերը, որ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը բացահայտ թշնամական քաղաքականություն էր վարում հայ ժողովրդի նկատմամբ, Մենշևիկյան բանակները օկուպացրել էին Լոռույի «Չեղդը գտնին» և կրթի երկաթուղային կայքը Սովետական Ռուսաստանի հետ, զբաղեցրել իսկ ղրխավորյալ կերպով խափանելով ՌՄՖՍՄ-ից ու Արդրբյուրից Երկաթուղիններով նյութական միջոցների փոխադրումը դեպի Հայաստան: Ահա այն ղովարություններն էլ աշխատեցին օրագործել Անտանտի անբույրությունները:

1921 թվականի հունվարին անգլո-ամերիկյան և ֆրանսիական իմպերիալիստների ակտիվ միջամտությամբ ու զորամեր հայ ժողովրդի թշնամիներ Քիֆիսում, մենշևիկյան կառավարության օժանդակությամբ, մշակեցին Հայաստանում սովետական իշխանության ասպայաման պլանը:

«Քիֆիսում կազմակերպվեցին,— ասում է Գ. Կ. Օրբնիկիձեն,— Հայաստանի, Արդրբյուրի, Լեռնական անպար-

իկաների և այլ «փրկության կոմիտեներ» զա Կովկասում Սովետական իշխանության դեմ ասպատամբություն բարձրացնելու մի պլան էր¹»:

Օտարերկրյա իմպերիալիստական խոշոր պետությունները բոլոր միջոցներով աջակցում էին Անգլիովկասի կոնտրակոլուցիոն պարտիաներին՝ Արդրբյուրում և Հայաստանում վերականգնելու բուրժուական կարգերը:

Սովետական իշխանության դեմ կազմակերպված դավադրությունները նախապատրաստվում էին մենշևիկների ակտիվ միջամտությամբ, օգնան ավալաներ ենթադրելու,— գրում էր Ս. Մ. Կիրովը,— որ Արդրբյուրի մտապառտական ելույթը Գյանջայում, մանրագին կերպով նախապատրաստվել է հենց Քիֆիսում: Մինչև այժմ այնպեզ են մնում Գոնի, Կուրանի, Թերեբի նախկին իշխանությունների ներկայացուցիչները²:

Այսպես կոչված Հայաստանի «Փրկության կոմիտեն» անբո կապերի մեջ էր օտարերկրյա իմպերիալիստների հետ Այդ ակտիվ 1921 թվականի սկզբներին անգլիական «Քայմ» թերթը որոշակի կերպով հայտարարեց, որ դաշնակները վճռել են բոլոր միջոցներով շարունակել կրկն բուշևիզմի դեմ: Թայց միայն նրանք չեն կարող հաղթանակի հասնել, ուստի պետք է օգնել նրանց բուշևիկներից ապստազրվելու գործում³:

Անտանտի պետությունները բոլոր միջոցները գործադրեցին, որպեսզի Անգլիովկասը պաշտպան գարձեն Սովետական Ռուսաստանի դեմ:

Անգլո-ֆրանս-ամերիկյան իմպերիալիստները, տեսնելով Սովետական Ռուսաստանի ուղղմա-քաղաքական միջնաբեր նվաճումը, նրա միջազգային հեղինակության բարձրացումը, այս անգամ ոչ միայն փորձեցին անհասական-դիֆանսիվ-ական բրկադայի միջոցով «հնազանդեցնել» Սովետների, այլև շարունակեցին օգնել Սովետական իշխանության բոլոր

¹ Գ. Կ. Օրբնիկի ի ձև, Ընտրի հոդվածներ և նախը, էջ 40:

² С. М. Киров, Статьи и речи, т. 1, 1936, стр. 265.

³ «Бюллетень НКВД РСФСР, № 66, 23 февр 1921 г., стр. 30-31 (միջերևույթ բոս Ա. Լակոյանի «Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թվականին» աշխատության)»:

անսակի թշնամիներին, սաղապիս խորհուրդներին սպիտակ-
զմարդեական էլենմաններին, կուպեներին, բուրժուա-նա-
զինանիտական պարտիաներին, հոգեորական տարրերին,
բուրժուական ուղղաներին, սկյաներին և այլն՝ Սովետական
իշխանության գեմ պայքարելու համար:

Անդրկովկասում Սովետական իշխանությունը տապալե-
լու համար պահանջները շարժառիթունն ընտելական Քուր-
թիան ու խանական Պարսկաստանը: Քուրթական կառավա-
րությունը հուսադրում էր զանազանական պարագլուխներին,
որ կիրականացնի Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը և նրանց
կօչնի բուլեիներին գեմ մղած պայքարելու:

Սովետական իշխանության գեմ ստոր դավեր սարքեցին
Ջանգեղուրում հաստատված զաշնակները, որոնք ամուր կա-
պելի մեջ դանվելով պարսկական ֆեոդալների և այլ անակ-
ցին տարրերի հետ, նրանք սգնությունը նախապատարաստե-
ցին և իրականացրին կոնտրակտիցիոն խռովությունները:

Այս բոլորը չէին կարող չանհանգստացնել Հայաստանի
Կոմունիստական պարտիային և Ռեկոմի:

Ընայած նրան, որ 24(ր)Պ Կենտկոմը և Հայկական ՍՍԻ
Ռեկոմը թույլ տվեցին որոշ սխալներ ու սնուցություն, այնուամենայնիվ, 1920 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1921
թվականի հունվարը ձեռնարկեցին և իրականացրին պետա-
կան-քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք
միջոցառումներ:

Պետականացվեցին ֆաբրիկաներն ու գործարանները,
աղաչանացվեց հողը, երկրի ընդերքը, ջրերը և այլն: Ռշխա-
զեց հին պետական ապարատը և ստեղծվեց նոր, սովետական
ապարատ: Կարճ ժամանակահատվածում Հայաստանում ըս-
տեղծվեցին զավառային, շրջանային, տեղական և սեպուր-
լիկական օրգաններ, Հայաստանի Կարմիր Բանակ և այլն:

Այդ կարևոր խնդիրները կենսազործելու գործում Հա-
յաստանին օգնելու համար 1920—1921 թվականներին
ՌԿ(Բ)Պ Կենտկոմը Հայաստան գործուղեց մարտերում կոխ-
ված պարտիական-սովետական և զինվորական աշխատող-
ների, Գրանց թվում Հայաստան եկան Կոմունիստական պար-

տիայի անանավոր զործիչներ Ալ. Մյասնիկյանը, Գ. Աթար-
բեկյանը և ուրիշները:

Այդ շրջանում 24(բ)Պ Կենտկոմի և Ռեկոմի առաջնահերթ
ու հիմնական խնդիրներից էր՝ Սովետական իշխանության թրջ-
նամիների զիմաքությունը ու պայքարի ճնշումը, պրոլետա-
րիատի դիկտատուրայի ամրապնդումը, պետական ապարատի
մաքումը թշնամի տարրերից, որոնք խցիկել էին պարտիա-
կան-պետական օրգանները և զրազվում էին զնասարաբու-
թյամբ, մասնակցում կոնտրակտիցիոն ակտիերի նախապատ-
րաստմանը:

Այդ կոնտրակտիցիոն տարրերի ջախջախման գործում
մեծ էր փորձված չեկկոս Գ. Աթարբեկյանի ժառայությունը,
որը մինչև Հայաստան գալը արդեն ճանաչված պետական-
պարտիական խոշոր գործիչ էր:

Հայ ժողովրդի առաջ կանգնած տնտեսական և քաղա-
քական կարևոր խնդիրների կենսագործման համար մեծ նշա-
նակություն ունեցավ Սովետական Ռուսաստանի փորձը:

Ռուսպարտիայի տնտեսական քայքայվածությունը, պա-
րենային ճգնաժամը և սովյե հաղթահարելու, Կարմիր Բանակի
կարիքները հեղալու համար անհրաժեշտ էր կիրառել սուղմա-
կան կոմունիզմի քաղաքականությունը նաև Հայկական
ՍՍԻ-ում:

Պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատման և ամրա-
պնդման հիմնական կարևոր պայմաններից մեկը բանվոր
դասակարգի և դուրաջիության ամուր դաշինքն էր, ստանց
որի աներևակայելի էր Սովետական իշխանության գոյություն-
ը, սոցիալիզմի հաղթանակը:

Տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում բանվոր դա-
սակարգի և դուրաջիության ուսղմա-քաղաքական զաշինքը
խիստ անհրաժեշտ էր ինչպես դասակարգային թշնամիներին,
և ուղիակն և արտաքին ուժերի գեմ հաղթանակը ապահովելու
համար:

Բանվոր դասակարգի և դուրաջիության միջև ամուր դա-
շինք ստեղծելու առաջին հիմնական ձևը, ինչպես սովորեցնում
է Վ. Ի. Լենինը, հանդիսանում էր սուղմական դաշինքը, որը
անհնարին էր ստանց տնտեսական դաշինքով ամրապնդելու:

«Մագմական դաշինքը» — գրում է Վ. Ի. Լենինը, — չի կարող գոյություն ունենալ առանց տնտեսական դաշինքի: 24¹ որ մենք միայն օգտվ չենք ապրում. մեր դաշինքը դուրս դաշինքների հետ ոչ մի կերպ չէր կարող երկար ժամանակ դիմադրել առանց տնտեսական հիմքի, որը մեր հաղթանակի մասին էր բորժուազիայի դեմ մղած պատերազմում: Մագմական կոմունիզմի քաղաքականությունը մեզ հարկադրեցին պատերազմը, Սովետական իշխանության ներքին և արտաքին թշնամիները: Այն միակ ճիշտ քաղաքականությունն էր տրվելու ժամանակահատվածում և համապատասխանում էր երկրի լայն ժամանակաշրջանում և համապատասխանում էր երկրի ռեալ վիճակին: Ահա մեկ ինչու. Կոմունիստական պարտիան Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ մշակեց այդ քաղաքականությունը, որի իրականացման շնորհիվ առաջվից Ռուսաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը ներքին թշնամիների և օտարերկրյա ինտերվենտների դեմ (1918 — 1920 թվականներին):

Հետևելով Սովետական Ռուսաստանի օրինակին և նշելով Հայաստանում Սովետական իշխանության զարգացման ու ամրապնդման առանձնահատուկ շահերից, ՀԿ(Բ)Պ կենտկոմն ու կառավարությունը Հայաստանում ևս կիրառեցին ազգական կոմունիզմի քաղաքականությունը՝ մտադրել պարենմասնարում:

1920 թվականի ղեկավարներից Հայաստանի Ռեկոմը իր հսկողության տակ վերցրեց տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող ձեռնարկությունները, օգտագործելով դրանք պետության և բանակի կարիքների համար:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան, Ռեկոմը պրոֆմիտիբենական, կոմերիտական կազմակերպությունները ազգական կոմունիզմի քաղաքականությունից իրականացման ճանապարհին հաղթահարեցին դասակարգային թշնամիների ուժեղ դիմադրությունը, որը չափով ապահովելով Կարմիր Բանակի և պետության պահանջները, Պարենմասնարման քաղաքականության կենսագործումը նպաստեց այն բանին, որ Հայաստանում ևս առաջովից հաղթանակը դաշնակառավարությանն էր դնում:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հ. 32, էջ 628.

Որոնք էին այն ուժերը, որոնց միջոցով և աշակցությամբ դաշնակներին հաջողվեց իրականացնել փոփոխության և Զանգեզուրի ավանդության:

Գրանք, նախ և առաջ, դաշնակցության պարտիայի անգամներն էին, խմբապետները, սրանց հարող բանդիտական շալկաները, գյուղի կուլակային տարրերը, հոգևորականները և Սովետական իշխանության մյուս թշնամիները:

Գաշնակների առաջին վիճված ելույթը սպվեց այնպիսի ժամանակ, երբ Սովետական Հայաստանը ապրում էր տնտեսական ծանր ժամանակաշրջան: Կարմիր Բանակը դանձում էր իր կազմակերպական շրջանում, զեռու թույլ էր ու անկազմակերպ, կարիք էր զգում զենքի, ազգական հանդերձանքի ու հագուստեղենի: Այդ բոլորի հետ միասին Հայաստանի տարրեր շրջաններում զեռու վիճում էին դասակարգային թշնամիները, երկրի տերիտորիայի զգալի մասը գտնվում էր քեմալական թուրքիայի և մենչևիկյան Վրաստանի ձեռքում, որտեղից նույնպես մեծ վտանգ էր սպասվում Սովետական Հայաստանին:

1921 թ. հունվար-փետրվարին ավելի նկատելի դարձան դաշնակների կապերը քեմալական ներխուժումների, սլավոնական սեակցիոն տարրերի ու մենչևիկյան կառավարության պարզուրույնների հետ:

Քուրբան 1921 թ. սկզբներին զգալի թվով զորամասեր կենտրոնացրեց Ալեքսանդրապոլում և Բախումում: Դա նույնպես զենքից դաշնակցական ճիվաղներին՝ Սովետական իշխանության դեմ իրենց ավանդուրիտական զործողությունն սկսելու համար:

Այդ առթիվ հայկական Կարմիր Բանակի շտաբը 1921 թ. հունվարի 2-ին 11-րդ բանակի հրամանատարությանը տված հեռագրում հայտնում էր. «...որ Ալեքսանդրապոլում թուրքերը կենտրոնացրել են մեծ քանակությամբ զենվորերը»:

1921 թ. հունվարի 6-ին տուճակյան զորքերի հրամանատարության շտաբը տեղափոխվում է Կարս: Այդ ժամանակ

¹ ЦГА Г. А. ф. 28845, 001. 2. Ը. 24.

Քուրբիան Բաթումից մեծ քանակությամբ սաղմական ուժեր է նետում դեպի Կարս և Ալեքսանդրապոլ:

Կարմիր Քանակի զանգվածային խմբի շտաբի հետախույզական ավյաններից երևում է, որ մինչև փետրվարի 1-ը Բաթումից մեծ թվով թուրքական զորամասեր էին տեղափոխվել Վազոտախ և տեղավորվել Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի միջև, Կլավախում:

Քուրբիան զորամասերի մի մասը տեքացայ Ալեքսանդրապոլից 10 կիլոմետր հեռու՝ Օրթաքիլիսա բնակավայրում, Հեռեակի զորամասերը, թվով 1500 հոգի, գտնվում էին Քուրբում և Ղենախոռանի գյուղերում, իսկ Ալեքսանդրապոլում փառալու և Ղենախոռանի գյուղերում, 400 հեծյալ և 5 թնդանոթ, սեղավորվեցին 500 հետևակի, 400 հեծյալ և 5 թնդանոթ, Քուրբիան Կարսից Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց նաև սակա վայրուստ՝:

1921 թվականի հունվար-փետրվարին Չարաքիլիսայի Քուրբական միտան սակայանների միջոցով տեղի բնակչության մեջ սկսեց ծավալել հակասովետական ագիտացիա, հասկացանք սկսեց զլուղիտու, որտեղ բնակվում էին Պարբեջանցիները պես այն գյուղերում, որտեղ բնակվում էին Պարբեջանցիները փետրվարի 2-ին Քուրբական զորամասերը Եսհթախում սպարաթափում էին նախիջևնյա զրավելու համար: Այդ նպատակով Քուրբական հրամանատարությունը շտապ կերպով այնտեղ ուղարկեց նոր զորամասեր Գաշնակցական խմբապետերը մեծ հույս ունեին, որ Պարսկաստանը կօժանխմբապետերը մեծ հույս ունեին, որ Պարսկաստանը կօժանխույզական իրենց: Նույն օրերին Քավրիզում, Բակալու-Հաջի Ֆուսայի Սարաֆի նախադասությամբ հրավիրվեց մի ժողով, որտեղ ժամանակգում էին բուլեղիմի թյնամիրները՝ Քավրիզի շրջանի վաճառականները, բեկերը, խանները Ժողովը, որին մասնակցական հայկական հողերահանության պետը՝ նախկին Կարսի Ներսեսը, քննության առավ Հայաստանում Մովսեսական իշխանության գծով պայքարելու հարցը: Նույն ժողովում քննարկվեց որոշում, որի մեջ առկա էր. «Շաշվառման ենթարկել հարցի տեքուչ պաշարները, հավաքել զորամասյան խոշոր զույգը ու հանձնել կառավարությանը և երկ հանկարծակի կտրված կտրվել բուլեղիկների հետ, այդ բոլոր միջոցները հասկացնել

երանց դեմ կովող ումերին՝: Ժողովը պարտավորեցնում էր սուղարկան զույգի պատկանող անձանց՝ մտրվելագրայի ենթարկել իրենց ունեցած պարենը, մթերքը, հագուստեղեք և կարիքի զնպքում հասկացնել զաշնակներին:

Ժողովում ներսևս նախնակապար իր հերթին հայտարարեց, որ «...հոգևորականության կողմից նույնպես ցույց կարվի խոշոր օգնություն...» բոլոր նրանց, ովքեր կցանկանան կալել բուլեղիկների դեմ՝:

1921 թվականի փետրվարին Քուրբական մի կայազոր սեղավորվեց Ալեքսանդրապոլում: Քննական սակայանները տեղական բնակչության հետ վարվում էին այնպես, ինչպես «վայել» է օկուպանտներին: Նրանք թաքանում էին գյուղերն ու կայարաններին մոտիկ բնակավայրերը, բնակիչներին հաճախելի դուրս էին բերում բնակավայրերից ու զաղանաբար սպանում: Ասկայանները լիտորեն էին վերաբերվում կանանց ու աղջիկներին նկատմամբ:

Նույն թվի փետրվարին Քուրբիան մեծ թվով զինվորներ կենտրոնացրեց Ալիշար ավանում, հին Բալազանում, Մաքուսում և Եսհթախում: Քուրբական զինված ուժերի հրամանատարությունը կառավարությունից առաջադրանք ստացավ՝ զբաղել նախիջևնի երկրամասը և Քուլլ շաալ, որպեսզի Կարմիր Բանակի զորամասերը ամրանան «Չիլդը զուտու» և նախիջևնի զախտում:

Այդ կապակցությամբ Քուրբական սպա Վեյսալ Քեյը Եսհթախում իր մասնավոր խուսակցության ժամանակ հայտնեց, որ Քուրբական զինված ուժերի կենտրոնացումը հետազննող է հեռակալ նպատակը՝ հայկական բանակին թույլ շաալ խախտել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և գրավել «Չիլդը զուտու»:

Այն հարցին, թի ինչքան ժամանակով է մնալու Քուրբական բանակը Ալեքսանդրապոլում և նախիջևնի նահանգում, Վեյսալ Քեյը պատասխանեց. «Այդ հարցը պետք է վճռի

¹ ԱԳԱԿԱ, ֆ. 25845, օտ. 2, ձ. 24.

¹ ԱԳԱԿԱ, ֆ. 25845, օտ. 2, ձ. 45, խ. 88.

² Տե՛ս նույն տեղը.

³ Տե՛ս նույն տեղը.

մտակովյան կոնֆերանսը, մինչև նրա որոշումը մենք պատե-
ղից շնք դնան¹:

1921 թ. սկզբներին Անգլիայի կողմից ուղարկված պատ-
վիրակության և Քուրբակյան հրամանատարության ներկայա-
ցուցիչների միջև կոտանդոնպուլում բանակցություններ էին
գնում պայմանագրի կնքելու համար: Անգլիական պատվիրա-
կությունը, Քուրբակյան խոստանալով ճրկիրը պատել նրկա-
փողային ցանցով և ֆարրիկաներով, բոլոր միջոցները ձեռ-
նարկեց, որպեսզի կարողանա Քեմալի փաշայի նման զաշնա-
կից ունենալ, ստույգ էր վեշապ Բելլը: Բայց Անկարայի կա-
ռավարությունը Քեմալի փաշայի զլխավորությամբ, լավ ծա-
նոթ լինելով Անգլիայի վերաբերմունքին Պարսկաստանի և
Հնդկաստանի հանդեպ, մերժեց Անգլիային և Քուլլ շափեց, որ
պատվիրակությունը զեա Անկարա²:

Անգլիան փաստորեն ձգտում էր Միջին և Մերձավոր
Արևելքի երկրները զավթելու, իսկ արտաքուստ հանդես էր
գալիս ժողովուրդներին «ճովանալորներ» և «տնտեսական
օգնություն» ցույց տալու կեղծ կոչելով ախխտումներով:

Քուրբակյան կառավարությունը տեսնում էր, որ անգ-
լիական իմպերիալիզմը Քուլլ և հետանկաց ժողովուրդնե-
րին օգնություն» ցույց տալու քողի տակ թախախտում է նրան,
կողոպտում Պարսկաստանը, տանելով նրա ոսկին, հացը,
բրինձը, փոխարենը տալով փառս մթերքներ³:

1921 թ. փետրվարին Քուրբակյան և Պարսկաստանի միջև
կնքվեց զազանի պայմանագիրը Քուրբակյան, համաձայն այդ
պայմանագրի, պարսալիքովեց ճնշել Պարսկաստանում տեղի
սենեղոզ շարժումները, իսկ վերջինս պիտք է Քուրբակյան բա-
նակին անհատույց մատակարարեր պարեն և այլ արարանե-
ներ⁴:

Քուրբակյան ասիականները իրենց շարքերը նսր, Քուլլ ու
մերով համարելու համար, հրամանատարություն ցուցում
ներով, Արաքսի աջ ափին ընկած Նովուզլու և Դուլույակ գյու-

¹ ԱՊԱԿԱ, փ. 25845, օտ. 2, ձ. 45, խ. 86.

² ՏԿ՝ս նույն տեղը:

³ ՏԿ՝ս նույն տեղը, թ. 35.

⁴ ՏԿ՝ս նույն տեղը:

ղերում, փետրվարի 10-ին, 18—26 տարեկան հասակի երի-
տասարդների մտրիկուացիա հայապարեցին: Սակայն բըր-
գերը, Արզուլ Միջին զլխավորությամբ, հրամայեցին նե-
թարկվել այդ հրամանին: Այդ բանից հետո Քուրբակյան
հրամանատարությունը իր շտաբը Բզդիլից անդափոխեց
Արզաշ (Բզդիլի հարավ-արևելյան կողմը⁵ 5 միլստ հեռավոր-
ություն վրա): Փետրվարյան ավանալուրս նախապատրա-
տելու և այն սկսելու գործունե ակտիվ դեր խաղացին ՆոզեհՆ
ու Ռուբեն փաշան (Տեր-Մինասյան), որոնք զանվում էին
Տաթև գյուղում: Այնտեղ էր կենտրոնացել զաշնակների ուղ-
մական ուժերի մեծ մասը:

Նոբապետերի ՆոզեհՆ ու Ռուբեն փաշայի նախաձեռնու-
թյամբ Ջանգեղուրում 1921 թ. փետրվարի 9-ին զաշնակցու-
կան ուսուցիչ Գեղեճնի նախադաշնությամբ հրավիրվեց
զառաձեռնաթի նիստ, որտեղ քննարկվեց Հայաստանի Մովս-
սական իշխանության դեմ զավազրություն կազմակերպելու
հարցը:

Այդ օրերին Ջանգեղուրում հրավիրվեց զաշնակցական
զառաձեռնաթի 2-րդ համագումարը: Համագումար էին եկել
Ջանգեղուրի զավասի զաշնակցական աւրի ընկնող գործիչ-
ներն ու բոլոր աեակցիոն տարբեր, Համագումարի աաաշին
նիստում Ջանգեղուրի ուղմական միևիտար ՆոզեհՆ հանդես
կեավ մի ընդարձակ ճառով ո՞Ջանգեղուրի գրություն մաաին»,
որտեղ նա նեեզգափոխելով այն ժամանակվա սեալ վիճակը,
հայաաարեց, որ «...Կարմիր Բանակը միջոցներ է ձեռնար-
կում գրաովելու Ջանգեղուրը, ուսաթ մենք պետք է,— աաաց
նա,— անհապաղ մշակենք մեր վերաբերմաաքը զեալի Կար-
միր Բանակը և Մովսեսական իշխանությունը»⁶: ՆոզեհՆ բու-
սարձակ կերպով կոչ արեց՝ պատրաստվել և կռվի գորս զայ
11-րդ բանակի զեմ:

Համագումարի զատվիրակներից մեկը, ընդհատելով
ՆոզեհՆին, տեղից բաաաակաաեց. «Դեեիկիներ, Կուլլալը, Ճուգե-
նիլը և այլք, որոնք ունեն ճակալական բանակներ և Ան-
տանաթի կողմից ստանում էին խոշոր օգնություն, չկարողա-
ցան հաղթել Կարմիր Բանակին, մենք ինչպե՞ս կարող

⁵ ԱՊԱԿԱ, փ. 25845, օտ. 2, ձ. 45, խ. 22.

ենք հաղթելու Իմանալով այդ մտահին մենք շարժար և Զանգեզուրը դարձնենք ավանալուրալի բուլեա՛լ:

Իհարկե, Նժդեհի հրամանով «Հանդուգն» պատվիրակը տեղն ու տեղը ձերբակալվեց, իսկ զեկուցողը շարունակելով հասարակաց հայտարարեց՝ դուշմանները սերտ կառի մեջ են Քուրթիայի և Պարսկաստանի հետ, և որ վերջիններս վասնզ չեն հանդիսանում Զանգեզուրի համար, բնդհակառակը ցույց կտան օգնություն:

Համազումարը Նժդեհի սպանալիքի տակ որոշեց, «Շտապ կերպով մտիլդացիայի ենթարկել բոլոր եղած միջոցները, լարել սուները՝ կարմիր Բանակի դեմ կռվելու համար»¹:

Այսպիսով, փասանը վկայում են, որ դաշնակները Սովետական Հայաստանի դեմ կոնտրակուլտացիան կուլտիների իրենց պլանները մշակում էին օտարերկրյա իմպերիալիստական դեկադար շրջանների թելադրանքով, նրանց համաձայնաբյուր:

Պետր է տակ, որ Բեկումը Սովետական իշխանության հաստատման առաջին շրջանում թշնամիների կատամբը ցուցաբերեց որոշ անհոգություն, ճիշտ չդիտահատվով նրանց ուները: Միայն հունվարի սկզբներին ձեռնարկվեցին մի շարք կարևոր միջոցառումներ՝ երկրի ներքին օրդանների, պետական ու ուղղակի գործի ուժեղացման ուղղությամբ:

Հայաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատարությունը 1921 թ. հունվարի սկզբներին հաստիկ ասֆոլգրամով դիմեց Քաղս՝ 11-րդ բանակի շտաբին և խնդրեց, առանց ուշացնելու 180-րդ հրամեղ գունդը և 86-րդ բրիգադը ուղարկել Երևան՝ Հայաստանի զորքերի հրամանատարի արամադրության տակ:

1921 թ. փետրվարի սկզբներին սկսվեց Լոռվա աշխատավորների դիմում օպատամբությունը վրացական մենշեկիչան կառավարության դեմ: Ապատամբությունը հաջողությամբ ուվարտելու համար աշխատավորները դիմեցին 11-րդ Գարմիր Բանակի շտաբին և խնդրեցին նրա օգնությունը: 11-րդ բանակը արագ առաջացումով փետրվարի 13-ին մտավ Լոռու սահմանը և կռվի բռնվեց մենշեկիչան զորքի հետ: Լո-

Վերևում, ձախից՝ Ի. Սվիրիդով, Բ. Հարությունյան, ներքևում, ձախից՝ Վ. Պետրով, Ե. Սեմյոնով, Արամ Կուլի-րեկ Շաղիսիկ:

¹ ԱՂԱԿԱ, փ. 258:Ե, օտ. 2, ի. 4, ի. 72:

² Լոռվա տեղը:

ուս «Չեղոց դռտում» ծավալված անպատասխանը արագա-
բյանք ասարածվեց երկաթուղային գծի սուղրոթյանը բնկած
բոլոր գլուզերը, այնուհետև բնդրկեց վրացահան բնակչու-
թյանը:

Ապստամբները գրավեցին Եաճալի կայարանը, Ղարաթի-
խան (այժմ՝ Կիրովական), Եաճալին, Սիսիմազանը, Գոեղը,
Ալավերդին, Հաղպատը, Վառնակը և Ենդղը:

Եարունակելով առաջնադասումը, ապստամբները Լուսա
հովտում գրավեցին նոր Պեղրովկան (Սուլբիշև), Վորոնցով-
կան, Պրիվոլնոյեն և Ջալալօղլին (այժմ՝ Ստեփանավան):

Կարմիր Քանակի զորամասերի ճշման տակ մենչեկի-
յան զորքերը հեռացան այդ շրջաններից և դիմեցին փախուս-
տու Ապստամբներին հաջողվեց գրոհով վերցնել Եաճալի կա-
մուրքը: Մենչեկիյան բանակի սպային չհաջողվեց պայթեցնել
կամուրջը, թեպետ այն պայթեցնելու համար մենչեկիները
նախապատրաստվել էին վաղորդ, դնելով այնտեղ 24 ական՝
յուրաքանչյուրը 15 ֆունտանոց: Կամուրջը գրավվեց Ստե-
փանյանի և Հովսեփ Լալլանի ջանքերով¹:

Եաճալիի կամուրջը պայթեցումից փրկվեց Ա. Ստեփան-
յանի հերոսական աշխատանքի շնորհիվ: Ստեփանյանը երեք
ամիս շարունակ լինելով մենչեկիյան ջոկատում «բուժնա-
պան», հակոդոթյուն էր սահմանել կամուրջի վրա, միաժա-
մանակ կաղձակերուղական մեծ աշխատանք կատարել Լուսա
գլուղացիության մեջ: Հիշյալ ժամանակամիջոցում Ստեփան-
յանը մի քանի անգամ ենթարկվեց մահվան վտանգի, բայց
կամքի ուժը և մարտիկ անույցիտների բարձր գիտակ-
ցությունը նրան հնարավորություն տվեցին մինչև վերջ կա-
տարելու իր պարտքը: Նրան ոչ միայն հաջողվեց կամուրջը
փրկել պայթեցումից, այլև ապստամբ գլուղացիների հետ գի-
նաթափել ու զերի վերցնել մենչեկիյան զորքի Եաճալիի ամ-
բողջ ջոկատը: Այդ քաջատիկ ծառայության համար Ստեփան-
յանը Ռազմա-անույցիան խորհրդի կողմից պարգևատրվեց
ԽՍՀՄ-ի «Կարմիր դրոշի» շքանշանով, սպա ներկայացվեց
ՀՍՍՌ «Կարմիր դրոշի» շքանշանի պարգևատրման, նա ակ-
տիվ մասնակցություն ունեցավ Վրաստանում սովետական

¹ Տե՛ս ԱԳԱԿԱ, փ. 258-5, օր. 2, ձ. 45, ռ. 119:

կարգերի հաստատմանը և դաշնակիների փետրվարյան ավան-
տյուրայի ջախջախմանը... Քաղաքացիական կռիվները ա-
վարտվելուց հետո Սահեփանյանը Հայաստանում կատարեց մի
գարգ պատասխանատու աշխատանքները: Աշխատեց կռուվա
զավառում, ապա նրանում¹ իբրև ուսուցիչական կոմիտար, այ-
նուհետև նշանակվեց Հայաստանի ԽՍՀ Երկրաչին վարչության
պետի պաշտոնում²:

Ռազմա-վարչական աշխատանքը չափ հիմքերի վրա դնե-
լու և եռանդուն գործունեության համար Հայկական ՍՄԻ կա-
ռավարությանը նրան պարգևատրեց Եկրծաթի աստղը, ապա
«Աշխատանքային զրոյ» շքանշաններով:

Կռուվա «Զեղոց գոտում» ծագած ապստամբության օրի-
նակով ամբողջ արևելյան Վրաստանի արևիտորիայում³ մինչև
փետրվարի վերջը բռնկվեցին ռևոլյուցիան շարժումներ, որոնք
վերածվեցին զինված ապստամբության: Վրաց ժողովրդի
պայքարը 11-րդ բանակի ղեկավարումը 1921 թ. փետրվարի
25-ին պատկվեց իրականորտ օգնությանով:

Այսպիսով, դաշնակիները կորցրին նաև այս ուժեղ հենա-
բանը, որի հետ մեծ հույսեր էին կապել սովետական կարգերի
դեմ պայքարելու համար:

Դաշնակիների առաջին զինված կռույթը տեղի ունեցավ
հունվարի 22-ին, Բաշդյաանիում, սրբ մի քանի օրվա ընթաց-
քում լինվիզացյեց Կարմիր Բանակի մի փոքրիկ չոկտայի
կողմից, Սակայն թշնամուն կարմիրները չհնաապղե-
ցին մինչև վերջ, հենց զա էլ հնարավորություն տվեց դաշնակի-
ների փետրվարի 14-ին Բաշդյաանիի ուղղությամբ կենտ-
րոնացնել մեծ թվով հետևակ և հեծյալ զորամասեր: Բաշդյաա-
նիի, Ալադյապի ստորոտում և ներքու գյուղում դաշնակիները
հավաքելով 1000 հետևակային, 600 հեծյալ, 12 գնդացի,
խմբավորվելով Կիրովլուտ գյուղի մոտ, հարձակվեցին և
մինչև փետրվարի 16-ը գրավեցին այդ ուղղությամբ ընկած
մի շարք վայրեր: Թշնամին այնուհետև ուղղությամբ վերջերց
դեպի Քանաքեռ—Նրևան, ձգտելով դրանք գրավել նույն օրը,
սակայն այդ նրան չհաջողվեց:

¹ Տե՛ս «Չարմիր զինվոր», 1927 թ., № 84:

² Տե՛ս նույն տեղը:

Դաշնակիների իրենց առաջընթացի ժամանակ ուղեացնում
էին ամեն ինչ, թալանում գյուղերը, սպանում սկսակածների
մարդկանց: Սակայն Քանաքեռի ուղղությամբ դաշնակիները
հանդիպեցին հայկական զորամասերի ուժեղ դիմադրությանը:

Փետրվարի 17-ին Տալիսի կողմից գործող զորքի հրամանա-
տար Մուկաչանովը, Բարու, 11-րդ բանակի Թաղմա-ռևոլյու-
ցիան խորհրդին հզած հետադրում հայտնեց դաշնակիների կող-
մից սկսված ու ավելի խորացող խռովության մասին և խնդրեց
նրա օգնություներ: Այդ հրամանում ասվում էր նաև, որ Քուր-
բխան Արդահանի շրջանից Ալեքսանդրապոլ է ուղարկել շուրջ
2000 հոգի՝ դաշնակիներին օգնելու համար:

Փետրվարի կեսերին հայկական զինված ուժերը բաժան-
վեցին 2 մասի, որոնց մի մասը նահանջեց դեպի Ղամաղուտ—
Նորաշեն, իսկ մյուսը՝ Ելեռովկա—Գիրիջան ուղղությամբ:

Դաշնակցական զորքի մի մեծ խումբ, որը գործում էր
Նինեովկա—Գիրիջան գծի վրա, հրամանատարությունից ա-
ռաջարանք էր ստացել՝ թույլ չառլ Սովետական Ադրբեջանից
օգնության եկող 11-րդ բանակի զորամասերին ամրանալու
այդ ուղղությամբ:

Փետրվարի 16-ին դաշնակիները հորձակվեցին Աշա-
րակ—Էջմիածին ուղղությամբ դիրքեր մտած կարմիր զորա-
մասերի վրա և գրավեցին այդ բնակավայրերը: Կատակած
թշնամին փետրվարի 17-ին արդեն մարտեր էր մղում Նրևանի
մատուցներում: Կարմիր զորամասերը՝ Աղրաշ գյուղի մոտ
կանգնած հայկական բրիգադը, 1-ին և 2-րդ գնդերը, կոմու-
նիստական չոկտար, 178-րդ ռուսական գունդը, երկու զրա-
հազմացյեցներ, Բլազովիզովի Էսկազրոնը և մարտիցնելյու եր-
կաթուղագծի ուղղությամբ արագորևն հասանեցին դեպի Եր-
րապուտ—Արարատ կայարանը և ամրացան Ղամաղուտում,
Նրանց հետ Նրևանը թողեցին նաև Հայաստանի Ռեկոմը և
ԷԿ(բ)Պ Կենտկոմը:

Փետրվարի 2-րդ կեսին, Կոմունիստական պարտիայի կո-
լով, Նրևանը պաշտպանելու համար կոմունիստներից և մի-
լիթիայի աշխատակիցներից կազմակերպվեցին պարտիզա-
նական չոկտաներ, որոնք իրենց հերթական աշխատանքով

¹ Տե՛ս ПІРАКА, ֆ. 25845, օր. 1, ձ. 5, ձ. 12:

Քիլիսեոսբում մեծ վնաս հասցրին Քչնամուսն նրանք քաղաքը կոլեկցիոն զեպի ծրեան սողացող զաշնակցական բանդաների զեմ:

Փետրվարի 17—18-ը Կարմիր Բանակի և զաշնակցական զինված ուժերի միջև կոլեկցիոն էին զնում մալրաքաղաքի փողոցներում: Այդ մարտերում աչքի ընկավ խիզախ հրամանատար Երմոլենկոյի ջոկատը, որի մարտիկները 4 մամ անհամար մարտեր մղեցին Քչնամուսն զեմ՝ Սրեանք պաշտպանելու համար: Կարմիր զինվորները արիարար մարտչնցիին մինչև վերջին շունչը, և նրանցից շատեքը, այդ թվում և Երմոլենկոն, ընկան հերոսի մահով:

Ակրաինական ժողովրդի հավատարիմ զսովակ Երմոլենկոն մարտական փառապանծ ուղի անցավ. նա կոլեկց 11-րդ բանակի կազմում, զինկինչյան բանդաների զեմ, մարտընչեց Անդրիովկանի ժողովուրդների ազատագրության համար: Նա Կարմիր Բանակի սիրված հրամանատարներից էր և հայկական Կարմիր Բանակի ակտիվ կառուցողներից մեկը: Նրա աճյունը թաղված է Քանաքեռում:

Երևանի համար տեղի ունեցած մարտերը անհավասար էին, Քչնամուսն ուժերը զերթացնցում էին: Մայրաքաղաքը պաշտպանող զինվորներին օգնության ուղարկված է 178-րդ զուեղը տեղ հասավ ուշացումով, որը և վճռեց կոլի ելքը:

Դաշնակցական զորքը փետրվարի 18-ին մտավ Երևան: Ախուճեռտ, գաշնակները գրավեցին Ապարանը, Աշտարակը, Ախտան, Կոտայքը, Նոր Բալաղեռը, Գարալազյազը: Գրաված շրջաններում կրանք հաստատեցին անտարբեցին զինկատատուրա, զածան զաստատան տեսան կամուճխանների, ևևոյլուցիոն բանվորները և պուլազցիների հետ:

Փետրվարի 19-ին հրամանակիով առաջխաղացումը, զաշնակները գործադրեցին բարդ միջոցները Աղքաշը գրավելու համար: Նրանց հրամայված էր կտրել երկաթուղագիծը և շքրչտոպատել Կարմիր Բանակի զորամասերը:

Կարմիր Բանակի շտաբը տեղեկանալով զաշնակներին այդ պլանի մասին, ուժեղ մարտի մեջ մտավ Քչնամուսն հետ: Հայկական 2-րդ և 3-րդ հրամայող զնգերը զաշնակներին զորս

վնգեցին զրաված վայրերից և ամբացան Բաշղյանների ուղղությամբ:

Այդ օրերին 24(ր)Պ Կենսկամի զեկավարությունը կազմակերպվեցին զարտեղանական-կամուճխանական ջոկատներ, այդ թվում նաև Տանիշեակո անվան կամուճխանական ջոկատը: Հայ ժողովրդի և Կարմիր Բանակի համար ստեղծվեց էր ժանր վիճակ: Դամարյուի ռազմաճակատը դեռավոր ուղղությամբ էր Հայկական զործող բանակի հրամանատարությունը կարճ մամանակում Դամարյուի ռազմաճակատ ուղարկեց թաթմուկ: Այդ ճակատում Կարմիր Բանակը ուներ 1700 հետևազոր, 70 հեծելազոր, 3 զրահագնացք, 64 դեղատիցր, 11 թնդանոթ: Նույն ճակատում Կարմիր Բանակի զորամասերի զեմ զաշնակները կենտրոնաբերվ էին մտանվորապես 4500 հետևազոր, 700 հեծելազոր, 20 թնդանոթ և այլն: Դաշնակները մեծ ուժեր էին կենտրոնացրել նաև Ելենովկայի ուղղությամբ, սրտեղ և ամբացել էր Կարմիր Բանակը՝ Նրևանի վրա հարձակվելու համար:

Զործող բանակի շտաբի հրամանավ փետրվարի 25-ին կարմիր զորամասերը հարձակման անցան երկու ուղղությամբ: Բացի հայկական 2-րդ զնգից, մյուս զորամասերը, 178-րդ ռուսական զնգի աջակցությամբ, հարձակվեցին Դամարյու—Ուլուխանլու—Երևան ուղղությամբ, իսկ 2-րդ զուեղը թնդանոթների կրակի սակ հարձակվեց Աղքաշի ուղղությամբ, նպատակ ունենալով զրավել այն և Բաշղյանների ուղղությամբ հարձակվող զաշնակներին թալլ շտալ կարմիրներին Քիլիսեոսից հարվածելու:

Երբորդ զնգի մարտիկները փետրվարի 25-ի երեկոյան, սուանց ուժեղ մարտերի, ամբացան հակառակորդի նախկին զիրթրում: Թշնամին հարկազրված էր թողնել զիրթրը և զիմել փախուստի:

Դաշնակները մեծ ուժեր էին կենտրոնացրել Աղքաշում: 2-րդ զնգի բանակալները ապաստարկելով մի շարք դյուղեր, փետրվարի 25-ի առավոտյան ընդհուպ մտանցան Աղքաշին, բայց նրանց չհասցրեցին ազատագրել այն:

1921 թվականի փետրվարի 2-րդ կեսին 24(ր)Պ Կենսկո-

¹ Տե՛ս Է՛վոսուճխոս, 1957 թ., 11-ր հուլիսի:

մը աշխատավորութեանը կըլ արեղ՝ յարեւ ուժերը նենգ թըշ-
նամուն ջախջախելու համար: Կարճ ժամանակով՝ Կարմիր
Բանակի շարքերը մասն հարյուրավոր երիտասարդներ, բան-
վորներ և գլուղացիներ:

1921 թվականի փետրվարի 26-ին ստեղծվեց Դիլիջանի և
Ղարաբիլիսայի Ռազմա-սեուրյուզիոն կոմիտեն, որի նախա-
գահ նշանակվեց Գ. Աթարբեկյանը:

Դաշնակիները մեծ ուժեր նետեցին Աղբաշ՝ Կարմիր Բա-
նակի դեմ: Պատարաս լինելով հարձակման, մեր զորամասնե-
րը հրաման ստացան դադարեցնել հարձակումը Աղբաշի վրա
և անցնել պահակային պահպանություն: Քշնամին օգտագոր-
ծեց այդ մոմենտը և ամբողջ ջոկատով անցավ հարձակման:
Դաշնակիները դիմավ ուժերը: Աղբաշի ուղղութեամբ գերա-
զանցում էին կարմիրներին: Հայկական 2-րդ զույգը ցույց
տվեց հերոսական դիմադրություն, բայց վերջ ի վերջը նա-
հանջեց: Այդ մարտերում հերոսաբար զոհվեց զինի հրամա-
նատար Ֆիշելիկը:

Աղբաշի ազատագրման համար մղված եզիվներում հայ-
կական բանակին օգնության հասավ 178-րդ ռուսական զուն-
դը, որի հետևանքով դաշնակիները, Աղբաշի տակ տալով մեծ
զոհեր, նահանջեցին: Աղբաշը մի բանի անցած ձեռքից-ձեռք
անցավ: Քշնամին կենտրոնացնելով մեծ թիվով ուժեր, մինչև
մարտի 1-ը կարողացավ գրավել Աղբաշը և ամբանալ ալն-
տեղ:

Դաշնակիները փետրվարի 26-ին հարձակվեցին Փարվան-
սարայի և Ռնդամի ուղղութեամբ և գրավեցին այդ գյուղե-
րը: Քշնամու կողմից գրավված վայրերի գչուղերից շուրջ 300
հոգի միացան Կարմիր Բանակին:

Փետրվարի վերջերին Ղազարի—Դիլիջանի ուղղութեամբ
գասավորված Կարմիր Բանակի ղեմ դաշնակիները նույնպես
մեծ ուժեր կենտրոնացրին: Փետրվարի 27-ին նրանք Արթիկի
և Բաշ-Ապարանի շրջաններում անցան հարձակման և գրա-
վեցին Մանջուլուն:

Վեդիի և Ղամարուի շրջանում 45-օրյա հերոսական մար-
տերից հետո մեր զորամասերը ձեղքեցին հակառակորդի օղա-
կը և զուրա եկան շրջապատումից:

Փետրվարի վերջերին հայկական զորամասերը ռուսական
178-րդ և 180-րդ զնդերի հետ միասին, զրահոցնացքի պաշտ-
պանության տակ, Երևանի ուղղութեամբ հարձակման անցան,
առաջադրանք ունենալով Քշնամուն դուրս շարտել Ղամար-
ուի շրջանից:

Ղարաբիլիսա—Դիլիջան ուղղութեամբ գործող զորամա-
սերին՝ 178-րդ զնդին, 20-րդ փորձնական զամարտակին,
հավաքական բրիգադին, Փարվանսարայի կոմունիստական
ջոկատին, 60-րդ հրետանային դիվիզիային, հրամայված էր
մինչև փետրվարի 28-ը ազատագրել Ռնդամի, Փարվանսարա,
Մարբավանք, Ալաֆարս գյուղերը և շարժվել դեպի Երևան:

Փետրվարի 27-ին Կարմիր Բանակը զրահոցնացքի օգ-
նությամբ անցավ հարձակման և գրավեց Ուլուխանլու կայա-
րանը:

Այս անգամ դաշնակիները թեպետև կորցրին ստրատե-
գիական նշանակություն ունեցող մի շարք վայրեր, սակայն
կենտրոնացնելով մեծ ուժեր, սպառնալիք ստեղծեցին Կարմիր
Բանակին թիկունքից՝ Աղբաշի և Գարալազգյուղի կողմից:
Մանղծված վասնզին խուսափելու և Քշնամուն վճռական հար-
ված տալու համար, հայկական զորամասերը հրաման ստա-
ցան նահանջել և ամբարակ իրենց նախկին դիրքերում:

Դաշնակցական զինված ուժերի պլանովոր հրամանատա-
րությունը այդ ժամանակ հրամայեց Դարալազգյուղի ճապոնի
խմբին՝ հարձակվել նորաշեն կայաքանի ուղղութեամբ, դուրս
գալ Կարմիր Բանակի թիկունքը և կտրել Կարմիր զորամասե-
րի կապը նախիջևանի հետ:

Այդ կրիվներում աչքի ընկավ Աբաս Կուլիի պարտիզանա-
կան ջոկատը, որը վճռական մարտեր մղեց դաշնակցական
բանազանների դեմ: Գլխավոր հրամածը Քշնամուն պետք է
հասցվեր Ղամարուի ճակատում, որտեղ հայկական բանակը
շուրջ կես ամիս համառ մարտեր մղեց Քշնամու դեմ՝ Երևանը
ազատագրելու համար: Դաշնակցական բանազանները ցույց
տվեցին ուժեղ դիմադրություն:

Հաջվի անհեղով ստեղծված պիճակը և այն հանգամանքը,
որ 11-րդ բանակի զորամասերը հեռու էին, հրամանատարու-

¹ ՏՊ՝ ԱԳԱԿԱ, փ. 1215, տ. 1, ձ. 218, ձ. 21:

Քշունը որոշեց ժամանակավորապես զազարեցնել հարձակու-
մը և պաշտպանական դիրք գրավել:

Մարտի 8-ին դաշնակցական մեծ թվով ուժեր գործա-
զույի հարձակվելն իտրվիրապի վրա և գրավելն զընդր՝
Միամամանակ Քշնամին հարձակում սկսեց Քշուկ Վեղիի ուղ-
ղով: Այդ ժամանակ բանակի գրով: Քշունը ծանուցալ, սա-
կան խիզախ մարտիկները շնտառապանեցին: Կարմիր Բա-
նակի, հատկապես 3-րդ և 1-ին գումարտակների հերոսական
գործող: Քշունների շնորհիվ ձախողվեց Քշնամու նեկզ ծրա-
դիրը: Դաշնակները ետ շարժվեցին, տարվ մեծ կորուստ
ներանցից շատերը զերի ընկան կամ փախելիս խեղճվեցին
Արարս գետում:

Իտրվիրապի հերոսական կոխիկները իրենց արժանավոր
տեղն ունեն քաղաքացիական պատերազմների պատմության
մեջ: Այդ մարտերում հաջողական Կարմիր Բանակի երիտա-
սարդ զորամասերը ճակատելն իրենց որպես կարգապահ ու
անձնազոհ մարտիկներ, որպես Հայրենիքի հուսալի պաշա-
պաններ:

Կարմիր Բանակի և դաշնակցական բանդանների միջև
մարտերը շարունակվեցին նաև մարտ ամսին:

Մարտի 4-ին 11-րդ բանակի շտաբը հատուկ ուղիորդա-
նով հայկական զորքերի հրամանատարին հայտնեց հետևյալը—
սՎճական միջոցներ ձեռնարկել ոչնչացնելու դաշնակների
հյուսիսում, Ղարաբիլիսա—Գրյուբան—Դյնովիկա ուղղությամբ:
Այդ ուղղությամբ կռիվող զորամասերին որպես օգնություն ու-
ղարկվում են հետևակային և հրետանային զորամասեր՝:

1921 թ. մարտի 5-ին հրապարակվեց Հկ(բ)Պ Կենտկոմի
դիմումը ուղղված աշխատակող գյուղացիությանը, որտեղ
ասված էր հետևյալը. «Գյուղացի աշխատավոր, դու լավ գի-
տես, թե ով է զոյախ բարձրացրել քո գեմ—խմբապետները և
մատուցիբասները, քո սենեկվածքը թալանադը, քո օտար
քանդողը, այդ արյունաբոս...»¹:

Համարելով զորամասերը նոր ուժերով, դաշնակները

մարտի 8—10-ը Ղամարլուի ուղղությամբ փորձեցին ոչնչաց-
նել Կարմիր Բանակի կենտրոնի ուժը, սակայն նրանց այդ
չհաջողվեց:

Այսպես, թեպետև դաշնակները իտրվիրապի և Քիլիկ Վե-
ղիի ուղղությամբ կենտրոնացնելով բավական ուժեր, փորձե-
ցին զբռնով վերցնել այդ բնագծերը, սակայն Կարմիր Բանա-
կի համառ դիմադրության շնորհիվ այդ նրանց չհաջողվեց:

Այդ մարտերում հերոսաբար զոհվեց հրետանու պետ
Սեմյանովը, անձա՛հ փառքով պատկեց իրեն հայկական առա-
ջին բրիգադի կոմիսար, անկույն կոմունիստ կնարիստ
Մելյանը, որը մահացավ նրանում, ստացած մանր վերքի
հետևանքով: Նրա պալծառ սանձար հավելքով կենդանի է Հա-
յաստանի աշխատավորների սրտերում:

Կարմիր Բանակի հրամանատարությունը մարտի 8—15-ը
վերադասավորեց ուժերը՝ Ղամարլուի ճակատում հարձակման
անցնելու համար:

Մարտի 8-ին, հայկական զործող զորքերի հրամանատար
Մալխաշանովը հետադրեց Բացու՝ 11-րդ բանակի շտաբին: Նը-
կարագրելով Ղամարլուի ճակատի գրով: Քշունը, նա խնդրեց
11-րդ բանակի օգնությունը՝:

Ղամարլուի ուղղման համարում արժատական բեկում ըս-
կրվեց այն ժամանակ, երբ 11-րդ բանակի զորամասերը հար-
ձակողական մարտու ժամկետեցին Ղարաբիլիսա—Համամու—
ն. Ախտա ուղղությամբ՝ նրանում պաշտատպրելու համար: Դա
շանակված մեծ ոգևորություն տուց բերեց զործող բանակի
մարտիկներին ու հրամանատարներին մեջ:

Կարմիր Բանակի հերոսական մարտերի շնորհիվ, մինչև
մարտի 15-ը ազատագրվեց Ղամարլուն, Այդ ժամանակ հա-
մառ կոխիկներ տեղի ունեցան Աղբաշի համար: Դաշնակները
կատաղի կերպով զիմադրում էին, սակայն ոտուական 178-րդ
և հայկական 3-րդ դիվի մարտիկներին հաջողվեց հաղթել Քիլ-
նամուն, ոչնչացնելով նրա կենդանի ուժը: Մանր և համառ
մարտերի շնորհիվ Քշնամի արյունաբոս եղավ. Կարմիր Բա-
նակը մոտեցավ Ալույտանյու գյուղին:

Ղամարլուի ուղղման համարում զործող զորամասերին մեծ

¹ ԱԿԱԿԱ, ֆ. 115, օտ. 8, և. 688, յ. 125.

² ՍԿԳ Կենտկոմին կից Մարտի 4-ին կից զորքերի ինտերուստի
Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, գ. 74, թ. 80.

¹ ՏԿ՝՝ ԱԿԱԿԱ, ֆ. 195, օտ. 4, և. 685, յ. 129.

օգնութիւն ջրոյց տվեց կոմունիստական-պարտիզանական ջոկատը: Այդ ճակատում հաստատու էր հերոսութիւն ջրոյց տվեցին կարմիր հրետանավորներն ու զբառագիտացրեցին անձնակազմը:

Կարմիր Բանակի հրամանատարութիւնը նախատեսել էր մինչև մարտի առաջին կեսը լիկվիդացնել ավանտուրան և խաղաղութիւն հաստատել երկրում:

Կարմիր Բանակը գործում էր հետևյալ ուղղութիւններով՝ առաջին խումբ կազմում էր Ղաւմարուի, երկրորդը՝ Ելենովկա—Ներքին Ախտա, երրորդը՝ Համամուլու—Ղարաքիլիսա շրջաններում:

Գ. Օրջոնիկիձէն, տեղյակ լինելով ուղղման ճակատի դասավորութիւն և մարտերի արդունքների մասին, մարտի 9-ին գրում էր. «Օղակը քանի դեռում ենդանում է, մոտ օրերս Վրացյանի երեսնայան ավանտուրան կլիկվիդացվի»:

Ղաւմարուի հրոսակակ կոիւններին ակտիվ մասնակցութիւն ունեցավ ուսական 54-րդ բրիգադը, որը մինչև մարտի 4-ը դաշնակներից ազատագրեց Յալջի, Գոմաշեն, Չրուչու, Ելենովկա, Օրգաբու, Ալեքսանդրովկա և նոր Բալազետի ուղութիւնը բնկած բոլոր բնակավայրերը: Կարմիր Բանակի զորամասերի հարձակումը Երեւանի ուղղութիւնը խիստ ջերտերի պատճառով դադարեցվեց մինչև մարտի կեսերը:

1921 թ. մարտի 13-ին Մալկայանովը 11-րդ բանակի շտաբի պետի հետ ունեցած դրոշմակ նրան խնդրեց պարզաբանել հետևյալ հարցերը. «Մեջ դիճակի մեջ է գտնվում 54-րդ բրիգադը և երբ պետք է հարձակվի Երեւանի ուղղութիւնը, քանի որ,—ասում է նա,—զու անհրաժեշտ է մեր գործողութիւնները հարձարեցնելու համար»:

Մարտի կեսերին Վրաստանի տերիտորիայից օգնութիւն կիող 11-րդ բանակի զորամասերը մոտեցան Ն. Ախտային. այդ մեծ խանդավառութիւն առաջացրեց ուղղման ճակատում գործող կարմիրբանակայինների մեջ: Մարտի 13-ին ուսական և հայկական զորամասերը կովկասի Տուվան գրավելու համար:

Դաշնակները մեծ ուժեր նետեցին Աղամալու—Աղբաշ գիծը գրավելու համար, որը, սակայն, նրանց չհաջողվեց: Վերագասաւորելով իրենց զորամասերը, մարտի 19-ին դաշնակները նոր ուժերով հարձակվեցին կարմիրների աշակղոյան թևի վրա և օգնութիւն դրանց թույլ տված սխալներից, հասան որոշ հաջողութիւններ:

Ղաւմարուի ճակատում դաշնակները կենտրոնացրել էին ունեցած լավագույն ուժերը:

24 (ը) Պ Կենտկոմի և Հայաստանի Ռեկոմի կողմից մարտին աշխատավոր գյուղացիներից և բանվորներից շատերը մասն կարմիր Բանակի շարքերը՝ թշնամուն քաղաքախուլու համար:

Մարտի 13-ին ուսական և հայկական բանակի հրամանատարութիւնը մշակեց Երեւանը գրավելու կոնկրետ պլան: Մարտի 14-ին ուսական զորամասերը ազատագրեցին Ելենովկա—Ալեքսանդրովկա ուղղութիւնը բնկած գյուղերը: Կարմիր Բանակը մարտի 15-ին հարձակվեց նոր Բալազետի ուղութիւնը դասավորված հակառակորդի վրա, հաղթեց նրան և գուր շարժեց Երանոս—Ղարաքիլիսի (Մարտունի) ուղղութիւնը, իսկ Ելենովկա—Ախտա ուղղութիւնը կովոլ ուսական զորամասը 1921 թ. մարտի 15—18-ը գրավեց Ռեզոմալ, Քարվանսարա, Մարալանք գյուղերը և մոտեցավ Ն. Ախտային: Ելենովկա—Ախտա ուղղութիւնը գործող կարմիր Բանակի հրամանատարութիւնը մարտի 18-ին Մալկայանովին հայտնում էր հետևյալը. «Մեր ակտիվ գործողութիւն և զբառագնացքի ուժը կրակի տակ կրկնման թողեց իր գրաված քաղաքները և հետացավ Հալաբուլի—Գոլովար»:

Ելենովկայի ուղղութիւնը հարձակվող կարմիր զորամասերը հակառակորդից գրավեցին Ն. Ախտա, Քաղաք և այլ գյուղեր: Թշնամին հեռացավ գետի Երեւան: Մարտի 16-ին Հայկական ՍՍԻՐ Ռազմաժողկոմ Ալիսա Նուրիջանյանը հեռագրեց Գ. Օրջոնիկիձէնի ու Գեկկերին և օգնութիւն խնդրեց սեպտեմբեր ու ուժեղ հարձակում,—գրում էր Ա. Նուրիջանյանը,—կարելի է

1 Գ. Օ. Օրջոնիկիձէն, Ընտան հոգովաներ և ճառեր, էջ 40:
2 ԱԳԱԿԱ, փ. 195, օր. 3, թ. 767, չ. 150.

1 ՏԵՎ. ԱԳԱԿԱ, փ. 195, օր. 3, թ. 157, չ. 150:
2 Նույն տեղը:

ոչնչացնել թշնամու ուժերը, բայց ինքներս սպասում ենք Եկե- նովիայի ուղղությամբ դարձող գործաձախերին»¹

Նույն ժամանակ զաշնակցական բանակի հրամանատա- րությունը դարձյալ կերպով Քուրդիայից օգնություն է խնդ- րում։ Այդ մասին մարտի 16-ին, Մալիաչանովն ու Սվիրիդովը հատուկ հեռագրով բանակի շտաբին հայտնեցին հետևյալը. «Դաշնակները կայի մեջ են շեղող գոտու (Ալեքսանդրապոլի) հետ և Քուրդիայից սպասում են օգնութուն»²։

Մարտի կեսերից սկսած³ Կարմիր Բանակի հայկական և աուսական զորամասերը ակտիվ զործողութայնների անցան թշնամու դեմ՝ Երևանը ազատագրելու համար։

Մարտի 16-ին ուսական զորամասերը անցան հարձակ- ւած Երևանի և Ղարաբիլիտայի ուղղությամբ։ Այդ մարտերում 131-րդ հրամիզ դունդը դրավեց Յնաքմալը, իսկ 20-րդ փորձ- նական գումարտակը՝ Քարամանսարան։ Չգիտանալով կարմիր- ների դրոշներին, զաշնակները նահանջեցին երկու ուղղու- րթյամբ, հեծյալ զորամասերով՝ Կոտտանոտինովիայի, իսկ հետե- վակ մասը՝ Մարքովան—Ալափարս ուղղությամբ։

Շարունակելով հարձակումը, Կարմիր Բանակը մարտի 15-ին ազատագրեց Մարքովանը, բայց թշնամին հաջորդ օրը, ժամը 14-ին ստանալով լրացուցիչ ուժեր, հրետանային ուժեղ կրակի պաշտպանության տակ, հակահարձակման անցավ Մարքովանի վրա, սակայն 162-րդ հրամիզը զնդի ուժեղ հակա- հարվածի շնորհիվ կասեցվեց հարձակումը։

Կարմիր Բանակի 160-րդ հրամիզը զոնդը, 54-րդ բրիգա- դի 162-րդ համաքսական գումարտակը շուրջ վեց ժամ համառ մարտեր մղեցին զաշնակների դեմ, բայց ուժեղ ջրտերի պատ- ճառով զտարեցրին առաջխաղացումը դեպի Երևան։

Մարտի 16-ին 20-րդ դիվիզիայի 178-րդ հրամիզը զոնդը մեկնեց Ղատափիսա՝ 54-րդ բրիգադի տրամադրության տակ։ Այդ գեղին հրամայված էր կենտրոնացնել ուժերը Ելենովկա- յում և օգնել ձախտահին⁴։

Մարտի 18-ին 11-րդ բանակի 232 հրամիզը զոնդը Բաթու-

մից մեկնեց Հայաստան և մարտերի մեջ մտնով Երևանի ուղ- ղությամբ կոզող զաշնակցական բանդաների դեմ։

11-րդ Կարմիր Բանակը և հայկական զորամասերը մար- տի 21-ին Բժնիի և Սուխոյ ծանտանի մասույցներում ոչնչաց- րին զաշնակների հրաման ուժերը։ Կարմիր Բանակը զրա- վեց Բժնիի և մտեցավ Ալափարս գյուղին։

Մարտի կեսերից Ղամաղուտի ուսգմաձակասում զործող գլխավորները վիճակը բարգաշակ, քանի որ զրացվեց պարենի և սազմական հանդերձանի ի խոտ կարիք։ Գաշնակները փոր- ձեցին օգտագործել այդ կարևոր հանգամանքը և մարտի 17—16-ը հարձակման անցան 3-րդ հայկական և 178-րդ ուս- սական զեզերի վրա։ Սակայն հանգիստելով կարմիր զորա- մասերի ուժեղ դիմադրությանը, ետ շարժվեցին։

Գաշնակները ուզում էին մինչև մարտի 19-ը ավարտել ուսգմական զործողութայնները Ղամաղուտի ուղղությամբ և զորքերը կենտրոնացնել Ելենովկայի հատվածում։

Մարտի 19-ին հարձակում սկսեցին նաև Գարալագյաղի զաշնակցական խմբերը, որոնց խնդիրն էր՝ նորաշենի կոզմից անցնել դեպի Կարմիր Բանակի թիկուցը։

Կարմիր Բանակը արիարար ետ մղեց զաշնակների բոլոր զրոհները։

Այդ օրերին նախիջևանի կոզմից վտանգ սպառնացող թշնամու դեմ կոնգրած էր Արաս Կուլիի պարտիզանական խումբը։ Գաշնակների դեմ վճատական մարտեր մղեցին Ելենով- կայի ձախտալի զորամասերը։

Մարտի վերջերին զրոսյունը ծանր էր բոլոր ուսգմաձա- կասներում։ Կարմիր Բանակը հողձած էր, կարիք ուներ նյու- թական և սազմական օգնություն։

Այդ օրերին 11-րդ բանակի հրամանատարությունը առա- ջարկեց Ս. Վրացյանին՝ գաղաթեցնել ժողովրդի համար կոր- ծանարար, անմիտ պատերազմը, զենքը վալը դնել և են- թարկվել Սովետական իշխանությանը։

Մարտի 23-ին Օրջոնիկիձեն հատուկ ուղիով հետադարձ գլխից «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ղեկավար Ս. Վրաց- յանին. «...Արագ կոտավարության փախուստով, վրաստանում մենշեիկյան կոտավարության անկումով՝ հասել է Անդրկով-

¹ 11ԳԱՌԱ. փ. 198, օտ. 3, ձ. 187, ռ. 150.

² Նույն տեղը, Բ. 104.

³ Տե՛ս նույն տեղը։

կասի բանվորա-գյուղացիական իշխանության կատարյալ հաղթանակի ժամը:

Առաջարկում եմ դադարեցնել անհուսալի պատերազմը, զենքը վայր դնել և ճանաչել Հայաստանի մեկուսի օրինական իշխանությունը:

Մեկուսի կողմից նրաշխարհում եմ զավազրության բուրբ մասնակիցների ընդհանուր ներում¹:

Սակայն «Հայրենիքի փրկության կոմիտե» մերժոց ոչ միայն Գ. Օրջոնիկիձևին, այլև հայ մեծանուն բանաստեղծ Լ. Քումանյանին, որը այդ օրերին Ռիֆիլիթցի մեկնել էր Երևան՝ միջնորդելու Ս. Կրաքցյանին՝ վերջ տալ այդ նեղ ավանառու-րային, Գաշնակները կարծում էին, որ Կարմիր Բանակը զբաղվելով նշումական ծանր գրոմբյան մեջ, ի վիճակի չէ լինի շարունակելու կրիվները, սակայն նրանք շարաշար սխալվեցին: Ստեղծված այդ ծանր պայմաններում էլ կարմիրբանակայինները հանդես բերեցին հերոսության վաս օրինակներ: Այդ առթիվ Մալխաչանովն ու Ալիբրիդով սակ էն հետևյալը. «Մեկ ամիս զիմազրում ենք, այսօր մարտեր ենք մղում և կրակում վերջին արկերն ու փամփուշտները, պարենամթերք չկա՞: Այնուհանդերձ՝ «...Սովետական Հայաստանի ստորաբաժանումները, կարմիր զորամասերը հանդես են բերում նվիրվածության, արիության և հերոսության օրինակներ, — գրում էին նրանք, — մենք լքիտանք զորամասերի կամ առանձին մարտիկների կողմից թշնամու կողմն անցնելու կամ զավաճանելու գեղաք՞»:

Կարմիր Բանակը բաշ զիտեր, որ իր թիկունքում կանգնած է Սովետական Ռուսաստանը, որը օգնում էր Հայաստանի հրիտասարդ Կարմիր Բանակին և հայ ժողովրդին՝ բուրբ հնարավոր միջոցներով:

Փետրվարի սկզբներին Բաքվից Կրևան հասավ 16 վազոններից բեռնված գնացքը, բերելով ալլուր 11 վազոն, արքի Է վազոն, բրինձ և նալթ (ուղարկված գնացքը շուրջ երեք շաբաթ կանգնած մնաց Նովոբուդ կայարանում):

¹ ՄԾԿԳ Կենտկոմին կից Մարտիգոմ-լենինիզմի բնաբուռուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1086, թ. 1:

² ՎՄԻՍՍՍՍՍՍՍՍ Հայաստան, 1958 թ., 29-ը փետրվարի:

³ Նույն տեղը:

11-րդ բանակի հրամանատար Գեկկերի առաջարկությամբ՝ 3 վազոն բրինձ, 6 ցիտեռն նալթ և այլ ապրանքներ արվեց Վրաստանին¹:

Մարտի կեսերին Հայաստանում արդեն պարենը ամբողջովն վերացել էր:

Ա. Նուրիջանյանը մարտի 14-ին Որջոնիկիձևին հայտնեց. «...Այսօր առավոտյան վերջին անգամ հարձակվելու ենք Երևանը գրավելու համար: Նիսա կերպով զգացվում է ազամական հանդերձանքի և պարենամթերքների պակաս:

Շուտապ անհրաժեշտ է օգնություն Գիլիշանի խմբի կողմից, այլպպես կմասնավեր պարտության²:

Մարտի 20-ին Ս. Կապանի, Մալխաչանովի և Ալիբրիդովի ստորագրությամբ 11-րդ բանակի Ռազմա-սեղյուցքոն խորհրդին տրվեց հետևյալ հեռագիրը. «Կրամանիչը շատ բիշ է մնացել, չի բավարարում: Շուտապ հարկավոր է ուղարկել 2 փութ ոսկի, միայն ինքնաթիռով:

...Ինքնաթիռի վայելչեքի համար հրապարակ է պատրաստվում նախիջանում:

Ներկա խնդրի կատարումից կախված է մեր գոյությունը³:

Մտանալով հեռագիրը, Գ. Օրջոնիկիձևն առանց ուշացնելու՝ հեռագիրը հաղորդեց Մոսկվա վ. Ի. Լենինին և խնդրեց արագացնել Հայաստանին ցույց արվող օգնությունը:

ՌԵՅՍՄԻ-ի Ժողկոմսովետը վ. Ի. Լենինի առաջարկությամբ, Հայաստանի համար ուղարկեց այն, ինչ անհրաժեշտ էր:

Մարտի 29-ին, սովետական ինքնաթիռը բարենաչող կերպով նախիջան հասցրեց ոսկին՝ 2 փութ 33 ֆունտ⁴:

Ոսկին անմիջապես ուղարկվեց Պարսկաստան և այնտեղ փոխանակվեց հացի և մթերքների հետ:

Սովետական Ռուսաստանը նույն թվականի մարտին

¹ ՏՆՍ «Коммунист», 1921 թ., 9-ը փետրվարի:

² ՆՍՍԲ 499Գ, ցուղ. ֆ. 3-րդ ժամ, գ. 352, թ. 220:

³ ԱԳԱԿ. ֆ. 195, օր. 3, ձ. 765, ձ. 183 (տե՛ս նույն տեղը, 2-րդ ժամ, գ. 352, թ. 220):

⁴ ՏՆՍ ԱԳԱԿ, ֆ. 195, օր. 3, ձ. 20, ձ. 5:

Կարմիր Բանակի անձնակազմի համար ուղարկեց նաև հազուադեպ, որի կարբեր նույնպես շատ էր զբաղվում:

1921 թ. մարտի 24-ին հայկական և առևտրական զորամասերը հրաման ստացան՝ սկսել հարձակումը բոլոր ուղղություններով՝ Երևանը ազատագրելու համար:

Մարտի 24-ին 11-րդ բանակի շտաբը առաջարկեց Ղազախ—Դիլիջան զծում կանգնած կարմիր զորամասերին՝ ենթարկվելու 20-րդ դիվիզիայի պետ Վեյրկանովի հրամաններին: Վեյրկանովը առաջադրանք էր ստացել միավորել 20-րդ և 18-րդ հրաձիգ դիվիզիաների զործոլությունները, հարձակվել ամբողջ ճակատով և կարճ ժամկետում զրավել Երևանը¹:

Երևանի աղտոտզբման համար կոչող զորքերի հրամանատարությունը դանդաղ էր Վեյրկանովի և Սթարբեկյանի ձեռքում:

Կարմիր Բանակը հաղթահարելով մեծ զժվարություններ, կտրելով հակառակորդի ուժեղ դիմադրությունը, մարտի 24-ին ազատագրեց Ալափարա, Նուսեուս և Կարաջորան դուզերը:

Հակառակորդը չդիմանալով կարմիր զորամասերի զորհերին, նահանջեց Երևան:

Մինչև ապրիլի 2-ը դաշնակներից ազատագրվեցին զեպի Երևան տանող րնակաձյուրները: Մեր զորամասերը մտնեցան մայրաքաղաքին:

1921 թ. ապրիլի 2-ին դաշնակցական բաշիրոզուկները դուրս չարավեցին Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանից:

Երևանից փախչելիս՝ կատաղած դաշնակները իրենց հետ տարան 105 կոմունիստներ, որոնց սպանեցին զազանաբար²:

Ապրիլի 3-ին Հայկական ՍՍԻՌ Ռեկոմր կոնտրոլուցիայի ստպավման առթիվ արձակած հրամանում գրում էր. «...Տապալելով Երևանի հակահեղափոխական կառավարու-

Քախից՝ 2. Արթուր, Ա. Տրեխանով

¹ ՏԷ՝ ԱՂԱԿԱ, փ. 195, յ. 7:5, ա. 161:

² ՏԷ՝ ՆՍՍԻՒ ԿԳԳԱ, փ. 4 114, յ. 184, ք. 28:

Քյունը, այսպես կոչված «Հայրենիքի փրկության կոմիտեին»,
և վերականգնելով Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական
խորհուրդների իշխանությունը հանրապետության լիակատար
սահմաններում, ՀՍԽՀ Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն
հրամայում է՝

«...ՀՍԽ Հանրապետության հրատարակած բոլոր ղեկերս-
ենը և հրամանները պահպանում են իրենց ուժը հանրապե-
տության ամբողջ տերիտորիայի վրա»¹:

Նույն օրը Ռազմա-ուսուլուցիոն կոմիտեի անունից հե-
ռագիր արվեց Մոսկվա, Վ. Ի. Լենինին՝ գաշնակների շարա-
զործ ավանտյուրայի լիկվիդացման մասին: «...Հայկական
գյուղացիները և բանվորները ջախջախեցին ավանտյուրիստ-
ների բանջանների խումբը,— ավիտ էր հեռագրում,— զրա-
վեցին Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը,
վերջնականապես բարձրացրին աշխատանքի դրոշմը, քաղաքի
ամբողջ բնակչությունը հանդիսավորությամբ ընդունեց կար-
միք ջոկատներին»²:

Գաշնակները Երևանից հեռանալիս թալանեցին և իրենց
հետ տարան պետական թանկարժեք իրեր, ոսկի, զրամ, ա-
ռանց այն էլ քաշքաշված երկիրը կանգնեցնելով նյութական
և ֆինանսական ճգնաժամի առաջ:

1921 թվականի ապրիլի 6-ին Հայկական ՍՍԻ Ռեկոմիտե
հեռագրեց Գ. Կ. Օրբոնիկիձեին և օգնություն պահանջեց (մեկ
միլիարդ ռուբլի՝ սովետական փողով)³:

Գ. Կ. Օրբոնիկիձեին Անդրկովկասի, հատկապես Հայաստա-
նի ծանր դրության մասին անմիջապես տեղեկացրեց Վ. Ի.
Լենինին:

ՌՍՖՍԻ կառավարությունը անհապաղ միջոցառումներ
ձեռնարկեց՝ Հայաստանին օգնություն ցույց տալու համար:
Ապրիլի 9-ին Վ. Ի. Լենինը Օրբոնիկիձեին գրում էր.
«Մտաքա Ձեր ծածկազիբը Անդրկովկասի պարենային հու-
սահաստական դրության մասին: Մենք ձեռք առանք մի շարք

¹ ՀՍԽՀ Գեղերանների հրամանների ժողովածու, պրակ 2, Երե-
վան, 1921, էջ 5:

² «Известия», 1921 г., № 74.

³ ՏՊՍ ԱԳԱԿԱ, փ. 1:5, օր. 4, ժ. 760, թ. 19:

միջոցներ, Հայաստանին մի բիլ ոսկի տվինք, հաստատեցինք Պարենկովին արված ամեն սեռակ հանձնարարությունները»:

Հայ ժողովուրդը լիահույս էր, որ Սովետական Ռուսաստանը օգնության ձեռք կհանկեր իրեն՝ դաշնակների դեմ մղվող վերջնական պայքարում: Կարմիր Բանակի զորամասերը համարձակ կերպով շարունակեցին պայքարը անաղք թշնամու դեմ:

Կարմիր Բանակի ուսակական հակական զորամասերը 1921 թ. ապրիլի 2-ից մինչև 15-ը դաշնակներից ազատագրեցին Բաշղյաններ, Գարալագյալը, Բուսարզևուրը և Մարտունին: Դաշնակցական ուժակները հեռացան Զանգեզուր և ամբացան այնտեղ: Այդ առթիվ 11-րդ բանակի հրամանատարությունը ապրիլի 3-ին Մալխաշևույին գրում էր. «...Թշնամուն հեռանում է Զանգեզուրի հարավ-արևելյան ուղղությամբ Բանակի հրամանատարությունը Ձեր ուղադրությունն է հրավիրում, ձեռնարկել նախնական միջոցները»:

Ապրիլի 3-ից մինչև 12-ը ուղղամասկատում գրությունը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը:

Երևանի տակ ջախջախված դաշնակցական ուժերը հանզրվան էին գտել Ալազյազ սարի արևմտյան և արևելյան ստորոտներում, նպատակ ունենալով միանալու Ն. Բալաչեռի ուղղությամբ գործող զորամասերի հետ: Հաշվի առնելով այդ, Կարմիր Բանակի հրամանատարությունը 1921 թ. ապրիլի 8-ին՝ զործող զորամասերի մարտիկներին և սպաներին ավագ հրամանում գրում էր. «...Դեռևս գոյաթյուն ունեցող դաշնակցական բանդաներին վերջնականապես ջախջախելու համար հրամայում եմ՝

1) Արտաշատի շրջանում գտնվող 178-րդ հրամայող զբնդին, 18-րդ դիվիզիայի հեծելազնդին, Լուվա դամբարակին, 58-րդ դիվիզիայի 2-րդ դամբարակին, բրիգադի հրամանատար ընկ. Տիխոմիրովին՝ արագ կերպով զործողին բոլոր ուժերը լիվիզիացնելու համար Ալազյազի նախալեռներից մինչև Հայաստանի արևմտյան մասում բուն դրած դաշնակցական գիներած բանդաներին:

¹ Վ. Ի. Լևոնի, Երևան, 4, 35, էջ 221.

² ЦГАКА, ф. 195, он. 3, л. 788, л. 15.

2) Աջ մարտական տեղամասում գտնվող զորքերին՝ 158-րդ հրամայող բրիգադին, 172, 173, 174 և 176-րդ հրամայող զբնդներին, 3-րդ լեռնային մարտիցին, 58-րդ հրետանային դիվիզիային, բրիգադի հրամանատար ընկ. Վոստոյին՝ կարճ ժամանակամիջոցում դաշնակներից ազատել Բաշղյաններն և Գյումրի-չայ գետի ափերին ընկած գյուղերը:

3) Առաջին մարտական տեղամասի զորքերին՝ 1-ին հայկական հրամայող բրիգադին, որի մեջ մտնում էին 2-րդ ու 3-րդ զնդերը և լեռնային մարտիցը, հրամանատար ընկ. Միրեմանովին՝ ուշ քան մինչև ապրիլի 11-ը երկրորդ հրամայող զին ուժերով գրավել Բեյլուկ վեդիի ուղղությամբ ընկած դիրքերը, Ղարաբաղյար, Ն. Չանախյի, Ն. Զինչարու գյուղերը, Քուրթարինի վեդի-բաստանի թուրքական զորամասերին:

4) Չախ մարտական տեղամասի զորքերին (54-րդ հրամայող բրիգադի՝ 160, 161, 162 և 168-րդ զնդերին, տեղական պարտիզանական խմբերին, 54-րդ հրետանային դիվիզիայի պես ընկ. Եկրմախերին)՝ մինչև ապրիլի 12-ը, 54-րդ հրամայող բրիգադը կհետադառնել Ն. Բազարչայ և հարձակման անցնել Նոր Բայազետի տեղամասի վրա հենվող դաշնակների դեմ, կարելի ջանքերով ուղղությամբ նահանջող թշնամու ճանապարհը:

5) Վեդի-բասարյան Գյումրի Տարբիս հրամանատար ընկ. Արաս Կուրի Բեկ Շաղվինկուն՝ կհետադառնել ուժերը Սաղաբակում որպես ռեզերվ»:

Դաշնակցական բանդաների դեմ մղած մարտերում աչքի ընկան հայկական համաբակն բրիգադի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ հրամայող զնդերը:

Ապրիլի 11-ին 3-րդ զունդը մտավ Տանձիկ—Զիվա և փոխարինեց վեդի-բասարյան կարմիր զորամասին:

Ապրիլի 12-ին 3-րդ զունդը 180-րդ զնդի մեկ վաշտի հետ, 3-րդ լեռնային մարտիցի պաշտպանությունից տակ հարձակվեց Դարալագյազի ուղղությամբ գործող դաշնակցական զորամասերի վրա և համառ մարտերից հետո գրավեց Խալվի և Արփա գյուղերը, Սակայն կարմիրբանակայինների հոգնանու-

¹ ЦГАКА, ф. 195, он. 3, л. 788, л. 15.

Ֆյունը, անմատչելի ճանապարհները, վատ եղանակը, պարենի և ազդական հանդերձանքի պահպար հարկարեց հրամանատարությունը ժամանակավորապես զարարեցնել հարձակումը: Գաշնակներից շուրջ 200 հոգի անցան Այնաձոր ու Քեշիքենդ:

Գաշնակները, համալրելով զորամասերը ետ մարզկանոնով (100 հետևակային, 200 հեծյալ, 6 զնգաջիր), նորից հարձակվեցին Արփա գյուղի վրա: Երեք ժամ տևող համատարտերից հետո թշնամին պարավեց և հեռացավ Այնաձոր: Կարմիր զորամասերը հեռապնդվելով թշնամուն, նույն օրը գրավեցին Ռինդ գյուղը:

Ապրիլի 13-ին, ժամը 10-ին առաջին մարտական տեղամասի զորամասերը գրավեցին Ամաղու և Գնիշիկ գյուղերը: Գաշնակները ստանալով թուրմ ուժեր, հարձակման անցան Գնիշիկի վրա. Կարմիր Բանակը հարկադրված թողեց իր դիրքերը և ամբացավ Ամաղուի արևելյան փնջերում:

2-րդ հրաձիգ զունդը զրոհով գրավեց Չանախի, Թեյմարու, Չիվա գյուղերը: Այդ մարտերում կարմիրբանակայիններից զոհվեց մեկ հոգի, ծանր վիրավորվեցին 4-ը:

Ապրիլի 14-ին 3-րդ հրաձիգային զնդի առաջավոր զորամասերը ցերեկվա ժամը 3-ին գրավեցին Այնաձոր գյուղը. թշնամին տվեց մարդկային զոհեր և մեծ թվով զերիներ: Նույն օրը երեկոյան, լրացնելով իր կողմը, հակառակորդը նորից անցավ հակահարձակման և կրկին ետ շարժվեց: Կարմիր Բանակը գրավեց Գնիշիկ և ննգիստ գյուղերը. նույն ժամանակաշրջանում 2-րդ հրաձիգ զունդը ազատագրեց Օրգարու, Բաշթենդ, Սալի գյուղերը և կապվեց 180-րդ զնդի հետ, որը հարձակման էր անցել Ն. Բալալուտի կողմից:

Այդ մարտերում թշնամուց գրավվեց շուրջ զեղաջիր, 1000 արկ, մի քանի թնդանոթ, ավելի քան 200 հազար փամփոշուտ, 200 հրացան, 200 հատ ձեռքի նռնակ և այլն:

Շարունակելով առաջնալուսացումը, ապրիլի 16-ին կարմիր զորամասերը (3-րդ զունդը) գրավեցին Մոզ, Սուլակ և Մալեշկա գյուղերը:

Մինչև ապրիլի 20-ը ազդամահատում տիրեց ժամանակավոր հանգիստ: Ապրիլի 20-ին հակառակորդը 400 հոգուց

բազկացած խմբով հարձակվեց կարմիր զորամասերի վրա. կարմիրները թողեցին Հերհերից արևմուտք ընկած մի շարք բնակավայրեր և միաժամանակ զորագրեցին մեծ քանակությամբ նահալին դիրքերը:

Ապրիլի 25-ին գաշնակցական բանդաները կրկին հարձակվեցին Հերհերի վրա, սակայն պարտվեցին ու նահանջեցին:

Ապրիլի 25-ին, ժամը 18-ին 2-րդ հրաձիգ զունդը գրավեց Փաշուլ, Փոռ, Մարտիրոս, Աղաղեն գյուղերը:

Այսպիսով, գաշնակների կրճատվածությունից հետո թշնամիները վերջացան պարտությունը: Սակայն նրանց զենու ամբողջովին չէին ոչնչացվել: Գաշնակները ապաստարան զրոհելով Հայաստանի լեռնային շրջաններում, նախապարտատվում էին նոր մարտերի:

Քաղաքացիական կռիվներում գաշնակների դեմ մղված կռիվներում ցուցաբերած հերոսության համար բազմաթիվ բանակայիններ և հրամանատարներ պարգևատրվեցին Հայկական ՍՍԻՔ պարգևի գրչո՞ւ շքանշանով:

Հայկական ՍՍԻՔ Կարմիր Բանակի հրամանատարություն 1921 թ. մարտի 10-ի № 3 հրամանով պարմիր զրոշի շքանշանով պարգևատրվեցին 1-ին զնդի հետևյալ մարտիկները և հրամանատարները. Տերզևանով Արշավիր՝ 1-ին զումարտակի հրամանատար, Փոքրիկյան Արամայիս՝ 2-րդ զումարտակի հրամանատար, Սաբիկյան Նեփոս՝ 3-րդ զումարտակի հրամանատար, Մանուշարով Արտեմ՝ դասակի հրամանատար, Միրզոյան Հմայակ՝ վաշտի հրամանատար, Ղազարյան Հովսեփ՝ վաշտի հրամանատար, Տեր-Խաչատրյան Խաչատար՝ կարմիրբանակային, Ա. Բաղդասարյան՝ զնդի հրամանատար, Աթոյան Հակոբ՝ զնդի զինկոմ, Սեմինչև Գեորգի, Կիլե Նիկոլայ, Պետրոսյան Աղասի, Ավագչյան Համարձում, Կարապետյան Առն, Սակիկյարի Վաղիմիր, Զավրիկ Սերգեյ, Մատուղով Վաղիմիր, Բասև Նիկոլայ, Լեպիշև Մատվի, Մամանիկ Վասիլի, Գրիմորև Սերգեյ, Դոլդուրով Պավել, Սուրվյով Ստեփան, Բոյար Անդրեյ, Կոռեյնիկով Պավել, Խար-

՝ 86՝ ԱԴԱԿԱ, փ. 194, օտ. 1, Է. 1, Գ. 1-4.

լամով Իվան, Ժիրվան Իվան, Քերեմնով Գրիգորի, Կոզլայենկո Մակար, Սաֆրանով Կուզմա, Քիկով Գրիգորի, Դրոսինին Պավել և շատ ուրիշներ¹։

Հայկական ՍՍԻՔ «Կարմիր դրոշ» շահանջնով պարզաւորելցին Առանձին Տրեստանային դիվիզիան, 2-րդ քնդանութանից գումարտակը, «Ընկ. Մուսաչլյանի անվան դրահագնացքը», Հայկական 2-րդ Տրածիգ գունդը, 1-ին Տրածիգ բրիգադի շտաբը, 178-րդ Տրածիգ գունդը, բնիկ. Բլազովիչգովի անվան հեծյալ խումբը, Ֆանիշևիկու անվան խումբը, «Աղատամարտ» դրահագնացքը, վեդի-բասարյան «Կարմիր Տաբորը», 5-րդ Տրածիգյան գունդը, կապի Տրամանատար Պենիցկի Անատոլին, գնդի շտաբի պետ՝ Բելյան Անատոլին²։

* * *

Դաշնակների գեմ վերջնական հաղթանակը ապահովելու համար 24(ր)Պ Կենտկոմը Հայաստանի բոլոր աշխատավորներին և զինվորներին ուղղած կոչում գրում էր. «Ընկերսն՝, — ներկա ժամանակ, ինչպես նաև միշտ, հաղթանակողը հանդիսանում է մեր պարտիան՝ բուլշևիկների պարտիան։

Բանվորների և գյուղացիների շահերի պաշտպան Կարմիր Բանակը անմիտ թշնամուհու հասցնում է հարված-հարվածի ետեկից։ Մեկը-մյուսի անեղջ պաշտպանում են բազմաթիվ գյուղեր, վերցված են մեծ թվով ուղղաօդերին և ավար։ Այսուամբոտ խմբապետների ուժերը նվազում և քայքայվում են։ Մոտ է ցանկալի ժամը, երբ Հայաստանի ամենահեռավոր գետից կոչնչացի գաշնակների թալանչիական շայկան և ամենուրեք կծածանվի կոմունիստական պարտիայի կարմիր դրոշը։

Թշնամու շարքերից բազմաթիվ գյուղացիներ և զինվորներ զենքը ձեռքերից, անցնում են մեր կողմը, որպեսզի համախմբեն իրենց կոչրայրների շարքերը, վերջ տան կոչրայրասպան պատերազմին, հաստատեն խաղաղություն և մասնակցեն գաշտային աշխատանքներին...

¹ ՏՆ՝ ԱԳԱԿԱ, փ. 25845, օր. 3, 4, Բ, Կ. 1—2

² ՏՆ՝ նույն տեղը, Թ. 10:

Բանվորներ, գյուղացիներ, զինվորներ և օգնիվ աշխատողներ, լարեցեք ձեր ուժերը, լրացրեք Կարմիր Բանակի շարքերը, թիկունքից հարվածեք դաշնակ բանդաներին։ Մեր հաղթանակը և թշնամու անխտունակ վախճանը մոտենում է...

Կեցցե՛ք Սովետական Իշխանությունը, որը աշխատավորներին և գյուղացիներին տալիս է խաղաղ աշխատանք»¹։

Այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասի աշխատավորները Բանդան աշխատանք էին սկսել քայքայված անստեղծությունը վերականգնելու համար, Չանգիպուրում ապաստանած դաշնակ բախտախեղիները պլաններ էին մշակում՝ հայ ժողովրդին նոր ավանադարայի մեջ քաշելու համար, դրանով իսկ փորձում էին խանգարել առաջին սոցիալիստական միջոցառումների իրականացման գործը ամբողջ Անդրկովկասում։ Եվ այն ժամանակ էր, երբ Վ. Բ. Լենինի ցուցումներով Անդրկովկասի բուլշևիկները, նյնիսով երկրամասի շահերից, միջոցառումներ մշակեցին Անդրկովկասի երկաթուղին մեկ վարչության հակողություն և ղեկավարության տակ միավորելու համար։

Անդրկովկասի երեք ռեսպուբլիկաները համաձայնություն եկան՝ համատեղ կերպով օգտագործել երկրամասի կարևոր հարստությունները, որի համար 1921 թ. ապրիլի 20-ին կնքվեց համաձայնագրը²։

1921 թ. ապրիլին Հայաստանում կազմակերպվեցին Կարմիր Բանակի նոր զորամասեր, այդ գործում մեծ է կելվ Ալ. Ֆ. Մլյանիկյանի զբոսը։

Ալ. Մլյանիկյանը լինելով Սովետական Հայաստանի ժողովածովային առաջին նախագահն ու ուղղական գործերի կոմիտայրը, կազմակերպչական խոշոր աշխատանք ծավալեց Հայկական Սովետական Ռեսպուբլիկայի ու Կարմիր Բանակի ամբողջական ուղղությունում։ Նա 11-րդ բանակի հրամանատարության հետ միասին մշակեց գործողությունների մի հաս-

¹ ՄՄԿՊ Կենտկոմին կից Մարբոլգոմ-լենինիզմի ինտերուտի Լաչկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ք. 74, Թ. 28—29:

² ՏՆ՝ ՕՅՐԱՅՈՒՆԱՆԵ ՄԱՐՔ, Տեղագրություն, 1917—1924 թթ., Մ.—Լ., 1949, էջ 271:

տատ պլանը՝ Զանգեզուրի լեռներում բույն դրած դաշնակցական բանդաներին օդնւթային և համարու Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան զործնական քայլերի անցավ Զանգեզուրում նախապատրաստովոր դաշնակցական ավանտյուրան ջախջախելու համար Բանի որ դաշնակիների փետրվարյան ավանտյուրան շարժարարցրեց Անդրկովկասի կոնտրուկուցիոն ուժերի հուլսերը, այս անգամ նրանց ողջ ուղադրուկուցիոնը բնուղեց Զանգեզուրում ծվարած դաշնակ թախտասինդրներին վրա, որոնք 1921 թվականի ապրիլից ուժեղ կերպով հարձակում նախապատրաստեցին Կարմիր Բանակի վրա:

1920 թվականի ապրիլին Զանգեզուրի գաղաթում դործող խմբայնական բոլոր ուժերը Նժդեհի կարգադրուկումար սկսեցին կենտրոնանալու Ապրիլի 18-ին, 11-րդ բանակի հետախուզական ավյաներով 32-րդ զիվիզիայի հրամանատար Ա. Տոգորսկոն տրված զազանի օպերատով տեղեկության մեջ ավուում էր. «Բենակիչների աված անդեկուկուցիոնների համաձայն՝ ապրիլի 12-ին Յուպոնը իր խմբերով (1500 հետեակ և 200 հեծյալ) Քեշիքենդից նահանջեց Գորիս—Զանգեզուր»:

Կարմիր Բանակի շտաբի հետախուզության տվյալներով՝ 1921 թ. ապրիլին Քավրիզի և Քեհրանի դաշնակները և եպիսկոպոս Մելիք-Բանդանը օգնության կազմակերպեցին Զանգեզուրի դաշնակներին: Ավիր-Արշազը Զանգեզուրի դաշնակներին օգնեց պարենով, այն պայմանով, որպեսզի դաշնակները արգելական բուշիկներին առաջխաղացուսր զպակ նախընան՝:

Գաշնակները հաշիվ շառնելով Կարմիր Բանակի ուժը, հայ ժողովրդի շերտ համակրանքը զպակ Սովետական իշխանությունը, սկսեցին նոր խտովության նախապատրաստել Սովետական կառավարության դեմ, հրապ ունենալով, որ պարսկական և թուրքական ռեակցիոն շրջանների օգնությամբ իրենց կհաշողվի հաղթել Կարմիր Բանակին և Հայաստանում վերականգնել դաշնակների դիկտատուրան:

Հայաստանի Կոմպարտիան և կառավարությունը, զգալով

վտանգը, մայիսին և հունիսին հասուակ պատվիրակություն ուղարկեցին Զանգեզուր Գառավարակությունը Զանգեզուրի «Լեռնահայաստանի կառավարությանը» առաջարկեց վերջ առ ավանտյուրային, խաղաղ կերպով լուծել տարածանությունները, Զանգեզուրը ճանաչել Սովետական Հայաստանի անբաժան մասը և այլն:

Սովետական Հայաստանի պատվիրակության կազմում կառավարության կողմից Զանգեզուր գնաց Անդրկովկասի ռեկուցիոն շարժումների ակտիվ մասնակից, լեռնիսան պարտիայի հին անդամ Ա. Կարինյանը, իսկ Կարմիր Բանակի հրամանատարության կողմից՝ 58-րդ բրիգադի կոմիսար Վ. Ս. Մկնիկովը:

Ավանտյուրիստներ Ա. Վրացյանը, Նժդեհը և ուրիշներ նախորդը համաձայնության զազով արտաքին ռեակցիոն աարբերի հետ, մերժեցին դատվիրակության առաջարկությունը: Դրանից հետո, Սովետական Հայաստանի կառավարությունը սկսեց նախապատրաստովել՝ ավանտյուրան ջանջախելու համար:

Այլ Մյանիկյանը 1921 թ. մայիսի 13-ին, հետախուսային խտակցությամբ 11-րդ Կարմիր Բանակի հրամանատարությանը անդեկացրեց Զանգեզուրում նախապատրաստովոր կոնտրուկուցիոն խտովության մասին և խնդրեց 11-րդ բանակի կազմի մեջ ժամանակավորապես խմած հայկական զորամասերը (Լոռվա հետեակ զուսը, 9-րդ լեռնային մարտկոցը և 7-րդ հեծյալ բանակը) ուղարկել Հայաստան: Ըստ որում հեծյալ զուսը պետք է ուղարկվեր Գարալիչաղ—Ռքնդամալ:

11-րդ բանակի շտաբը, բնդառաջ գնուով Մյանիկյանի խնդրանքին, մայիսի 15-ին Լոռվա հրամիզ և հայկական հեծյալ գնդերն ուղարկեց Հայաստան:

Գաշնակների զանգեզուրյան խտովության պլանները քաշ հայտնի էին 11-րդ բանակի հրամանատարությանը: Այսպես, 1921 թվականի մայիսի 23-ին, Գնկկերը հետախուսով կապվեց Այլ Մյանիկյանի հետ և հայտնեց, որ պետք է ուղարկվի լինել

¹ ԱԳԱԿԱ, փ. 195, օտ. 3, ձ. 20, յ. 6.

² ՏԿ՝ս նույն տեղը:

¹ ՏԿ՝ս ԱԳԱԿԱ, փ. 195, օտ. 3, ձ. 738, յ. 15:

Զանգեզուրի կողմից սպառվող վտանգը կանխելու համար 11-րդ բանակը վերակազմելու կապակցությամբ ավելացած որոշ նյութական միջոցները և ուսղծական հանդերձանքը, ստան էր նա, կորամատորվի Անդրկովկասի ավազյան բանակներին, այդ թվում և Հայաստանի Կարմիր Բանակին:

Հայտնելով իր շնորհակալությունը Գեկկերին, Ալ. Մյուսելիյանը նշում էր, որ «Զանգեզուր և մյուս հանգամանքները ստիպում են մեզ կազմակերպել նոր զորամասեր»¹:

1921 թ. հունիսի 1-ին Զանգեզուրում կազմակերպվեց այսպես կոչված «Հայաստանի կուսովորություն» պետական օրգանը, որի վարչապետ նշանակվեց Ս. Վրացյանը, իսկ Նեղիճ՝ սպարապետ:

Գաշնակները հունիսի 15-ին հավաքելով մեծ թվով հետևակ ու հեծյալ զորամասեր, ամբողջ ճակատով հարձակման անցան Գարալազազում գտնվող սովետական սահմանապահ զորամասերի վրա: Քշնամին հատկապես խորացավ ՀերճՆր—Փաշալու ուղղությամբ և ծավալեց հարձակողական մարտեր:

Կարմի Բանակի զորամասերը շուրջ 3 օր տևող համառ մարտերից հետո թողնեցին իրենց դիրքերը և կանոնավոր կերպով նահանջեցին, ամբողջով Տանձիկ—Ալչի—Ախուր գյուղերում, պահպանելով կենդանի ուժը:

Գաշնակների նպատակն էր ոչնչացնել Գարալազազի կայսղորը, ջախջախել հայկական բրիգադը, զրավել Արփախի կամուրջը:

Այդ ժամանակ կազմակերպված Կարմիր Բանակի նոր զորամասերը զրավելին ավելի հարմար դիրք, թշնամուն պատճառելով մեծ կորուստներ:

Գաշնակցական բանակը զլխավոր հրամանատարության կողմից առաջադրանք էր ստացել օդակի մեջ առնել Կարմիր Բանակի զորամասերին և ոչնչացնել նրանց առանձին-առանձին, որը, սակայն, նրան չհաջողվեց: Ստեղծված շարժանց բարդ պայմաններում կարմիրբանակայինները երբեք չլինելով վեցին, շարունակեցին համատարեն մարտնչել թշնամու թվով զերպղանց ուժերի դեմ, երբեմն էլ վճռական հարվածներ

հասցնել, Ռազմաճակատի այդ հատվածում գործող կարմիր զորամասերը շտարի կողմից առաջադրանք էին ստացել՝ ճեղքել հակառակորդի պաշտպանական ու հարձակողական դիրք և դուրս գալ թշնամու շրջապատվելի:

Գաշնակցական զորամբերը տեղ-տեղ շրջապատեցին Կարմիր Բանակի առանձին զորամասերին, որոնք, սակայն, ճեղքելով թշնամու շղթան, դուրս եկան շրջապատումից և անցան հակահարձակման: Գաշնակները ավեցին մեծ կորուստ, և շկարզանալով դիմադրել կարմիր բազաններին, նահանջեցին՝ թողնելով հաշիկ, Արփա, Ռինդ գյուղերը, մինչև Աելիմյանի լեռանցքը: Մեր զորամասերը հետապնդելով թշնամուն, շարունակեցին առջնադաշտումը²:

Զանգեզուրի ավանալուսն լիվիդացնելու գործում հատկապես աչքի ընկավ Կարմիր Բանակի «Զանգեզուրյան զորքերի հարվածային խումբը»:

Հայկական Կարմիր Բանակի այդ միավորումը կազմակերպվեց Կովկասյան ռազմաճակատի 11-րդ բանակի հրամանատարության կողմից: Նրա մեջ մտան 2-րդ հրոձիգ և 1-ին հեծյալ բրիգադները, 20-րդ դիվիզիան, 20-րդ հրամիգ բրիգադը, 18-րդ հեծյալ դիվիզիան և այլ զինվորական միավորում³:

Զանգեզուրյան զորքերի խմբի հրամանատարության վրա խնդիր դրվեց՝ լիվիդացնել Հայաստանի հարավային շրջանում ապաստանած զաշնակցական հորդաներին: Մարտական այդ կարևոր առաջադրանքը Կարմիր Բանակը կատարեց աբխաբս և արժանացավ հայ ժողովրդի և 11-րդ բանակի հրամանատարության գովասանին:

11-րդ բանակի հրամանատարության 1921 թ. նոյեմբերի 8-ի հրամանով զանգեզուրյան զորքերի հարավային խումբը ցրվեց⁴:

ՀԿ(Գ) Կենտկոմը և Հայկական ՍՍԻ ժողովուրդները Զանգեզուրում ծխաբաժ թշնամու դեմ որսորդելու համար մոբիլիզացիայի էնթարկեցին բոլոր ուշխառավորներին:

¹ Տե՛ս ԱԳԱԿԱ, փ. 26815, ռ. 2, մ. 43, ռ. 4:

² Տե՛ս նույն տեղը, փ. 268, ռ. 1, մ. 15, ռ. 16:

³ Տե՛ս նույն տեղը, ռ. 2, մ. 20, ռ. 28:

⁴ ԱԳԱԿԱ, փ. 195, ռ. 8, մ. 788, մ. 25.

Հայկական ՍՍԻԹ ժողովմամբ 1921 թ. հունիսի 19-ին, Հայաստանի աշխատավորների սուղիվ կոլում գրում էր. «...Սովետական իշխանությունը, որը հաստատուն ամրացել է ամբողջ Ռուսաստանում... ամրացել է ամբողջ Անգրիզիկաստում, կիսորտակի և Զանգեզուրի կոնտրոլայտյուն ուղիք: Այս արյունահեղության ամբողջ մեղքը ընկնում է Զանգեզուրում հավաքված սփրիկներին և խմբազետ զաշնակների վրա:

Աշխատավորներ, — մենք չէինք, որ ուզում էինք այս կոլովը, բայց մենք ստիպված էինք ընդունել այն:

Աշխատավորության անեծքը թող լիովին ընկնի նրանց արդեն իսկ զամբարանի վրա»¹:

Հայկական ՍՍԻԹ ժողովմամբ 19-ին հատուկ դիմումով Զանգեզուրի զաշնակցական «կոտավարությունը» առաջարկեց զարգրեցնել խռովությունը:

«Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի կառավարությունը, — ասված է դիմում մեջ, — ներկա դիմումով հայտնում է ձեռք և ամբարանում Զանգեզուրում խռովություն բարձրացնող բոլոր խռովարար ասարեքին՝ զաշնակցնել խռովությունը և խալազ կերպով ենթարկվել երկրում իշխող միակ օրինական իշխանությանը՝ Սովետական Հայաստանի կառավարությանը...»²:

Գիլիգանի, Ախտաշի և մյուս շրջանների աշխատավորների միախնդնեում ընդունված բազմաթիվ որոշումների մեջ ամբողջովին դատապարտվում էր զաշնակների ստոր բալլը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Գյուղացիները սիրով պատրաստակամություն էին հայտնում օտերի կանգնել զավադիբների պատժելու համար: «Փարզ կերպով գիտակցելով այս բոլորը, մենք հայտարարում ենք, որ ամեն բուզն պատրաստ ենք զենքը ձեռքներին պաշտպանել Սովետական կառավարությունը:

Մա՛հ ավանադրիստներին, անխնա պարա՛ր հակահեղափոխականների դեմ»³:

Կարմիր Ռանակը պատրաստ էր հաղթարշավի դուրս գալ զեպի Զանգեզուրի լեռները:

Ոգևորելով Զանգեզուրի ռազմաճակատ մեկնող կարմիր զորամասերին, 4-րդ գնդի մարտիկների ռազմերթի օրը Հայկական ՍՍԻԹ ժողովմամբ նախագահ և ռազմական զործեթի ժողովում Ալ. Մյասնիկյանը ասում էր. «Ընկեր հրամանատարներ, բաղաշխատողներ, կարմիրբանակայիններ Զանգեզուրի գյուղացու իշնամի զաշնակը և նրա զվարդիս մասուգրիտները ահա վեց ամսից ավելի է, ինչ նստել են գյուղացու վրին և հեարավորություն չեն ապիս գյուղատնտեսության մակարդակը բարձրացնելու: Դաշնակցներն իրենց ձեռքում պահելով Զանգեզուրը, հույս ունենին նորից նրան ընկնելու ժամանակը հասնել վերջնականապես կոտորելու զաշնակների վրը և առմիտ ազատելու զանգեզուրցիներին:

Ընկերներ, Հայաստանի աշխատավորները հույսով և անկեղծությամբ ձեռք են նայում: Ձեր յուրաքանչյուր շարժանքը ամբողջ երկիրն է հետևում: Ձեզ ուղարկվող պրոլետարիատի թշնամու ռազմաճակատը, մեզանից այստեղ մնացածներն ամբողջ հույսով և անկեղծությամբ կհետևենք ձեր յուրաքանչյուր շարժանք, Գնացե՛ք, կատարեցե՛ք ձեր գործը, իսկ թիկունքը ձեզ նեցուկ կլինի, Գոգնի, կկերակրի ձեզ:

Հրամանատարներ, հիշեցե՛ք, որ ձեր արևությունը և շնորհը օրինակ կլինեն զօրերի համար: Ամուր եզե՛ք:

Քաղաշխատողներ, ձեր ղեկավարությունը, ձեր հոգատարությունը զորամասերի մասին կսեղմի շարքերը, կամբասպնդի զօրքը և նրանց կհամակիր պրոլետարական ռեյուցիալի ոգին:

Կարմիրբանակայիններ, միբարեն ու համարձակ առող զաշնակ արկածախնդրների զեմ, հանուն Զանգեզուրի գյուղացության:

Ինամքով ու ուղադիր վերաբերվեք Զանգեզուրի բնակիչներին, զանազանեցե՛ք նրանց և նրանց մեջ թարեված բանդիտներին: Վերջիններին չխնայել, թշնամիներին, սրիկաներին չխեղձալ և երկրի խալազ բուսկությունը շղիպելու:

Մեր թշնամին զանգեզուրցին չէ, ալ նրա վրին նստած մախնուկեց կուլակը:

¹ ՀՍՍԹ ԿԳՊՍ, ֆ. 144, գ. 212, ր. 77.

² «Коммунист», 1921 г., № 106.

³ ՀՍՍԹ ԿԳՊՍ, ֆ. 113, գ. 22, ր. 22.

Ընկեր բանակայիննէ՛ր, սվինով սրբեր ու զնգալով պոկկեր Զանգեզուրի լեռնազագաթներին կայած կողոպտել պարագիտներին:

Հայաստանը և նրա եռակից Կովկասի աշխատավորները հարյուրապատիկ կհատուցեն ձեզ, աշխատանքի համար, նրանով որպէս կբախտավորեցնեն մեր երկիրը:

Միտան ու համարձակ տա՛ջ:

Կորնն ժողովրդի Բշնամիները:

Մա՛րջ զեպի Զանգեզուրո՛ւ:

Այ. Մյասնիկյանից հետո ամբիոն բարձրացավ 4-րդ զեպի հրամանատար Տրավկինը: Նա ասաց. «Ընկեր բանակորնէ՛ր, գյուղացիներ՝ և էջմիածնի աշխատավորներ՝, թույլ տվե՛ք 4-րդ զեպի ամբողջ կազմի անունից, այն զնզի, որը մենչերկիների հետ ունեցած մարտերում մշտապէս հաջթող է եղել, վստահեցնել ձեզ, որ դաշնակիներին նույնպես կհաղթի:

Մենք բանվորա-գյուղացիական կոռուպարտիայն կամբով ուղղմանակատ գնայով, ձեզ խոսք ենք տալիս, ինչ գնով էլ որ լինի, զանգեզուրցիներին ազատել պարագիտներից ու կողոպտիչներից: Մենք չենք վերադառնա ձեզ մոտ, մինչև լմարենք Զանգեզուրը և նրա լեռներից շարժվենք նրանց կպած դաշնակիներին՝ իրենց մարզերիստներով: Մեր զնգալը չի մրկպի, մեր սվինը չի ընկնով: Ձեր ցանկութլուրը կկատարվի»:

Այո՛, կարմիրբանակայինների ոչ զնգալը մրկպեց, և ոչ էլ սվինը ծովեց:

1921 թ. հունիսի 21-ին Կովկասյան հատուկ բանակի հրամանատարութունը Զանգեզուրի ուղղմանակատի զորքերին աված հրամանում պահանջեց՝ անհատապ ոչնչացնել Զանգեզուրի ավատայութիաներին:

Դաշնակցական զինված ուժերին պետք է վճռական հարված հասցվեր Ղարաբաղ—Զանգեզուր ուղղութլամբ: Այդ պատասխանատու զործր զբվեց Կովկասյան առաջին կորպուսի վրա, որին հրամայվեց մինչև հունիսի 30-ը գրավել իստ-

զափրիների կամուրջը, դրանով իսկ թույլ շտալ, որպեսզի դաշնակների և Իրանի միջև այդ ճանապարհով կայ հաստավի: Բացի այդ, Կովկասյան առաջին կորպուսի զինվորներին և հրամանատարներին առաջուրկվեց մինչև հուլիսի սկիզբը գրավել Գորիսը, Ղափանը (հանրերը) և տուպալը՝ «Լեռնահայաստանի կոռուպարտիայունը»:

Քշնամոն հարվածող մյուս հիմնական ուժը Կարմիր Բանակի երևանյան խումբն էր, որին առաջարկվեց գրավել Գենվալից զեպի Իրան տանող ճանապարհները, շրջապատել Բշնամոն և ոչնչացնել նրա կենդանի ուժը:

Երևանյան խումբը, համաձայն շտաբի հրամանի, բաժանվեց երեք զորասույունների. առաջին զորասույուն զորքերը պետք է կովկասի վեղի—Գարալագյաղ—Սիսիան ուղղութլամբ, երկրորդ զորասույուն զորքերը՝ Նախիջևան—Բիշոնակ—Սիսիան ուղղութլամբ, երրորդ զորասույունը՝ Օրգուբազ—Մեղրի ուղղութլամբ:

Մինչև վերոհիշյալ զորամասերի հարձակման անցնելը, հայկական Կարմիր Բանակի առաջին բրիգադը և սկարմիր Տարբորը՝ մարտերի նախաձեռնութլունը արդեն վերցրել էին իրենց ձևերը՝ Գարալագյաղի ուղղմանակատ: Սաղմունակատի մի երկար հատված՝ Քյուտայուրից մինչև վերին Տանձիկ, գրավված էր հայկական զորամասերի կողմից:

Դաշնակցական զինված ուժերը Ղարաբաղ—զանգեզուրյան ուղղմանակատում ամբացել էին Կոտեժորցի մինչև Խընձորակի զուղերը:

Քշնամին իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր Սարաղի ուղղմանակատում՝ Կովկասյան առաջին կորպուսի զեմ: Այս ուղղմանակատում դաշնակցական զինված ուժերի թվովը (թե՛ հետակ և թե՛ հեծյալ) հասնում էր շուրջ 3500 հոգու: Դաշնակցականները օգնութլուն էին ստանում պարսիկան Ֆեղդալական ռեակցիոն բանակների կողմից:

Այդ ժամանակ Լենդրոսում և Սամուրի շրջանում էին զանվում Սուլթանբեկ Սուլթանովի և Գուլի խանի վարձկան զորամասերը՝:

¹ Գ. Օզանեկով, Բաղաբացիական կռիվները Հայաստանում, էջ 76.

² Նույն տեղը, էջ 78.

³ Տե՛ս ԱՂԱԿԱ, փ. 25845, 2, Է. 611, 3. 14.

Բաղմամբով արխիվային փաստաթղթեր վկայում են այն մասին, որ զաշնակցական հրամանատարությունը մեծ թվով զորամասեր էր նետել նաև մյուս ուսղմանակատներում՝ Եսրուբ—Գարալազլազ—Ախիսան—Օրդուրազ:

11-րդ Կարմիր Բանակի և Հայկական զինված ուժերի հրամանատարություն կողմից պլանավորված էր՝ Զանգեզուրի բոլոր ուսղմանակատներում միաժամանակ սկսել հարձակումը: Ըստ որում հիմնական և մեծուկան հարվածողը պետք է հանդիսանար Կովկասյան առաջին կորպուսը (հրամանատար՝ Ա. Տադրոսկի):

Հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ, գլխավոր հրամանատարությունը որոշեց սկզբից կեթ, մինչև Ղարաբաղ—Զանգեզուրի ուսղմանակատներում մարտերի անցնելը, հարձակումը սկսել Գարալազլազի ուսղմանակատից:

Մուպեհ նշվեց, զաշնակներ իրենց ամենազիսավոր ուժերը կենտրոնացրել էին Զանգեզուրի ուսղմանակատներում: Որպեսզի հակառակորդը իր որոշ զորամասերը դուրս բերի այդ ճակատից, Կարմիր Բանակի շտաբը, միանգամայն ճնշող կերպով, հունիսի 20-ին հրամայեց երևանյան խմբի զորքերին՝ հարձակվել Գարալազլազի ուսղմանակատից և զրտնով զաշնակների ուշադրությունը գրավել իրենց վրա:

Կարմիր Բանակի զորամասերը երբև ուղղություններով շարժվեցին զեպի Զանգեզուր:

Վերամիավորել էր իր ուժերը և պատրաստ էր հարձակման նաև Ղարաբաղ-զանգեզուրյան զորքերի խումբը, որն առաջադրանք էր ստացել՝ սկսել հարձակումը Ղարաբաղի կողմից: Հայկական բրիգադի 2-րդ և 3-րդ զնդերին հրամայված էր հարձակվել Գարալազլազի կողմից: Հայկական 3-րդ և 4-րդ հրամայում և 1-ին հենչավ զնդերին հրամայված էր հարձակվել Նախիջևանի ուղղությամբ:

Մինչև հունիսի 20-ը հայկական բրիգադը և ուսական զորամասերը, շարունակելով հարձակումը, գրավեցին Քեշիշեննդ, հունիսի 22-ին՝ Բուրբաբերդ (Ղուղղուլաչ), Գանձակ

¹ Տե՛ս ԱԴԱԿԱ, փ. 25315, on. 2, A. 611, x. 14:

(Ննգիշա), Հայոց Ձոր (Սեխիմի կիրճ), Արփա, Օրթաքենդ, Քաշքենդ և Սալի գյուղերը:

Հունիսի 23-ին Կարմիր Բանակը ազատագրեց Եղեզնաձոր, Վերնաշեն (Քաշքենդ), Դեաափ (Ղուլթուր) և Գլածոր (Օրթաքաբ) գյուղերը:

Հունիսի 24-ին Կարմիր Բանակի զորամասերը գրավեցին Փոռ, Փաշալու, Մարտիրոս գյուղերը և ամրացան այդ վայրերում: Հունիսի 26-ին գրավեցին Հեղեղ, Քնգեվաղ և Գլուղալազ գյուղերը: Դաշնակների մի մեծ խումբ (թվով 150 հոգի) խմբապետ Աղաբեկի հետ միասին շրջապատվեց և զերհանձնվեց¹:

Գարալազլազի ուսղմանակատում հունիսի 22-ից մինչև 29-ը շարունակվող մարտերում հայկական առաջին բրիգադի զորքերը ջախջախիչ հարված հասցրին զաշնակցական ուժերին և ազատագրեցին Արտաթան, Կեշուտ գյուղերը և նոր զիրքեր գրավեցին Քաշաբազլազ գյուղի բարձունքներում: Կարմիր Բանակի որոշ զորամասեր մտնեցան Զանգեզուրի սահմաններին²:

Գարալազլազի աշխատավորները Կարմիր Բանակի զորամասերին ղեկավարեցին մեծ խանդավառությամբ: Դյուզադեներեց շտաբը միացան զորամասերին և զենք վերցրին խմբապետների ղեկ:

Գարալազլազի բնակիչները կարմիր զորամասերին զայրությամբ էին պատմում Ցապուրե, Կուտոլի և մյուս խմբապետների զագրելի սեխերների մասին և խնդրում արմատախիլ անել թշնամուն:

Տեղական բնակչությունը, հատկապես բնգհատակյա կուտուխատական կազմակերպությունները և պարտիզանական ջոկատները խելոր օգնություն ու աջակցություն ցույց տվին զործող բանակին: Դա առավելապես ցայտուն կերպով նկատվեց լեռնային վայրերում, որտեղ գյուղացիները թշնամու նենց պլանները մասին անմիջապես հաղորդում էին Կարմիր Բանակի հրամանատարությունը:

¹ Տե՛ս ԱԴԱԿԱ, փ. 2585, on. 2, x. 43, a. 2:
² Տե՛ս նույն աղբյ. x. 39, a. 16:

Բուլղարիայի ազդեցութեամբ, նրանց ազդեցութեան շնորհիվ, հակառակորդի բանակից բազմաթիվ զինվորներ, խորված ու մուրված գյուղացիներ քողակներով սազմաճակատը և միացան Կարմիր Բանակին:

Դաշնակները բոլոր միջոցները գործադրեցին, որպեսզի վերականգնեն կորցրած դիրքերը: Այդ նպատակով նրանք հունիսի վերջերին Մեդրիի ուղղությամբ հարձակում սկսեցին, զբաղվելով իսկ նեղելով հայկական կարմիր զորամասերին: Սակեղծված իրադրությունը վերջ տալու համար 178-րդ գնդի հակազորանների շնորհիվ հակառակորդը զուրա շարժվեց գրաված դիրքերից ու հեռացավ: Կարմիր զորամասերը կրկին ամրացան բարձունքում:

Կարմիր Բանակի այն զորամասերը, որոնք նախաշրջանից շարժվում էին Սրակի, հունիսի 28-ին մասն Բիշնակ գյուղը: Համարյա առանց դիմադրության Բիշնակին ետ քաշվեց գնդի Սիսիանի շրջան և ամրացավ Մավրաթ: Եսրի առաջին փեշերում:

Կարմիր Բանակը հունիսի 29-ին հարձակում սկսեց Անգեղակոթ գյուղի ուղղությամբ և գրավեց Հաղաթ և Անգեղակոթ գյուղերը:

Հունիսի 29-ին 11-րդ բանակի 150-րդ գնդը Անգեղակոթում միացավ նախաշրջանից և Դարալուղալուղից դեպի Սիսիան արշավող նրանցան խմբի զորամասերին:

Կարմիր Բանակի առաջնական զորամասերը մինչև հունիսի 1-ը ազատագրեցին Սիսիանի շրջանային կենտրոնը՝ Դարաբիխան (այժմ՝ Միսիան):

Այնուհետև Կարմիր Բանակը միացավ ուժերով ազատական գործողություններ ծավալեց Գորիսի և Ղափանի ազատագրման համար:

Հունիսի 23—26-ը մղված մարտերում հակառակորդը թողեց 10 գնդացի, 2 թևառնակ, 1000 հրացան, հազար հոգի զինքով:

Դաշնակցական բանակի շարքերում տիրում էր կատարյալ քաղաքայնություն, Այդ առթիվ, գործող բանակի մարտիկները

նորաշենից, Այ. Մյանսկիյանին հայտնեցին, որ «...հակառակորդի շարքերում քաղաքայնություն է տիրում: Այս գործում խոշոր գեր խաղաղին նախորդ կրկին երկու անգամ կարմիր զինվորները և դաշնակցականների գրաված վայրերի գյուղացիները: Հակառակորդը տալիս է հարմարավոր դիրքներ... Մեր կողմն են անցնում զինված ջոկատներ իրենց գույքով: Հավատարմի իրենց նախկին տրադիցիային, գաշնակները գրաված վայրերի բնակչությանը ենթարկում են կոզապետի, տանում նրանց տավարը և ձեր ուղարկած մանուֆակտուրան:

Մեր զորամասերին բնակչությունը ընդունում է ցնծությամբ»:

Հանգեղուրի աշխատավոր ժողովուրդը զրկաբաց ընդունեց ազատարար Կարմիր Բանակին, ցույց տալով նրան լայն օժանդակություն: Սակայն դավադիր դաշնակները չէին ուզում հաշտվել ստեղծված վիճակի հետ և բոլոր նենգ միջոցներով ցանկանում էին ետ գրավել Սիսիանը (քանի զեռ երկվանյան խմբի զորամասերը չէին սկսել ազատական գործողությունները Հանգեղուրի և Ղափանի ուղղությամբ), զբաղվելով իսկ փակել երևանյան խմբի զորամասերի առաջխաղացման ճանապարհը:

Թշնամու նենգ զավերը շիրակահայացան: Կոմունիստների նախազդեցության շնորհիվ Կարմիր Բանակի մի ջոկատ պարտիզանական խմբերի աջակցությամբ հարձակվեց Մեխրե-Յուլլանի, Փարխանյանի և Աթաբախյանի միացյալ բանգանների վրա և ետ շարժեց նրանց:

Հունիսի 29-ին Հանգեղուրի ուղղմանակառի բոլոր զորքերը (Կովկասյան առաջին կորպուսը, հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերը) հրաման ստացան՝ հարձակվել Գորիս—Ղափան և Մեդրիի շրջաններում ամրացած թշնամու վրա և ազատագրել այդ վայրերը:

Այդ հրամանում ասված էր.

«Ղարաբաղի և Հանգեղուրի խմբի քաղաքի զինվորները բանվորա-գյուղացիական կառավարության կամքով մեծ պա-

1 86* ԱՄԿԱ, փ. 25845, տ. 3, է. 250

1 «Коммунист», 1921 г., № 110.

տալ է ընկել Չեզ՝ սովետական հողից մարտի վերջին գնե-
րալին և նրա կամեակատարների ոճձակը:

Այդ գնեկերային անունն է նեզե՝, որն այժմ Զանգեզուրի
գավառում սանգփել է հակառուտություն իշխանութուն, պար-
ծենկոտաթխամբ սպանու է սովետական երկու, սեռուրի-
կաների՝ Ադրբեջանի և Հայաստանի հանգստությանը: Այդ
ցարական բանակի վերջնիկ գնեկերային շուրջը համախմբվել
են Անդրկովկասի բոլոր հակառուտություն արկաները, որոնք
դանակ են սրում մեր սեւուրյուցիչ նվաճումների դեմ, մեր
բաշարի Կարմիր Բանակի դեմ:

Գործում նույն արևի տակ տարանում են և՛ մտասվա-
թականները, և՛ զաշնակները...

Նեզեի՝ փեռավարյան ավանտյուրան մեր բանակի շար-
քերից խից շատ քաշարի մարտիկներին, որոնց արյունով հաս-
տատվել է Սովետական իշխանութունը Երևանում և ապա
ամբողջ սեպտուրիկայում:

Բանվոր-գյուղացիական Կարմիր Բանակի հզոր մար-
տիկներ... Մի անգամ ևս թափահարեցեք ձեր գյուղացիական
բազուկը և «քաշացած» գնեկերային ցույց տվեք իր սեղը:

Գեն շարանցեք նրան Զանգեզուրի գյուղացու և բանվորի
մեջքից, բռնեցեք նրա կողորդից և ուղարկեցեք այնտեղ, որ
արդեն ուղարկել ենք սանայակ աշղրիտի գնեկարաններին...

Արմատախի՛լ արքե Կովկասի սեւուրյուցիայի հանգստի
սպանուխիքը և անողորմարար ավերեցեք Զանգեզուրի կրետի
բույնը:

Նեզեհե՛ին հասցրած ամեն մի հարված հարված է սոսա-
կան մեռնող հակառուտությունյին և միջազգային կապիտալին:

Ապացուցե՛ք պարծենկոտ գնեկերային, թե ով է անհաղթե-
լին՝ Զանգեզուրի հակառուտություն ոճձակը, թե՛ աշխատա-
վորների Կարմիր Բանակը: Առա՛ջ դեպի Զանգեզուրի լեռները,
ազատագրելու բանվորներին և գյուղացիներին՝ գնեկերային իշ-
խանութունից:

Առա՛ջ դեպի... Ղափանի պղնձագործական գործարաննե-
րի ազատումը կապիտալիստական ճիւղաններից...

Զանգեզուրը կլինի կարմիր, բանի որ այդ որոշիկ է Կար-

միր Բանակը: Նեզեհե՛ր կախաշախմի, բանի որ կարմիրբանա-
կայիների ձեռք բարձրացել է նրա վրա:

Մա՛հ սուչա սուգորներին, կալվածատերերին և գոր-
ծարանատերերին:

Կեցցե՛ բանվորների, գյուղացիների, կարմիրբանակա-
յիների իշխանութունը...

Կեցցե՛ բանվոր-գյուղացիական Կարմիր Բանակը...

Կովկասյան առաջին կորուստի
հրամանատար ՏՈՊՈՐՍԿԻ՞՛:

Ա. Ի. Տոգորսկին անցել է սկիզբագործութուններով հա-
րուստ պանծայի ուղի: Նրան լավ են անանում Զանգեզուրի
աշխատավորները, որոնց ազատագրման համար նա կռվել է
1921 թ.: Այ. Մյանսիկյանը Տոգորսկուն հանձնելով Հայկա-
կան ՍՍԻՔ ռեժիմի գորշու՝ մարտական շքանշան, նրան իրա-
վամբ անվանեց «Զանգեզուրի հերոս» և ջերմորեն ողբունց
ազատարար Կարմիր Բանակի մարտիկներին և հրամանա-
տարներին: Հաճելի է իմանալ բոլշևիկ հրամանատար Ա. Տո-
գորսկու կյանքի մասին, որը օրինակ է մեր կրիտատարգո-
թյան համար: Ա. Ի. Տոգորսկին ծնվել է 1894 թվականին Ղեյ-
սեզոնյան նահանգի (այժմ՝ Կարլինկի մարզ) Տվլեր գավառի
Դեյնդինո գյուղում:

Սկզբնական կրթութունն ստացել է տեղի հոգևոր սեմի-
նարից, ապա սովորել ու ավարտել է զինվորական դրս-
բոցը և ստացել սպայի կոչում: Տոգորսկին եղել է ցարական
բանակում, մասնակցել առաջին համաշխարհային պատե-
րազմին:

Փետրվարյան սեւուրյուցիայի ժամանակ և հետո, Տոգորս-
կին վճռահանպան կանգնեց Սովետական իշխանության
հաստատման համար ախտիվորեն մարտնչողների շարքում:
1918 թվականի աշնանը Տոգորսկին ընդունվեց բոլշևիկյան
պարտիայի շարքերը, դարձավ սեւուրյուցիայի ստիկոս զինվոր
և իր անպատեհունդը նվիրեց աշխատավորների ազատա-
գրմանը և Կարմիր Բանակի շինարարությանը:

¹ ՍՄԳԳ Կենտկոմն կից Մարբոխդ-լենինկովի ինտերուստի
Հայկական Ֆիլիտի արխիվ, 11-րդ բանակի ֆունդ, գ. 1, Թ. 1—7:

1918 թվականին, երբ մեր երկիրը գտնվում էր անստեփան-բազարական ծանր պայմաններում, սևույուցիայի տուհուն մարտիկ Ա. Տոգորսկին գրեց իր նշանավոր «Մենկ տարի՛ հրացանի և գութանի հետ միասին» վերատառութայնը՝ որը հրատարակվեց Վեյսեգոնսկի փոքրիկ բազարում, դավառական գործկոմի կողմից, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ սևույուցիայի առաջին տարեգարծի առթիվ։

Ա. Տոգորսկու գիրքը արագորին արարածվեց երկրում։ Այն հասավ Մոսկվա, սկզբում «Беднота»¹ թերթի խմբագրություն, ապա կրեմլ՝ Վ. Ի. Լենինին։ Իր գրքում Տոգորսկին նկարագրում է Վեյսեգոնսկի դավառում Սովետական իշխանություն կառուցելու աշխատանքը՝ ղեկավարողների գործունեության մեկ տարվա փորձը։

Ծանոթանալով այդ հիանալի, պարզ ու բովանդակալից գրքի հետ, մեծ առաջնորդ հիացմունքով արտահայտվեց նրա մասին։ Վ. Ի. Լենինը կրկնակի, շեքմազին կիրառով ողջունեց հեղինակին՝ Ա. Տոգորսկուն²։

Վ. Ի. Լենինը մի շարք անգամ անդադարձավ Տոգորսկու սովյալ գրքին, որի առթիվ գրեց իր հայանի հոգվածը («Փոքրիկ պատկեր մեծ հարցեր լուծելու համար»)։ Մեծ Լենինի բարձր գնահատականը Տոգորսկու գրքի մասին և ուշադիր վերաբերմունքը ավելի ոգևորեցին նրան։ Նա ակտիվորեն մասնակցեց բաղադրացիական կոմիտեի նրպես հրամանատար՝ սկզբում՝ հարավային, ապա՝ թուրքեստանյան և կովկասյան ռազմաճակատներում։

11-րդ Կարմիր Բանակի հետ միասին 1920 թվականի ապրիլի 28-ին Տոգորսկին եկավ Բաբու և մասնակցեց Ադրբեջանում Սովետական իշխանության հաստատմանը և ամբողջացմանը։ 1921 թվականի գարնանը Տոգորսկին նշանակվեց Առաջին կովկասյան կողմուխի հրամանատար։ Որտեղ ժողովրդի փառապանծ զավակի, տակուն հրամանատար Ա. Տոգորսկին լսելով դաշնակների զինակցության ավանտյուրայի

¹ «Беднота», օրաթերթ գյուղացիների համար, լույս էր տեսնում Մոսկվայում, 1918 թվականի մարտի 27-ից մինչև 1931 թվականի հունվարի 31-ը։

² 84 «Правда», 1900 г., № 21.

մասին, իր զորամասով օգնության հասավ հայկական Կարմիր Բանակին՝ նեկզ թշնամուս ոչնչացնելու համար։

Տոգորսկու զիսավորած Առաջին կովկասյան կողմուխը և հայկական զորամասերը հերոսական մարտեր մղեցին դաշնակցական բանդաների դեմ, ազատագրեցին ամբողջ Զանգեզուրը։

Որտեղ մեծ ժողովրդի փառապանծ զավակ Ա. Տոգորսկու անունը բաց ծանոթ է Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի ժողովուրդներին։

Այժմ պահեստի գնեկրայլ-լեյտենանտ Ա. Տոգորսկին թուշակառու է, ապրում է Մոսկվայում։

Հայ ժողովուրդը, ամեն տարի նշելով իր ազատագրության սյանձալի ստեղծ, լքախուտադրությունը հիշում է իր հերոսներին, բոլոր նրանց, ովքեր պայքարել են Հայաստանի վերածնման, ժողովրդի երջանակի վրա համար։

1921 թվականի հունիսի 30-ին, ժամը 18-ին Կարմիր Բանակի զորամասերը, կոտրելով հակառակորդի դիմադրությունը, առաջ շարժվեցին Զանգեզուրի խորքը և ազատագրեցին Կապաջիխ, Աղբնեղ, Ախլ-Թուան, Զուլա, Ղարաբիխա գյուղերը։ Մարտերում թշնամուց զրավվեց զեղացիք 5 հատ, թերզանոթ՝ 1 հատ, նոսակ՝ 300 հատ, փամփուռ՝ 35 հազար և այլն¹։

Հունիսի 30-ին հայկական զորամասերը մտան Սիրիան, հուլիսի 2-ին Կովկասյան առաջին կողմուխի զորամասերը հարձակման անցան Խեհաձախ, Խողնավար, Տեղ, Կոռնիձոր գյուղերի ուղղությամբ։ Չնայած թշնամու ուժեղ դիմադրությանը, կույն Էլբն արգեն որոշված էր։

11-րդ Կարմիր Բանակի 246-րդ գունդը վճռական հարված հասցրեց դաշնակցական բանդաներին Քեչալ-գաղի ուղղությամբ և հասավ հաղթանակի։ Կարմիր Բանակն ազատագրեց զեպի Գորիս տանող բոլոր բնակավայրերը։ Հուլիսի 2-ին Ղարաբաղի կողմից Գորիս մտան 11-րդ Կարմիր Բանակի զորամասերը։

Հուլիսի 2-ին Գորիս մտավ նաև 108-րդ հեծյալ գունդը։

¹ 84 « ЦГАКА, ф. 25845, оп. 2, л. 43, л. 16.

Նույն սրբ ուսական 108-րդ և հայկական 1-ին հեծյալ գնդերը Գորիսում միացան իրար:

Կարմիր Բանակի հայկական և սուսական զորամասերը, Սիսիանի շրջանը ազատագրելուց հետո, համառ մարտեր ծավալեցին Դափանի սահմանակառում: Այստեղ զաշնակցական բանդաները բոլոր ջանքերը գործադրեցին, որպեսզի կարողանան ամրանալ Ինչարեի և Կարմրաբարի ամրություններում (Լեոնային հասվածներում): Սակայն այդ նրանց չհաջողվեց Դափանի աշխատավորների աջակցությամբ Կարմիր Բանակի չարխախեց թշնամուն և ազատագրեց Վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Անտառաշատ, Գովրուս, Զարսասան, Առաջաձոր, Նորաշենիկ, Շրվենանց գյուղերը և մտանցավ հանքերին¹:

Այնուհետև Կարմիր Բանակի զորամասերը ծավալեցին հարձակողական մարտեր Բարաբրեթում—Կավարտ գյուղերի ուղղությամբ: Մոտենում էր հերոսական Կարմիր Բանակի վերջնական հաղթանակը:

Հուլիսի 4-ին տպասագրվեց Տաթևը, հուլիսի 7-ին՝ Դափանը, իսկ հուլիսի 13-ին Զանգեզուր—Ղարաբաղի խմրի սուսական զորամասերը առանց կռվի գրավեցին Մեզրի գյուղը և Գենվազի շրջանը: Գաշնակցական զինված ուժերը պարավեցին: Ավանտյուրիստների ավազակիստումը նժոճե՛ր ղեկավարությամբ անցավ Փարսկաստան: Զանգեզուրը ազատագրվեց և հայտարարվեց սովետական:

Զանգեզուրի աշխատավորությունը Սովետական Հայաստանի կառավարության թշնամու ուղղված իր ուղղույնի նամակում գրում էր. «Դաշնակցական լծից ազատագրված աշխատավորությունը եզրալարաբար ջերմ ողջույններ է ուղարկում Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորներին և նրանց իսկական ներկայացուցիչ Հայաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդին ու պանծալի Կարմիր Բանակին:

Զանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունն այսօրվանից իր բախտի տնօրինումը վստահում է Խորհրդային իշ-

խանությունը, ի հավատով է կապիտալից ըզլտված հայ աշխատավորության լուսավոր ապագային:

Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանը, կեցցե՛ փորձված և կոփված առաջնորդ ընկ. Մյանսիկյանը²!

Հայաստանի Ժողովուրդը հուլիսի 4-ին Զանգեզուրի ազգաբնակչության ուղղված կոչում գրում էր. «Զանգեզուրի գյուղացիներ՝ և բարաբրեցիներ՝. Զանգեզուրն ամբողջ 7 ամիս կտրված էր իր մայր սոցիալիստական հայրենիքից՝ Խորհրդային Հայաստանից: Նժոճե՛նք և նրանց արբանյակներն արյունոտ տիրապետությունը՝ հակառակ Զանգեզուրի աշխատավորության կամքին, բաժանում էր Զանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանից: Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը դիտեր, որ ամբողջ աշխարհից կտրված Զանգեզուրի բնակչությունը երկար չի կարող կզրկուցած զրույթյամբ մնալ, որ նա անխառնփեղիորեն ենթակա պիտի լինի քաղցի ու մահվան: Այդ բանը ավելի լավ գիտեր նժոճե՛ր և նրա այսպես կոչված «Լեոնահայաստանի կառավարությունը»: Սակայն ինչ նշանակություն ունի նժոճե՛նքի և զաշնակցների համար Զանգեզուրի աշխատավոր ժողովրդի մահվան հարցը:

Հայ աշխատավորության կամքով Ռուսաստանի մեծ, հզոր նշարբանից Կարմիր Բանակը և Հայաստանի երիտասարդ Կարմիր Բանակը մի հարվածով զին շարժեցին նժոճե՛ր զարկել հարձակումը և մտան Զանգեզուր՝ ազատագրելու Զանգեզուրի տանջված բնակչությունը նժոճե՛ր բանակալական լծից ազատագրված Զանգեզուրի մեծ մասում հաստատեց Խորհրդային իշխանությունը: Այն վայրերում, որտեղ հաստատվել է Խորհրդային իշխանություն, գյուղացիությունը և աշխատավոր տարբեր Կարմիր Բանակին ընդունել են զրկարաց: Այդ ինքն ապացույց է, որ Զանգեզուրի հայ գյուղացիությունը Խորհրդային իշխանության կողմն է: Զանգեզուրի հակահեղափոխականներն ապաստանել են Դափանում, իրենց անխառն կռիվը շարունակելու Կարմիր Բանակի դեմ:

Դափանի գյուղացիներ՝ և նժոճե՛ր զինվորներ՝ և Լեոնեցի՝ քվե եզրայրներին և մի՛ զիմազրեք Կարմիր Բանակին: Մի՛

¹ Տե՛ս Ս. Գ. Մոզզոմոնչյան, Քաղաքացիական կռիվները Զանգեզուրում, էջ 113:

² Հայկական ՍՍԻՔ կԳՊՄ, ք. 3114, գ. 184, ք. 5:

հավատացե՞ր Նժդեհի՞ զզվելի սուս լուրերին, թե Զանգեզուրի վրա տրչավում են Բուրքանի գորամաներ, թե ձեզ բոլորիդ կոտորելու են: Գնայի ձեզ է գալիս ուսանկան և հայկական Կարմիր Բանակը: Նա կալում է ոչ թե ձեզ զեմ, այլ մի խումբ դաշնակցական բախտախնդիրների զեմ, որոնք խանգարում են Զանգեզուրի գյուղացիության խաղաղ աշխատանքին:

Կարմիր Բանակը որպես աշխատավոր դասակարգերի շահերի պաշտպան չի կարող և չի դիպի ոչ ոքի մաղին:

...Ղափանի խաղված գտնուարինն՝ և շինվողնն՝, զեն շարտեցեք մի շնչով հակահեղափոխական խմբի տիրապետությունը և միացեք Խորհրդային Հայաստանին ու Զանգեզուրին, և մենք բոլոր կազաավենք անիմաստ և ավելորդ արյուն թափելուց: Հաստատեցեք Ղափանում Խորհրդային իշխանություն:

Գորիս, 4-ը հուլիսի, 1921 թ.՝

Այսպիսով, Հայաստանի աշխատավորների պայքարը զաշնակցական ուտիների զեմ՝ վերջացավ հաղթանակով: Կոնտրակուլուցիայի վերջին բույնը՝ Զանգեզուրը մաքրվեց պորտաբույաններից, երկիրը խաղաղվեց:

Գիմելով Զանգեզուրն ազատագրող Կարմիր Բանակին, Ալ. Մյանսիկյանը գրել է. «...սխառ ու պատիվ ձեզ, Զանգեզուրի նամուր փրկվեց: Գրանով նա պարտական է Ձեզ, բնկեր մաքրտիկնն՝րն»:

Հայ ժողովուրդը չափազանց բարձր գնահատեց Կարմիր Բանակի սխառագործություններն իր ազատագրության գործում, Հայաստանի ժողովուստովեսը 20-րդ դաշարի զիվիզիալի զինվորներին, հրամանատարներին և կոմիսարներին հղած 1921 թ. հուլիսի 24-ի իր ողջուխում գրել է. «...Մեր երկիրը երբեք չի մոռանա այն մեծ ծառայությունը, որ դուք մատուցեցիք նրա ինքնուրույնության և խորհրդային կարգերի պաշտպանման գործում»:

Նույն զիվիզիայի անձնակազմին ուղղված ողջույնի նա-

մակում Հայաստանի Կոմպարտիայի Կենտկոմը գրում էր. «...Սրեք տարի շարունակ բազաբացիական կոիվների փոթորիկների միջով անցել եք զուր հաղաբարտ հաթթական վերստեր և եկել եք մեզ մոա...»

Ձեր եղբայրական աշակցության մեջ, որ այստեղ, Հայաստանում մենք չարդեցիք դաշնակների հակահեղափոխական զուրթը»:

Հայկական ՍՍԽ կառավարության 1921 թվականի օգոստոսի 3-ի որոշմամբ, բազաբացիական կոիվներին ախտիվ մասնակցած բազամթիվ զորամասեր, հրամանատարներ ու զինվորներ պարզատարվեցին Հայկական ՍՍԽ սկաբմիր զորչիս շքանշանով:

Այսպես, օրինակ, պարզատարվածների թվումն էին Կովկասյան 1-ին կորպուսը (հրամանատար Տոբոբսկի), ՌՍՖՍԽ-ի 10-րդ հրաձիգ զիվիզիան (հրամանատար Վիկիկանով, շաարի պետ Միրիմանով), ՄՍԽ 20-րդ հրաձիգ բրիգադը, ՄՍԽ 2 կոովա հրետանային զուեզը, հայկական հատուկ հեծյալ բրիգադի 10-րդ հեծյալ զուեզը և այլն»:

ՄՍԽ սկաբմիր զորչիս շքանշանով պարզատարվեց նաև Կովկասյան հատուկ զորարանակի հրամանատար Գեկկերը»:

Հայաստանում քաղաքացիական կոիվներն սկսվեցին այն մամանակ, երբ Սովետական Ռուսաստանը, նրա հերոսական զինված ուժերը արդեն հիմնովին չախախել էին օտարերկրյա իմպերիալիստական բանակներին ու ներքին կոնտրակուլուցիոն խռովարար ուժերին:

Քաղաքացիական կոիվների բնթացքում ավելի ամբապնդվեց ժայրամասային ժողովուրդների դաշինքը Սովետական Ռուսաստանի հետ: Անդրդովկասի սովետական ռեսպուբլիկաներն էլ ավելի բարեկամեցին հարաբերությունները ՌՍՖՍԽ-ի հետ:

¹ ՄՍԽ ԿԳԳՍ, Գ. 4 114, գ. 1, թ. 5:

² Խորհրդային Հայաստան, 1921 թ., № 31:

³ Նույն տեղը, № 34:

¹ Խորհրդային Հայաստան, 1921 թ., № 134:

² Տե՛ս նույն տեղը, № 155:

³ Տե՛ս նույն տեղը, № 134:

Հայաստանի աշխատավորությունը և Կարմիր Բանակը զաշնակցական բանակների զեմ մղած մարտերում եղբայրական մեծ օգնություն ստացան որս ժողովրդից և նրա Կարմիր Բանակից:

Սովետական Հայաստանին որոշ օգնություն և աջակցություն ցույց տվեցին նաև Սովետական Ազդերիչների և Վրաստանի աշխատավորները:

Քաղաքացիական կռիվների ընթացքում հայ ժողովուրդը ավելի սերտորեն համախմբվեց իր հարազատ պարտիայի և կառավարության շուրջը: Բանվորները և գյուղացիները Կոմունիստական պարտիայի գլխավորությամբ սուրի էլան Մեծ Հովիտների պատմական նվաճումները պաշտպանելու և ամրապնդելու համար:

Խոսելով Սովետական պետության ուժի և հզորության աղբյուրների մասին Վ. Ի. Լենինն առև Է. Սերբեր շնն հաղթի այն ժողովրդին, որի մեջ բանվորներն ու գյուղացիներն իրենց մեծամասնությունը իմացել, զգացել և տեսել են, որ իրենք պաշտպանում են իրենց, Սովետական իշխանությունը՝ աշխատավորների իշխանությունը, որ պաշտպանում են այն գործը, որի հաղթանակը իրենց և իրենց զավակների համար կապահովի կուլուրայի բոլոր բարիքներին, մարդկային աշխատանքի բոլոր ստեղծագործություններին օգտվելու հնարավորությունը¹:

Քաղաքացիական կռիվների ժամանակ հայ ժողովրդի պայքարը իր ազատության և անկախության համար արդարացի պայքար էր: Հանձնի Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական իշխանության Հայաստանի աշխատավոր ժողովուրդը կրկին տեսավ իր շահերի իսկական պաշտպանին:

ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմի ղեկավարությամբ ամրապնդվեց Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների սաղմա-քաղաքական և անտեսական դաշինքը: Թիկունքը և ճակատը կոպում էին միասնաբար: Քաղաքացիական կռիվների բուցերում կոպվեց ու ամրացավ հայկական երիտասարդ Կարմիր Բանակը, որը

իր վրա վերցրեց թշնամու հիմնական ուժերի հարվածը քաղաքացիական պատերազմի սաղմաճակատներում:

Հայ ժողովուրդը Էրբեր շի մտանալ իր աղելով զավակներին, այն հերոսներին, որոնք իրենց պայծառ կյանքը զոհաբերեցին հանուն Սովետական իշխանության, հանուն ժողովրդի ազատության և երջանկության:

Քաղաքացիական կռիվների ժամանակ հերոսաբար ընկան լավագույն հրամանատարներ, քաղաշխատողներ և կարմիրբանակայիններ: Գաշտակցական արյունաբերումների ձեռքով տանջամահ եղան հարյուրավոր բանվորներ և գյուղացիներ:

Հայ ժողովուրդը երախտագիտությամբ է հիշում և Մըբյանին, Ա. Բուրազյանին, Ռ. Պողոսյանին, Ե. Քաղիստոսյանին, Ս. Մակարյանին, Հ. Խուշարյանին, Ա. Գարբրիլյանին, Գ. Չախոյանին, Էրբեր շի, Մ. Մալսուրյանին, Ք. Մկրտչյանին, Ա. Զանդյանին, Հ. Համբարձումյանին, Ե. Մկրտչյանին, Ա. Բազդուլյանին, Տ. Մալսուրյանին, Ե. Խուշարյանին, Ք. Արզումանյանին, Ա. Բազդուսարյանին, Ա. Ատեֆանյանին, Ա. Տիրեղանովին և շատ ուրիշներին:

Հայ ժողովրդի ազատության և անկախության համար մղվող պայքարում, Լազախցիական կոպիսում հերոսության օրինակ հանդիսացան թաղմաթիվ որս, ուկրաինացի, աղբերանցի մարտիկներ, հրամանատարներ ու կոմիտայիներ: Հայ ժողովրդին բազ ծանոթ են Վլեյկանովի, Մովսիսյանովի, Գեկիկերի, Սվիրիգովի, Սենյունովի, Երմոլենկոյի, Ֆիշելիկի, Գրումինայի, Նեստերովի, Ասանդովի, Տողորսկու և շատ ուրիշների պայծառ անունները:

Բաղմաթիվ գյուցաղուններ կարելի է հիշատակել հերոսական 11-րդ բանակի կոպից, որոնք Հայաստան էին եկել հայ ժողովրդի խեղճանքով և Սովետական Հայաստանը պաշտպանելու իրենց կյանքի գնով:

Փայք հայ ժողովրդի ազատության և անկախության համար բնկած բոլոր հերոսներին:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկր, հ. 29, էջ 280:

ԱՆՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արսո Գուլ-րեկ Շաղիբեկի 54, 98,
100, 119, 125, 131,
Արթուր Միշի 111,
Աբրահամյան Խ. 63,
Ազամով Մելիք 98,
Աղանջ Բաժմաս 14,
Աղիբեկով Մ. 8,
Արսաբեկյան 147,
Արսարեկյան Գ. 106, 118, 128,
Արոյան Հակոբ 63, 64, 65, 66, 123,
Արամբեկյան Սոմ. 15,
Ալեխան Վ. 15,
Ազարեկ 145,
Ազարյան Մ. 27,
Ա.Կի-Արշալ 136,
Արիստիանյան Ե. 5,
Աղբեկյան Արամ 94,
Առայան Ս. 63,
Ալազյան Համբարձում 123,
Ավետիսյան Հունան 72,
Արզումանյան Գ. 157,
Արտամով 48,

Բաբայանյան Հ. 72,
Բաղդասարյան Արմենակ 5, 47, 48,
49, 55, 65, 123,
Բաղասյան Հ. Ի. 10, 63, 72, 97,
Բասիկյան Բ. 15,
Բելյան Անատոլի 134,
Բերբերյան Ա. 11,
Բերեձով Գիմարի 134,

Բժշկյան Հայկ. տե՛ս Գալ:
Բիկով Գիմարի 134,
Բլազովիցով 115, 124,
Բոխաչ-Նաչի Յուսուֆ Սառաֆ 108,
Բոյաբ Անդրեյ 133,
Բրեսով Ն. 93,
Շարին 12,
Քուզաբյան Ա. 157,
Պաղյան Ավետիք 36,
Պալ 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71,
Պեղեկաբի 22,
Պեղյան 111,
Պեկիեր 122, 127, 137, 138, 155,
157,
Պինոյան Մ. 72,
Պոլիբոյան Ա. 63,
Պոլիբոյան Հակոբ 94,
Պուլի խան 143,
Պուրջյան Հակոբ 14,
Պուրջյան Միխայիկ 14, 79, 83, 86,

Պարբեկյան Ս. 157,
Պարբեկյան Ե. 83,
Պենիկեն 52, 111,
Պիմարեկ Սեղեյ 133,
Պուգալովով Պավի 123,
Պրո 14, 15, 29, 30, 51,
Պրոմիեն 157,
Պրոմիենի Պավել 134,
Պասով 69,

Սեփեյան 63, 81, 82, 83, 84, 133,
157,

Սեմեդույան 97,
Սեմյակև 55, 116, 157,

Ջանին 12,
Ջավրիկ Սեղեյ 122,
Ջախյան Սիմոն 71,
Ջինեկիչ 30,

Քաղանձույան Ե. 157,
Քարխանյան 147,
Քումանյան Հ. 126,

Չղանով Ալ. 96,
Չիխովան Իվան 134,
Չախովսկի 70,

Քաղույան Ա. 157,
Քան Խիբույ 133,
Քոխանգարյան եղիս 74, 15, 47,

Լազյան Հովսեփ 54, 113,
Լեզրան Բ. 24, 27, 28,
Լենին Վ. Ի. 4, 13, 22, 25, 29, 41,
42, 43, 44, 45, 46, 83, 101, 105,
106, 127, 129, 130, 135, 150,
156,
Լևաչև Մատվեյ 123,
Լևանդովսկի 157,

Լույսաբեյան Հ. 50, 157,
Լուրաժով Իվան 123,
Լեճկ 99,
Լուրաբոյան Երև 36, 157,
Մատուռով Գ. 85,

Մարրանճիկով 12,
Մայիկեն 48,
Մանայան Պրո, տե՛ս Պրո:
Մամաճի Հակոբ 14,
Մայսյան Ս. 41, 127,

Մարաբեկյան 12,
Մարտինի 23,
Մարաբեկյան Առ. 72,
Մարաբեկյան Առն 88, 89, 123,
Մարիյան Ա. 26, 127,
Մերով Ս. Մ. 25, 75, 102,
Միշ Նիկոլայ 93, 123,
Մուլմյեյ 12,
Մուշակ 69, 70, 111,
Մուսակև Մակար 134,
Մուսկեկով Պավել 123,
Մուլլիս Վ. Վ. 67,
Մուսո 145,
Մուրիկին 50,

Նաիրյան Ա. 5, 103,
Նաիրյան Ս. 82,
Նամբարձույան Հ. 157,
Նալի 82, 83,
Նարբայանյան Բաղասո 15, 18,
38,

Նարբայանյան Ե. 83,
Նարբայանյան Ս. 83,
Նովնանիայան Ա. 82,
Նովնանիայան Երանոս 85,
Նովսեփյան Հ. 63,
Նովսեփյան, զենեբուլ, 29,
Նովսեփյան Ա. 62,
Նովսեփյան Գ. 82,

Ղազարյան Ա. 63,
Ղազարյան Հովսեփ 123,
Ղազարով 39,
Ղալիբյան Ա. 157,
Ղալիբյանյան Բ. 15, 64,
Ղախայան Գ. 15,

Ճագարով 85,

Մակաչանով Վ. Մ. 52, 80, 113,
121, 122, 123, 124, 126, 127,
130, 157,

Մակարյան Ս. 157.
Մազարյան 37.
Մանգով 100.
Մամիկոնյան 82.
Մամոնով 69.
Մայրուրյան Ա. 15.
Մայրուրյան Մ. 157.
Մայրուրյան Տ. 157.
Մանուչարյան Ա. 85.
Մանուչարով Արամ 133.
Մաշուրյան Մակիչ 36, 47.
Մասունգով Վաղիմիր 133.
Մարտինով Ա. 85.
Մարտիրոս 88.
Մարտիրոսյան Ս. 63, 72.
Մելիք-Մանգյան 136.
Մելիք-Տոլլյան 147.
Մելյան 97.
Մելիկիով Վ. Ս. 137.
Միկոյան Ա. Ի. 61, 75.
Միրզայան Հմայակ 133.
Միրիմանյան 55.
Միրիմանով 121, 155.
Միսկարյան Սարեն 63.
Միշյան Վլադսլավ 55, 63, 87, 88, 89, 90, 121, 157.
Մկրտչյան Ե. 157.
Մկրտչյան Յաշա 30.
Մկրտչյան Քրիստոսիս 36, 157.
Մկրտումյան Ե. 15.
Մյանիկյան Ալ. Ֆ. 54, 55, 56, 67, 62, 86, 92, 97, 105, 135, 137, 138, 141, 142, 147, 149, 153, 154.
Մնացականյան Ա. 5, 53.
Մուսայիլյան Արամ 36.
Մուսայիլյան Մ. 10, 15, 47, 97, 134.
Մանիշևսկի Ե. Ս. 89, 117, 134.
Տադևն 39, 119, 136, 145.
Տադևնիչ 111.

Նազարիով 52.
Նևսեռով 157.
Նևսեռովսկի 22, 28, 94.
Նեանս 105, 109.
Նեզեն 13, 14, 18, 20, 21, 31, 32, 34, 38, 99, 111, 112, 136, 137, 138, 148, 149, 152, 153, 154.
Նորիշանյան Ավյո 52, 63, 90, 122, 127.

Շահնազարյան Մ. 63.
Շարունով 55.
Շանուրյան Սա. Յ.
Շամիր 22.
Շեկովսկիով 29.
Շերմախեր 131.
Շկուրա 69.

Չախոյան Գ. 157.
Չալլախյան Կ. 63, 72.
Չարնոյ Ե. 98.
Չիկերին 25, 26.

Չանկով 12.
Չավրով 69.
Չևարուսյան Աղասի 40, 133.
Չոգոսյան Թ. 157.
Չոբանով 55.
Չևեյսկի Ահառայի 134.

Չանոնոյ Ա. 15, 157.
Չափարիան Ա. Յ.

Չանիմով Իրանիմ 109.
Չարեն ժաշա 111.

Չաղիկյան Եփրեմ 139.
Չաղիկյանի Վաղիմիր 98, 133.
Չամոնին Վասիլի 123.
Չարզայան 55, 92.
Չարուխանյան Հ. 15.
Չափարյան Ազի 63, 71, 72.

Չափարևով Կուզմա 134.
Չևիճև Գևորգի 133.
Չևուրևով 55, 89, 121, 157.
Չելչի, տե՛ս Գալստյան Ավետիք.
Չիլիկով 29, 30, 52.
Չիլին 51.
Չիրաթ 89.
Չոլովով Սանվան 133.
Չոկոլովսկի 12.
Չազմանյան Ս. Գ. 5, 14, 152.
Չվերջով Յա. Մ. 63.
Չվիրիզով 53, 124, 126, 127, 157.
Չառին Ի. Վ. 7, 13, 29, 42.
Չանիանյան Ա. 113, 114, 157.
Չանիանյան Կ. 72.
Չալբանով Սալբանիկ 143.
Չելյան Ե. 15.

Չիլիկանով 61, 84, 86, 102, 123, 155, 157.
Չելսայ լիջ 109, 110.
Չարչիով Կ. Ե. 46, 90, 91.
Չամեղի 69.
Չառցյան 122, 125, 126, 131, 137, 139.

Չանին, տե՛ս Գևորգյան Հակոբ.
Չեկանով Արշավիր, տե՛ս Եզրկյան.

Չեր-Խաչատրյան Խաչատուր 133.
Չեր-Միհնատյան, տե՛ս Թուրքեն փաշա.
Չեր-Մովսիսյան 94.
Չիխաժիրով 130.
Չոգոսի Ա. Ի. 136, 144, 149, 150, 151, 155, 157.
Չրավիկե 142.
Չեփանով 26.

Չիրալսյան 97.

Չանյան Ա. 15.
Չիրոյան 85.
Չիրումով 52.
Չաբիկյան Արամայիս 133.

Չենույ ժաշա 26, 110.

Չզանկով Գ. 5, 63, 142.
Չոբանիկիան Գ. Կ. 13, 26, 45, 46, 63, 75, 102, 122, 123, 125, 126, 127, 129.

Չիլիկիչ 55, 92, 118, 157.
Չիպևանով Ի. Յ.
Չրունգի 65.

ՏՆԿԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աղբրեղան 9, 12, 13, 14, 19, 25,
23, 24, 37, 38, 40, 45, 47, 54,
73, 75, 76, 102, 103, 148, 150:

Ազգակի, գյուղ, 132:

Ալազյազ, սար, 114, 130:

Ալազյազ, հայտնիներ, 130:

Ալավերդի 113:

Ալափառ, գյուղ, 119, 124, 125,
128:

Ալեհանդեազով 9, 10, 11, 26, 28,
30, 47, 48, 64, 78, 94, 102,
104, 107, 108, 109, 115, 124:

Ալեհանդերովա, գյուղ, 122, 123:

Ալիբար, ավան, 109:

Այլ-Քուան, գյուղ, 151:

Ախտա, գյուղ, 93, 116, 138:

Այստա Ն., գյուղ, 140:

Աղբաշ, գյուղ, 79, 80, 83, 84, 88,
90, 92, 93, 115, 116, 117, 118,
119, 121, 123:

Աղզամար, գյուղ, 92:

Աղջամար-Աղբաշ, գյուղ, 81:

Աղնամալալ, գյուղ, 80, 81, 123:

Աղտափա 12, 49:

Աղջաի լեռներ 96:

Ամազու, գյուղ, 94, 132:

Ամազու, սար, 132:

Ամերիկա 31:

ԱՄՆ 31:

Ալշի, գյուղ, 138:

Այնանուր, գյուղ, 84, 85, 86, 94,
99, 132:

Այնանուր, լեռներ, 82:

Անգեղակոր, գյուղ, 146:

Անգլիա 23, 116:

Անգրիովկա 6, 8, 10, 12, 16, 21,
22, 25, 27, 45, 73, 75, 77, 95,
100, 103, 104, 116, 125, 129,
135, 136, 137, 138, 140, 148,
151, 155:

Անդրկովկասյան օկրուգ 21:

Անկարա 110:

Անտանոի եկեղևեր 21:

Անտանոի պետություններ 25, 27,
102, 103:

Անտառայտա, գյուղ, 152:

Աշխարազ 48:

Աշտարակ, գյուղ, 53, 96, 97, 116,
118:

Աշտարակ, շրջան, 95:

Ագարան, գյուղ, 116:

Առաջանուր, գյուղ, 18, 152:

Արինջ, գյուղ, 84, 85:

Արևենդ, գյուղ, 151:

Արևի 42:

Աստափան 73:

Ալիզա, գյուղ, 82:

Առաֆ, գետ, 91, 110, 120:

Արշաման, շրջան, 115:

Արթիկ 118:

Արծվանիկ, գյուղ, 18, 19, 33, 34,
35:

Արզաշ, գյուղ, 111:

Արամօրի 75:

Արասայա, շրջան, 130:

Արավան, գյուղ, 145:

Արֆա, գետ, 95:

Արֆա, գյուղ, 84, 85, 86, 94, 99,
131, 132, 139, 145:

Արֆայի կամուրջ 128:

Արֆաշայ, գետ, 94:

Արևիկ 12, 62, 66:

Արևիյան Հայաստան 7:

Արևիյան Նախա 74:

Արևմտյան Դիմա, շրջան, 69:

Արևմտաֆ 69:

Բազարայ, գետ, 34, 86, 98, 145:

Թարաֆի 107, 108, 124—125:

Թայպետ, գյուղ, 109:

Թաշ-Ազարան 119:

Թաշյառնի, գյուղ, 78, 81, 92, 85,
114, 117, 130, 131:

Թաշ-Նուսային, գյուղ, 85:

Թայրենդ, գյուղ, 132, 145:

Թասարգեղար 130:

Թարարարում, գյուղ, 18, 34, 152:

Թարրի, գյուղ, 98:

Թաֆա 3, 11, 19, 35, 37, 38, 39, 47,
48, 66, 112, 115, 128, 150:

Թևյակ Վերի, գյուղ, 29, 43, 84,
90, 92, 120, 131:

Թևյակ Վերի, շրջան, 82:

Թեյառափա 72:

Թևյին 72, 91:

Թեղ, գյուղ, 11:

Թեղան, գյուղ, 79, 92:

Թմնի, գյուղ, 125:

Թիշանակ, գյուղ, 143, 146:

Թարսյանիկով, շրջան, 69:

Թողանովա, շրջան, 84:

Թազրուտան, սար, 82:

Թազիենդ, գյուղ, 86:

Թազարթեր, գյուղ, 144:

Թաշալու 77:

Թանխոր, գյուղ, 14:

Թախարա 66:

Գանեակ 16, 47, 75, 103, 144—
145:

Գենվազ, գյուղ, 143:

Գենվազ, շրջան, 20, 152:

Գեղեթա, գյուղ, 85:

Գեարթիկ 49:

Գեաթի, գյուղ, 145:

Գեմանիա 71:

Գեանուր, գյուղ, 145:

Գեանուր, տե՛ս Գանեակ:

Գեանի-Քասար, գյուղ, 80:

Գեանի-Ղայ, գետ, 131:

Գյուղալուսա, գյուղ, 145:

Գեղեղիզ, գյուղ, 49, 84, 86, 99,
145:

Գեղիշիկ, գյուղ, 132:

Գեղիշիկյան լեռներ 94:

Գեղավար 123:

Գեղալ, 21, 55:

Գարի 95:

Գարի 17, 29, 33, 34, 35, 36, 76,
86, 136, 143, 146, 147, 148, 151,
152, 154:

Գարի, շրջան, 97:

Գրոցն 69:

Գաղստան 76:

Գալիբրիկ 16:

Գաղաղազյազ 18, 43, 62, 86, 93,
95, 99, 116, 119, 125, 150,
151, 133, 143, 144, 146, 146:

Գաղաղազյակի լեռներ 82:

Գաղաղազյազ, շրջան, 94:

Գաղաղազ, գյուղ, 137:

Գաղաղա, գյուղ, 88, 92:

Գեղանիեն, գյուղ, 122:

Գեղեղիեն, գյուղ, 149:

Գիլիան 9, 11, 13, 29, 30, 41, 47, 56, 95, 115, 118, 119, 120, 127, 128, 140:
Գյուզլիկ 110:
Գոն 69:
Գոնի իշխանություն 103:
Գովառս, գյուղ, 152:
Գոնդ, գյուղ, 113:

Ելենովկա, գյուղ, 115, 117, 120, 122, 123, 124, 125:
Եղեգնաձոր, գյուղ, 145:
Ենգիշա, գյուղ, 32, 33, 80, 81, 83, 89, 94, 132, 144—145:
Եկրզյա 42:
Եսաուս 123:

Երևան 14, 26, 27, 30, 31, 41, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 59, 65, 71, 76, 78, 80, 81, 84, 86, 87, 90, 92, 93, 95, 112, 114, 115, 118, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 141, 146, 148:
Երևանյու, գյուղ, 81:

Զանգեզուր 5, 9, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 23, 24, 28, 29, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 47, 49, 57, 62, 76, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 96, 99, 100, 101, 104, 107, 111, 112, 130, 131, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 153, 153, 154:

Զանգեզուրի լեռներ 97:
Ջանգիրասար 29:
Չեխվա, գյուղ, 33, 34, 35:
Չոլառ, գյուղ, 151:

Էջմիածին 39, 91, 115, 142:
Էջրուձ 23:
Էստոնիա 72:
Քաղս Գուրգալու, գյուղ, 83:

Քաղսենդ, գյուղ, 80, 89:
Քաղասար, գյուղ, 47:
Քաշլու, գյուղ, 81:
Քավրիզ 21, 105, 136:
Քավրիզ, շրջան, 108:
Քիլիկի 55, 103:
Քինան 21, 136:
Քիւնէի իշխանություն 103:
Քեյմարտ, գյուղ, 132:
Քիլիկի 102, 126:
Քուազ, գյուղ, 11:
Քափաղու, գյուղ, 108:
Քուրմանյասան 22:
Քուրմա 21, 22, 25, 26, 27, 39, 32, 39, 40, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 115, 124:
Քուրմենաստանյան սազմանակառ 74:

Իզդիր 64, 111:
Իմանդաու, գյուղ, 81, 84, 90:
Ինչարի 18, 153:
Իշխան 9—10, 11, 47, 50:
Իւան 143:

Լառախ 72:
Լեւինական 9, 26:
Լեւիզբազ 49, 72:
Լեյկի, քարանուբ, 85:
Լուսնական սեպուրիկա 102:
Լեւոսան 16, 21, 143:
Լիպնա 69:
Լոմա 69:
Լոսի 77, 114, 130:
Լոսի, գավառ, 114:
Լոսիա, նեղ գոտի 102:
Լոսիա նովիտ 86, 113:
Լոսիա գունդ 87, 155:
Լոսի, շրջան, 112:

Լաչիկ, քարանուբ, 85:
Լաչիկի, գյուղ, 131, 139:
Լաչիկ նուր, լեռնագագաթ, 12:

Խաղարս, գյուղ, 92:
Խեմնախ, գյուղ, 151:
Խենուհի, գյուղ, 14, 15, 143:
Խողմախուր, գյուղ, 151:
Խոտան, գյուղ, 18, 34:
Խորեղային Արքեպիս 14, 49:
Խորեղային Հայաստան 51, 152, 153, 154:
Խորվեհազ, գյուղ, 80, 81, 89, 90, 93, 120, 121:
Խորափիթիկի կամուրջ 142—143:
Խոտանի, գյուղ, 30:

Մավ, գյուղ, 18:

Պաղարիս, գյուղ, 151:
Պաղասար, թնակագառ, 33:
Պալիճիճի մարզ 149:
Պաղզվան 9, 29, 30:
Պանո, տե՛ս նոր Քաղազախ
Պաշլու, գյուղ, 85:
Պավառ, գյուղ, 132:
Պարաշուրան, գյուղ, 128:
Պարենան, գյուղ, 99:
Պարմիր Արքուս, գյուղ, 11:
Պարմուխար, գյուղ, 18, 152:
Պաղաղիտ, գավառ, 47:
Պարս 9, 11, 26, 30, 78, 107, 108:
Պենանջ, գյուղ, 19:
Պեշուս, գյուղ, 145:
Պղչախ 108:
Պիլիկ-Ղշաղ, գյուղ, 94:
Պիտուրաղ, տե՛ս Գանձախ
Պիտուրական 9, 113:
Պիտուրյու, գյուղ, 114:
Պիկ 48:

Պոլուս, քարանուբ, 83:
Պոլուս, գյուղ, 83:
Պեյիկի, քարանուբ, 85:
Պեյիճնուր, գյուղ, 142, 151:
Պոստանցեուպոլիս 110:
Պոստանախնովկա 124:

Պովկա 45, 72, 73, 77, 105, 142, 148:
Պովկայան նակառ 74, 139:
Պովկայան նախախեներ 71:
Պոսայ 116:
Պեհե 150:
Պարանի իշխանություն 103:
Պարթևի, գյուղ, 113:
Պասաղուս 94:

Ղամախու 121, 122:
Ղամզախնան, տե՛ս Քոզլորճու:
Ղաղզառ 113:

Ղայաստան 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 37, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 65, 66, 70, 71, 73, 75, 76, 78, 79, 84, 87, 90, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 114, 115, 123, 125, 126, 127, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157:

Ղայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Սեպուրիկա 41:
Ղաղարի 123:
Ղաչիական ՍՍԻՐ 28, 42, 45, 48, 53, 54, 56, 57, 59, 61, 63, 65, 66, 78, 79, 80, 81, 86, 91, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 104, 105, 114, 123, 128, 129, 133, 134, 139, 140, 141, 149, 155:

Ղաղա Ձուր, գյուղ, 145:
Ղանդ, գյուղ, 19:
Ղաստենդ, գյուղ, 85, 86:
Ղերդասան, գյուղ, 84:
Ղևախուր Երևիկ 72:
Ղեհեր, գյուղ, 84, 85, 86, 123, 139, 145:

Հյուսիսային Կովկաս 16, 22, 70,
73, 75, 91, 151:
Ընդհատան 110:
ՀՍՈՆ՝ 129, 155:
ՀՍՍՌ՝ 26, 28, 60, 61, 66, 112, 128,
140:
Հուստոսան, գյուղ, 152:
Կզախ 9, 11, 12, 16, 47, 49, 118,
128:
Կարաբ 31, 32, 33, 34:
Կարաբի ճանվեր 19:
Կանադա 48, 65, 79, 82, 89, 92,
93, 115, 116, 117, 119, 121,
122, 123, 125:
Կանադա, շրջան, 119:
Կարաբյու 14, 16, 23, 29, 37, 39,
76, 80, 91, 142, 143, 144, 147,
151, 152:
Կարաբաղյա, գյուղ, 131:
Կարանյուղ, գյուղ, 123, 120:
Կարաբիխա 9, 32, 33, 89, 87, 95,
108, 113, 118, 119, 120, 121,
122, 124, 148, 151:
Կափան 17, 18, 19, 20, 21, 29,
35, 36, 146, 147, 148, 152, 153,
154:
Կափան, հանրեր, 143:
Կոչրա, տե՛ս Գեառափ:
Կրիմ 89, 71:
Կոլախ, գյուղ, 11:
Կուրդուլյաղ, տե՛ս Բուրբուրեթ:
Մագրա, գյուղ, 19:
Մայիկա, գյուղ, 84, 86, 132:
Մայնա, կայարան, 67:
Մանթիկա 118:
Մասաչուս, գյուղ, 88:
Մառախոս, գյուղ, 94, 137, 145:
Մառառիկ, տե՛ս Կարանյուղ:
Մախո 109:
Մախրաձև, գյուղ, 119, 123, 124:

Մեղրի, գյուղ, 20, 29, 142, 146,
147, 152:
Մանսիի բերդ, բանա, 66:
Մերամուր Արևելք 25, 110:
Միլին Արևելք 110:
Մյուլիպալա, գյուղ, 34:
Մոզ, գյուղ, 122:
Մոլդովիա 72:
Մառիկա 22, 35, 49, 65, 67, 76,
72, 74, 77, 78, 84, 127, 129,
159, 151:
Մովսես, գյուղ, 11:
Յայի, գյուղ, 32, 33, 39, 95:
Յայի, գյուղ Սևանի շրջանում, 122:
Յան-Քափա, սար, 96:
Յավա, գյուղ, 80, 81, 82, 88, 92,
93, 122:
Նախիբան 22, 24, 29, 33, 37, 43,
95, 95, 99, 108, 109, 112, 125,
127, 128, 143, 144, 145:
Նախիբան, գաղա, 109:
Նախիբան, երկրամաս, 109:
Նավթուղ, կայարան, 126:
Նելալա 69:
Ներչուտ, գյուղ, 114:
Ներքին Ախտա 55, 121, 122, 123,
տե՛ս Ախտա և Ն:
Ներքին կառանա, գյուղ, 18, 152:
Ներքին Նավթուտ, գյուղ, 84:
Նիկիտեն, գյուղ, 86:
Ն. Քաղաշույ, 121:
Ն. Ջիբարուտ, գյուղ, 131:
Ն. Չանախի, գյուղ, 131:
Նուրգալիք, գյուղ, 89, 81, 89, 90:
Նուշյեն, գյուղ, 11, 92, 115, 119,
125, 147:
Նուշյեն, կայարան, 94:
Նուշյենի, գյուղ, 19, 152:
Նոր Բայազետ 9, 116, 122, 123,
130, 131, 132:
Նոր Պակովիա 113:

Նովոմիհեոլա 75:
Նովոպոլս, գյուղ, 110:
Նուսես, գյուղ, 123:

Շամոյի, գյուղ, 113:
Շանալի, կայարան, 113:
Շանալի կամուրջ 113:
Շանքախա, գյուղ, 29, 30, 31, 108,
109:
Շանքախա—Չուլա երկաթգիծ 24:
Շանգիլյուր, գյուղ, 32, 33, 78:
Շաղար, գյուղ, 14, 146:
Շամադին 9, 11, 16, 47:

Վաղարշապատ, 70:
Վեդի 118, 143:
Վեդի, շրջան, 100:
Վեյսկոնյան ճանաղ, տե՛ս Կալի-
նիի մարզ:
Վեյսկոնի, բազար, 150:
Վյակոնի, գաղա, 150:
Վերին կառանան, գյուղ, 17, 18,
22, 132:
Վերին Կարանյուղ, գյուղ, 86:
Վերին Կարանյուղ, շրջան, 85:
Վերին Նավթա, գյուղ, 84:
Վերին Տանինի, 143:
Վերնայեն, տե՛ս Բաշքենյ,
Վիլն 69:
Վիսյա 69:
Վիսթրի 91:
Վլադիկազաղ 64, 65:
Վլադիկազաղի 69:
Վոլգա, գետ, 67, 68, 79:
Վորենցովիա, գյուղ, 113:
Վրաստան 8, 22, 31, 39, 46, 73,
75, 76, 84, 95, 87, 102, 107,
113, 114, 122, 125, 127, 156:
Տաթև, բերդ, 96:
Տաթև, գյուղ, 18, 96, 111, 152:
Տաննավեր, գյուղ, 18:

Տաննիկ, գյուղ, 84, 86, 99, 131,
129:
Տեղ, գյուղ, 16, 17, 151:
Տեղեր, գաղա, 149:
Շարուր, գյուղ, 78, 93, 144:
Շախի, գյուղ, 33:
Շենգավիք, գյուղ, 80, 90:
Շենամուղ, գյուղ, 15, 19:
Շիլիստ, գյուղ, 19:
Շիրազ—Առաստա կայարան 115:
Շուղ 112:
Շովենանց, գյուղ, 152:
Շուշանից, գյուղ, 23:
Չուլաղ, սար, 99:
Չամալի, գյուղ, 99:
Չանախի, գյուղ, 132:
Չախեր, գյուղ, 18, 34:
Չրաբա, գյուղ, 122:
Չիմկեր, գյուղ, 81, 93:
Չիմադի, գյուղ, 11:
Չիվա, գյուղ, 131, 132:
Չարբան, գյուղ, 11:
Պարսկաստան 43, 76, 104, 108,
110, 112, 127, 152:
Պարովիկ, Նավահանգիստ, 75:
Պալուկ 69:
Պրիվոլնայեն, գյուղ, 113:
Պաղար զաղ, լեռ, 94:
Ջալալուղի 112:
Ջամալուտ 96:
Ջիբրալեն, գյուղ, 84:
Ջայխա 92:
Ռենանց, գյուղ, 97:
Ռիկ, գյուղ, 94, 99, 122, 129:
Ռեյսանա, գյուղ, 118, 119, 128,
124, 127:
Ռասալ 48:

ՓՄՅՈՒ 23, 24, 26, 27, 41, 43,
44, 46, 53, 54, 59, 61, 75, 76,
102, 113, 127:
Փռսաստան 7, 8, 12, 13, 16, 22,
23, 24, 26, 36, 41, 42, 60, 66,
73, 105, 140, 153:

Փարզի ուղղանկատ 143:

Փաղարակ 93, 131:

Փալլի, գյուղ, 132, 145:

Փալվաղ սար 146:

Փամբա 67, 68:

Փամբաղակ 66:

Փամիտ, շրջան, 143:

Փարպեն 19:

Փարիզալի 9, 11, 26, 29, 30:

Սեխի լեռանց 85, 86, 139:

Սեխի կիսն, տե՛ս Հայոց ձոր:

Սիզակ, գյուղ, 33:

Սիզան 68, 73:

Սյմիտի 67, 68:

Սինգիլեյան ուղղանկատ 67:

Սիսիան 14, 15, 17, 21, 29, 31,
96, 143, 144, 146, 147, 151:

Սիսիան, շրջան, 146, 152:

Սիսիմաղ, գյուղ, 13:

Սոլլակ, գյուղ, 132:

Սովետական Աղբիւրան 15, 23, 24,
28, 29, 36, 37, 40, 89, 115, 156:

Սովետական Հայաստան 41, 42, 46,
51, 62, 63, 102, 107, 112, 126,
125, 129, 135, 137, 140, 152,
156, 157:

Սովետական Միություն 66, 72:

Սովետական Ռուսաստան 5, 8, 9,
12, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27,
28, 30, 40, 41, 46, 52, 53, 76,
102, 103, 105, 106, 126, 127,
130, 155:

ՍՍՌԴ 44, 45, 49, 63, 64, 65,
87, 90:

Ստալինգրադ 72:

Ստալրազդ 73, 75:

168

Ստեփանավան 113:

Սուխոյ Ֆանտան, գյուղ, 125:

Սուրամի 95:

Սուրմայտ, գյուղ, 9:

Սևաստաղ 72:

Սևհար, գյուղ, 18, 34, 50:

Վազրատի 103:

Վաղարշապատ 91:

Վաղուցի 33:

Վաղուցի լեռներ 96:

Վանակ, գյուղ, 113:

Ճարիցին 79, 74:

Ռալիսանի, գյուղ, 117, 121:

Ռալիսանի, կայարան, 119:

Ռակախեա 72:

Ռշ-բախա, բարձունք, 32, 33, 96:

Ռշ-բախա, լեռնաշղթա, 32:

Փաշալու, գյուղ, 94, 29, 133, 138,
145:

Փառափար, գյուղ, 29, 97:

Փոռ, գյուղ, 94, 133, 145:

Փաղսի, գյուղ, 123:

Փանտեռ, գյուղ, 87, 114, 115, 116:

Փարանուշ, գյուղ, 14, 39:

Փալթալու 11:

Փարվանուտ, գյուղ, 13, 16, 118,
119, 123, 124:

Փեխիլենդ, գյուղ, 33, 49, 84, 85,
93, 99, 132, 138, 144:

Փեշու գյուղ 151:

Փիլիկ Վեդի, գյուղ, 80, 81, 88,
89, 121:

Փյունիլու, գյուղ, 85, 92:

Փյունուրու 143:

Փյունենդ, գյուղ, 92:

Փյունուղար 33:

Օղես 72:

Օլրի 28, 29, 30:

Օլսի 19:

Օշական 53, 93:

Օտվից 69:

Օրգաբլու, գյուղ, 122, 132:

Օրդարաղ 31, 143, 144:

Օրբափար, տե՛ս Գլածոր:

Օրբախենդ, գյուղ, 145:

Օրբախիսա, բնակավայր, 105:

Ի Ռ Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբանի փոփոխումը	5
1. Հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը սովետական կարգերի հաստատման համար	7
2. Հայիական կարմիր Բանակի կազմակերպման պատմությունը	43
3. Բազաթայիական կոմիտեի մասնակցած կարմիր Բանակի առանձին զրամատանի պատմությունը	73
4. Փաշնակների փետրվարյան և Զանգեզուրի կանտրոսայությունների պատմությունը (1921 թվականի փետրվար—հունիս)	100
Աճճնամանակի ցանկ	128
Տեղանունների ցանկ	162

ՇԳ

ՄՐԿՆ ՎՐԳԻ
ՎՋԵՊՊՈՅՈՅ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿԼԵՄԵՐ ԸՆԴԱՆՈՒ
ՔԱՂԱՔԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՂԱՆԵՐՈՒՄ
1920—1921 թթ.

Հրատ. իմրացիք՝ Ա. Մ. Գարեխյան
Տեխն. իմրացիք՝ Հ. Կ. Հովսեփյան
Վերստույզ պրագրիչ՝ Խ. Գ. Գարեխյան

ՎՁ 07905

Պատվեր 788

Տիրում 1500

Խճ. - Հրատ. իմրացիքի սրույնով № 1, 11, 11 | 1960 թ. 1 Նանձնված է արտագրություն 5, X 1960 թ. 1 Ստորագրված է տպագրություն 7 | 1961 թ. 1 Քույր՝ 84 x 108 | 2-րդ Տպագր. 10, 75 + 11 Կերպեր = 9, 32 պատմ. ժամույլ | Հայկ. - Հրատ. 8, 34 ժամույլ
Փինք 0 ո. 40 կ. 1 | 1961 թ. 64 կ.

Երևանի Պետական համալսարանի հրատարակչության տպարան,
Երևան, Արտիկան փողոց № 104.